

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-санат журналлары

1958 жылдан бери чыгъады. № 6 (154) ноябрь-декабрь 2010 ж.

Учредительле –

КъМР-ни Информация коммуникацияла,
жамауат биригиуле эмда жаш тѳлю бла ишлени министерствосу,
Жазыучуларыны союзу

Баш редакторну орунунда
Додуланы Аскер

Редколлегия:

Бепайланы Муталип
Гадийланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
(бѳлюмню редактору)
Ѳлмезланы Мурадин
(жууаплы секретарь)

Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Созайланы Ахмат
Толгъурланы Зейтун
Хубийланы Назир
Шауаланы Хасан

**ЭЛБРУС
МИНИ ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2010

СОЗАЙЛАНЫ Ахмат

*Көк да жерге келирге
Сүйөнгөн жаңа болур*

Акьсуучума мен

Акьсуучума мен,
Холамдан чыкьгьан,
Саулукь тилеген
Кюн таякьчыкьгьа.

Ма, эллилерим,
Халал кёллюле,
Ыразы болуп,
Манга бердиле

Эшикле ачыкь
Турсала сүйген,
Тангны жарыгьын
Кёлекча кийген.

Фахмуларын да,
Сагьышларын да,
Акь тауум кибик,
Алгьышларын да.

Акьсуучума мен,
Тюзлюкню сюрген,
Кече да кюнню
Жарыгьын кёрген.

Мени ауазым
Андан тазады:
Къалам алсам да,
Элим жазады.

Журтум'а...

Жол айтды:
- Тёзюмюм бол, - деди.
Жыр айтды:
- Сезимим бол, - деди.

Жер айтды:
- Тирлигим бол, - деди.

Кюн айтды:
- Тилегим бол, - деди.

Танг айтды:
- Къашым бол, - деди.
Журтум'а:
- Жашым бол, - деди.

Агъачда топ атылды

Тоба, тоба...	Къарачы,
Топ атылды,	Терекле бир бирлерин
Бир аман атылды,	Кёралмай,
Уллу агъачны	Эшиталмай...
Сангырау этип,	Ауаналары да
Армау этип,	Къайры эсе да юркуюп...
Жерни жюрегине	
Жетдирип,	Мени уа
Тепдирип...	Аллыма тюшдю бёркую

Мартны 28-чи кюню - таулу байрам

Бююннгю кюн гюрюлдейди;
Бу уа – таулу байрам! – дейди.

Угъайым жокъ, болсун, болсун,
Тюзлюк келип мынга къонсун!

Бу байрамны сен да онгсун,
Игиликден топпа-толсун!

Айран кибик байрам болсун,
Сюймеген'а – хайран болсун!

Дегенни айтып, чыкъдым жолгъа,
Мен кесим да байрам болгъа.

Сора манга бир кесекден
Аууаз келди уллу кёкден.

Ол а: «Кязим, Къайсын, - деди, -
Хар танг алгъыш айтсын», - деди.
«Керим», - деди да, - «Берт», - деди.
«Аллах жашау сен бер», - деди.
«Залий», - деди, - «Хабу», - деди, -
«Унутмагъыз, табу», - деди.

Бу алты ат - алты сёздю,
Алгъышы да, алтын сёздю.

Таулагъа къарай-къарай...

Таулу арбазда
Таулу жашчыкъ,
Таулагъа къарай-къарай,
Юзезде
Жол ишлейди.

Жангы жол
Ёседи, кётюрюле, ёрлейди.
Сагъышлы жашчыкъ,
Таулагъа къарай-къарай,
Салады жолун,
Тамблагъа баргъан жолун.

Аппа, акъбаш аппа,
Жашауунда кёп жол ишлеген
Аппа,
Сюеледи эмен терек кибик арбазны ортасында,
Жангы жолгъа да,
Таулагъа да къарай-къарай...

Мен'а айтама,
Таулагъа да къарай-къарай:
- Жолунг болсун,
Таулу жашчыкъ! – дейме.

Сен да, биз да – биргебиз

Къуршоучу къая Акъ-Сууну Огъары – Къабагъыны бир къбыргъа-сыча сюеледи. Къышхыда юйледе от жакъсала, Къуршоучу да жылына башлайды.

Кёчгюнчюлюкню он юч жылында элибиз къуруп тургъада, къаяны жүреги уруп турду, къазакъ бёрюча, улуп турду...

Эсимдеди, бизни къартла бери къайтханда, бек алгъа Къуршоучуну аллына барып, кеслерин тыялмай, жилягъанлары. Атамы къарындашы Шакъман:

- Аллах, санга шукур! Энди Къуршочу да, биз да биргебиз! – деген эди.

Кёчгюнчюлюкде акъсуучула бир бирлерине:

- Къуршоучу уа къалай болур? – деучю эдиле. Мен' а, сабий, деменгили Нарт сунуп къаяны. Керти да деменнгилиди, керти да нарт сыфатлыды, алай ушагъылыды ол.

Акъ суугъа немислиле киргенде, къаяны кёкге атыучу топ бла

ургъан эдиле деучюдоле. Аны терс къарагъанын, ёхтемлигин кётюрал-магъан эди душман.

Андан сора да элде адам ёлсе, Къуршоучу мудах къараучуду. Адам тууса, жарыгъан этиучюдо.

Мен юч жылгъа аскерге кетгенимде, биле эдим анам бла бирге мени аллыма Къуршоучу да къаргъанын, сакълагъанын!

Къайтханымда къаяны да, мен анамыча, къучакълагъан эдим, сезимими кючю бла.

Элибизде арт жыллада аллай асыл къартларыбыз кетгендиле дуниядан. Андан'а – берекет азайгъанды.

Къая уа – алашаракъмы болгъан болур? – дегенча...

Къалай-алай болса да, Къуршоучу къая мени бек жууукъ адамым кибикди. Бир сыйлы адамымча, анга:

- Узакъ ёмюрлю бол, жаным-кёзюм, - дейме. – Сен да, биз да – биргебиз ёмюрге, Инша Аллах!

Аллахыма жууукъда

Тау жолум – боракъды да,
Учханлай барлыкъды да,

Мен аны билеме да,
Ма анга минеме да,

Чыгъама бийиклеге,
Къошулуп кийиклеге,

Къаялада жашаргъа,
Мен алагъа ушаргъа

Сюеме да, жугъутур,
Кийик шартын унутуп,

Манга деп, салам берсе,
Къарындашымса десе,

Мени излесе тауда,
Ол болур манга саугъа.

Сора мен да – жугъутур.
Толуп эртте умутум,

Къалырма къая жухда,
Аллахыма жууукъда.

Кёпюр ишледим

Намуларымдан кёпюр ишледим, адамлагъа жарар деп.

Бир шуёхум а, кёпню билген шуёхум, кёпюр ишлегенлени эртте этиучюлерин эсима салды: бек алгъа аны юсю бла душманларын ёт-дюргендиле, кёпюр оюлса да, ала жоюлсунла деп. Андан сора сыйлы адамларын ийгендиле кёпюрню юсю бла. Бек артда уа – кеслери ётгендиле.

- Сен да алай эт, - деди шуёхум.

- Угъай! – дедим мен, - бек алгъа кесим ётерикме кёпюрюмю юсю бла. Ётгенде да, айыртлап, тынч угъай, ортасында секирип, тепсеп, ма алай. Кёпюрюм, Аллах айтып, таплай къалса, оюлмаса, тилибизни суйгенле, китап окъуучуларыбыз, андан сора къалам къарындашларым ётерикдиле.

- Душманларынг а? – деди шуёхум.

- Жокъдула мени душманларым ана тилимде, ана адабиятымда, оллахий, - дедим.

Ариу айтсанг, сары танг,
Къатлай келир атынгы,
Ант этеме, махтасанг,
Тау да жанлар къатынга.

Танг бла мен

Саламлашдыкъ,
Къучакълашхан этгенча,
Уллу Аллах
Гюнахланы кечгенча.

Мен а – халкъымы бири

Нальчикде, таулу байрамны кюнюнде, Къули Къайсын орамда бир ариу, жим-жим «Жип» легковой ашыкъмай барады, юсюнде жангы кюнню жангы нюрлери... Аны онг жанында уа – Минги тауну сураты, аны юсюнде «Балкария» деп, уллу, ариу харфла бла жазылып, алтын бетли харфла бла...

Бу мешина кеси да жыры бла барады «Мой Эльбрус белоснежный, Балкария моя» деген, мени назмуна кёре этилген жыр Къайсын орамны толтургъанды. Таулу от жагъаланы да, арбазланы да, тау жолланы да кёреме бюгюн мында, мартны 28-чи кюнюнде.

Адамла Къайсын орамны эки жанындан къарайдыла, тохтап... Жыргъа да тынгылайдыла, тохтап... Къайсын кеси да къарап турады тохтап, сагъышлы бетине ышарыу къона...

Адам кѣпдю бюгюн мында байрам кюн, Къайсын орамда, таулу орамда. Беш да тау эл бюгюн мында сунама. Мен а – халкъымы бири.

Атамы сагъаты

Атам дуниядан кетгенли, бюгюн отуз юч жыл болду. Жашауумда отуз юч ъмюрню тутхан заман. Атасыз кезиуюмю ауурлугъун базманнга салгъан заман.

Юйюмде кѣп заты сакъланады атамы. Ма, сагъаты. Кѣп жылны бууунунда жюрюген, кеси да атама саугъагъа берилген, эрттегили сагъат (жазыуу бла арт жанында).

Анча жылны ичинде жюрюгенлей турады, атамы жоллары жюрюгенча. Атамы игиликлери жюрюгенча, атамы аты жюрюгенча.

Мени бек жаратханым а – атамы сагъаты алгъа баргъанлай турады, алгъа баргъанлай, Инша Аллах!

Эки кѣлек

Бюгюн барып, кесиме эки кѣлек алгъанма, бири – акъ, бири – къара, бири - къууанчха, бири – бушуугъа.

- Нек алгъанса къара кѣлек? – деп, юйде ыразы болмадыла.

- Тау да хар заманда кийип турмайды акъ кѣлегин, - дедим – къайсысын кѣп киерме? Аллах биледи.

Эки кере-эки

Эки кере-эки-тѣртлей туруп тургъанына сейир этеме. Мен Къыр-гъызда сюргюн мектебинде окъугъанымда алай эди. Андан бери не къадар заман озду, тюрлениуле заманы, къошулуула, къораула заманы. Тѣртге уа – бир зат да къошулмайды, къорамайды... Алай боламыды да?!

Ѥмюрлюк таудан да къорайды да. Жерге салыннган урлукъгъа къошулмаса эди, ол чирчик эталлыкъ тюйюл эди, чыгъаллыкъ да тюйюл эди. Кѣкде булутдан да къорайды да, жауун жаууп...

Эки кере эки уа – тюрленмейди...

Таукеллик

Кязим да ма санга таянды,
Болдунг да сен аны таягъы.

Акъсады эсе да аягъы
Аламда жюзгенди къайыгъы.

Сёзлери энтта да учалла,
Шо кёкден келгеннге ушайла.

Бюгюн а сен кюч бер таулугъа,
Онгала барырча таулада.

Монглугъу кетмезча юйюнден,
Кьолунгу бер анга бюгюн сен.

Таукеллик, хайт де да, адам бол,
Ишлейме, жырыма кьадау бол.

Бир ышар журтума, таукеллик,
Хар таулу арбазгъа сау келлик!

Поэтле жиберди

Кёп болсун деп жерде адамлыкъ,
Ётмесин деп төрге харамлыкъ,
Ышана келсинле деп тангла,
Азатлыкъ жетсин деп хар жаннга,

Уллу Аллах игилигин берди, -
Дуниягъа поэтле жиберди.

Олду ёмюрлюк

Ол да, ол да – кетдиле,
Онг да, сол да – кетдиле.

Кече, кюн да – кетдиле,
Суу да, гюл да – кетдиле.

Кетдиле айла, жылла,
Кьалдыла таула, жырла.

Адамлыкъ да кьалгъанды,
(Бир бирлеге ол тангды)

Жашау кеси да кьалды.
Ол а - алдады, алда.

Кюч жокъ аны кетерлик,
Ол кесиди – ёмюрлюк.

Туудукъчугъум туугъан кече

Туудукъчугъум
Туугъан кече, -
Умбаашымда
Тургъан кече.

Кибик татлы
Болгъан кече,
Игиликден
Толгъан кече.

Бир Аллахдан
Келген кече,
Манг къууат
Берген кече.

Кёкден алгыш
Жаугъан кече,
Бетими ай
Жуугъан кече,

Бу кечени
Жулдузлары –
Сырт таланы
Тужурлары

Туудукъчугъум
Туугъан кече –
Алгъышланып
Тургъан кече.

Къалпакъла

Жарыкъ тюкенде, тизгинли тюкенде топпа-толу къалпакъла. Омакъ къалпакъла, ариу къалпакъла...

Тизилип, жасалып... Кимге да сыфат берлик къалпакъла...

Ала, баям, бош сымарланып, сыланып, хазырланып турмайдыла, ала кеслерине ахшы башлы, бай, субай иеле сакълайдыла.

Танг бла таулу

Танг да таулугъа ушайды,
Эртте туруп,
Хар ишин да тынгылы
Эте туруп.

Тангны да къоллары
Бертли, берчли экен.
Аны уа саламлашханда
Эследим мен.

Тойгъа барсанг...

Тойгъа барсанг, тоюп бар,
Ачыуунгу къююп бар.

Заманында жетерча,
Тойну жарыкъ этерча...

Тауларынга къарай бар,
Шукур эте, алай бар.

Жырлагъанынг учарча,
Сен Омаргъа¹ ушарча,

Кюнлю болуп атламынг,
Къабыл болуп айтханынг,

Тойгъа уа сен чыкъ алай,
Мутай² кеси чыкъгъанлай.

¹ Омарланы Омар - халкъ жырчы

² Улбашланы Мутай - тепсеулерибизни устасы

Жашарча, адет-төре...
Жашла да аны кёре,

Сени ызынгдан барырча,
Сенден юлгю алырча.

Тойгъа уа – ма алай бар,
Ёз халкъынга жарай бар.

Къарча бетли Къарачай

Жашаууму чынг төрюнде,
Манг жарыкъ эшик ача,
Бир жер барды, кюн батмагъан,
Олду, олду – нарт Къарачай.

Аны ауазы келиучюдю,
Ма нюр келген кибик, алай.
Олду мени алан юйюм.
Ышангылы танг Къарачай.

Череклери орайдалы,
Къаялары, тауча, къарай.
Олду – монглу – онглу жерим,
Къарча бетли, жан Къарачай.

Шукур, Аллай журтум барды!
Анда уа мен кимден да бай.
Жаша Малкъар бла бирге,
Минги Таулу шам Къарачай.

Къарачайым-билегим

Жаным-тиним, Къарачай,
Сен манга бир къарачы.

Ма кесинге таяна,
Чыгъаллыкъма къаягъа.

Къарасанг – кюнюнг жетер.
Юйюмю жарыкъ этер.

Мен къоркъмайма бир затдан,
Келликди да сенден танг.

Къарасанг – жолум барыр,
Жарам сау болуп къалыр,

Секирсем да туманнга,
Бир хата болмаз манга,

Женгил этер жюгюмю,
Ол кебейтир игими.

Тырнагъым да ачымаз,
Аман эшик ачылмаз,

Къарачай, сен барса да,
Къарачай – тулпарса да.

Сен – жаным-кёзюмсе да,
Къарачай – ёзюмсе да.

Сен – Аллахдан тилегим,
Къарачайым-билегим.

Юйде экеулен...

Бири – сурат гинжи,
Бири – минчакъ инжи.
Бу сууукъ къыш ингирде
Отун жарып, от этип,
Юйню уа ким жылытсын?
Сора гыржын да биширип,
Жашауну ким жарытсын?

Терезе – дуния кёзю

Чалбаш къарт, кюреше кетип, кесин экиаякъ, сакъатлыкъ арбасына жюкледиде да, жатхан отоундан чыгып, чархланы къоллары бла тынч-тынч бура, уллу терезени аллына жанлады. Шукур, бу Стардомда быллай огъурлу терезе болгъаны, быллай жарыкъ, чомарт терезе. Чомарт деп нек айтама? Да, бу терезеден сора адамдан хакъ алмай, игилик этген жокъду мында, сакъатланы, къарар адамлары болмагъанланы юйлеринде, тюзю уа – жашагъан жерлеринде.

Бу къарт бу терезени бек сюеди, жууукъ окъуна болгъандыла бир бирге. Танг бла да былайда саламлашады, канатлыланы учханлары, музыка болуп, аны бетин сылай кетеди. Ашхамга да былайда тюбейди. Айны да, жулдузланы да кёрюп, былайда къууанады энтда бир кюн жашагъанына.

Сора терезе аллында тал терек, мынга эрттен сайын салам бере, терезеден къарап, ийилип-ийилип, ышаргъан этиучюдо. Анга да къууанады, шукур эте бу.

Бир кюн’а бу акъсакълга ушаш, бир чалбаш, туудугъун школгъа алып бара эди да, ол кишиге уа бу сукъланмады, бети да тюрлене.

Муну кесини сабийлери къууандырмагъандыла да, атып кетип...

Узун сёзню къысхасы, бу терезе кёргозталгъанланы, ачыкълаялгъанланы дунияда бир телевизор окъуна бераллыкъ туююлдо. Аны бу чалбаш кимден да иги биледи да, кечеги сагъышларыны кёбюсюнде кесин жапсарыучуду, бу жашауну кёргенди да! Терезе уа – дуния кёзю кибикди.

Минчакъла

Инжи маржан минчакъла, Акъ боюнну кучакълап,	Жырлайдыла минчакъла, Ариулугъ а – минг чакълы.
Тиширыуну бютюн да Гинжи этелле, кюн да	Добар сабийчик ана Къоюнунда гюлча, жана,
Анга алгъа тиерча, Хар ким аны сюерча...	Минчакъладан тутханлай. Эмчек ичеди, алай...
Тейри жарыгъын кийип, Кюн тамычыла кибик,	Акъбоюн тиширыула, Минчакълы, тиширыула.

Шахмырзаны къарылгъачы

Къая къызы, о къарылгъач,
Жерибизни къарылгъачы.
Къайтып келдинг тауларынга,
Уллу кёкде эшик ачып.

О, Малкъарны къанатлысы,
Къарылгъачы Шахмырзаны.
Сени жыргъа салгъан олду,
Ариу жыры болдунг аны.

Санга ыразы тау да, тюз да,
Кюн таягъы Беш тау элни.
Халкъынг бла хорлап къйтдынг
Сюргюнлени, уулу желни.

От жагъанга жетгинчи сен,
Чал болдула къанатларынг.
Ма аллынга къарагъанлай
Тургъандыла къаяларынг.

Терекле да, черекле да,
Къууандыла, сени кёрюп,
Санга тансыкъ болгъан таула,
Къулач жайып, салам берип.

Къууанама мен да санга,
Игиликча ариу жаннга.
Энди Аллах берсин бизге
Жарыкъ тангла, иги тангла.

Тюз жерлени жоргъалы,
Жонулгъан тюз жолларын

Аллымда ёрлеп баргъан,
Жюйрюкча, терлеп баргъан,

Мен бир да соймегенме
- Жаша, тау жол! – дегенме.

Умутланы кётюрген,
Игиликле келтирген,

Тау жолла – жаным-тиним,
Аласыз, мени кимим

Ахшы хапарла айтхан,
Къайдан да юйге къайтхан,

Ашырыр узакълагъа,
Ётдюре тузакъладан?..

Къыйынлыкъгъа чыдагъан,
Минги таугъа чыгъалгъан –

Жерими тау жоллары –
Мени къан тамырларым.

Туудукъчугъум Солтанга бешик жыр

Тарга-тарга, соза,
Барысын да озар,
Кесчиги уа – Созай.

Туудукъчугъум – Солтан,
Ажашмай сен жолдан

Жукъла, тулпар балам,
Къушну тутар балам.

Аты да – Солтанды,
Биргесине танг да
Юйге кирип келди, -
Кюнном энди кенгди.

Бёлляй, бёлляй, балам,
Кюнлерими балы
Сени болсун бары!

Санга къарай кёк да,
Насыбыбыз кёпдю.

Тарга, тарга, соза,
Барысын да озар,
Кеси - жигит Созай... .

Сени кёре кюн да,
Сени сойсюн ким да!

Жукъла татлы, балам,
Атам атлы, балам.

Назмулагъа юлеше

Бирле чалгъы тишей,
Бирле хуна ишлей,
Бирле къая теше,
Бирле акъыл эше...

Мен а кюнлерими
Назмулагъа юлеше...

Къарт къатын

Къарт къатын
Кючден келеди жолда,
Ахсай-бухсай,
Къагъыт журунланы
Таягы бла
Отлай-отлай...

Бу къадар халкъда жолгъа
Ахча тюшюрген
Бир адам болмазмы,
Я, Арабий?

Къабырла

Эртгенлик
Жангыртмагъан зат
Жокъду дуняда,
Бир сизден сора,
Къабырла.

Эмилик шаудан

Шаудан, бёркюп, уруп чыкъды жерден, тауну бек төрюнден. Таза, ариу, татыулу шаудан, төгерекге салкъынлыкъ себген шаудан.

-Эй-э-э-эй! – бу былайдан нек чыкъды? – Чыгъаргъа керек туююл эди, - деп къычырадыла къурулушчула.

- Аузун жабыгъыз не бла да! – деди таматалары. Уруш башланды, тюзюн айтсам а – кюреш, адам бла шауданны кюрешлери. (Тоба-тоба, алай да бола кёреме).

Мешинала бла ташла келтирип, къуядыла, тунчукъдурабыз деп. Бетонла атадыла, цемент бла бегитедиле.

Шаудан а – алай къарыулуду, алай гиртчиди, бир жерин битей барсала, бирси жанындан атылады.

Атылгъанда да, ачыуланнган этгенча. Энди алайы тохтайды деселе, башындан уруп чыгъады, аллындан да кючлю. Кесини шатык жырын а бир да унутмайды шаудан. Адамла, ахмерлей, ауа башладыла, талакъ солуу эте, талаш-тартышны бардыралмай, хорланып. Школдан келе тургъан бир жигит а, атасын анда кёрюп:

- Папа, шаудан бла тутушханмы этесиз? – дегенни айтды, кюлюм-сюрөп.

- Бар, бар, ёт былайдан, кесим да тутхучсуз болуп турама, - деди атасы арыгъан ауазын кючден чыгъара.

Алай бошалды кюреш. Бир кесек солугъандан сора, ишчиле, хахайларын да кююп, тизилишип, ууучларын толтуруп-толтуруп, ичедиле шаудандан, уяла, кечгинлик тилей.

Атамы танглары

«Къыйынлыкъгъа чыдап бол
Да, кесинге чыракъ бол!» –

Деучю эди мени атам,
Аллымда тангча, ата.

Атам жокъ бу дуняда,
Мен а анга тыяна...

Танглары уа келелле,
Ала мени кёрелле...

Къуш да жеринде солур

Бу жерни сюебиз биз,	Ким да жерге къуллана,
Жер кимни да юйюдю.	Ёз насыбын табады.
Ма бизни да жерибиз	Жылы жерге къууана,
Болгъаны бек игиди.	Жел да алай чабады.

Бийikleде керилген
Къуш да жеринде солур.
Кёк да жерге келирге
Сюйгенден жауа болур.

Кюз арты базар

Къызадан къыза базар,	Сатыу барады къыза,
Антым, мында не да бар.	Зауукъ, игиди къызгъа.

Халкъ келеди тизилип,	Сыфаты да - алмача,
Сатылгъанча игилик.	Аны кюнден алгъанча.

Къызыл ууурт алмала...	Къыз сатыуун бошады.
Ала – ма кюн балала.	Тёгерек да шошайды.

Алмала – уллу тёбе,	Алма ийис къалгъанды
Адамла келе, келе.	Саталмады къыз аны.
Тёбе да чёге-чёге...	

ЁЛЮМСЮЗЛЮКГЕ УЧХАН УЛАН

Балтиканы тенгиз авиациясыны айтхылык лётчикги Байсолтанланы Юсюню жашы Алимге быйыл 90 жыл боллук эди. Ол 1919 жылда Яникойда тууганды. Жарсыуга, аны тууган жылы болмаса, айы бла кюню билгили туююлдюле. Аны себепли Байсолтан улуну 90-жыллыгы анга Совет Союзну Жигити деген ат аталган кюн – 23-чю октябрьде-белгиленсе иги болур. Анга ол сыйлы ат урушну бек кыйын, аскер саугала алай кеп берилмеген 1942 жылда аталганды. Ол а бизни бир жерлибиз керти да уллу жигитлик этгенине шагъатлыкды. Байсолтанланы Алим Къабарты-Малкъарны биринчи Алтын Жулдузу эди. Ол 1943 жылда Балтика тенгизни башында хауа сермешде ёлгенди. Занкишиланы Хусейни мындан жыл алгъа «Тауланы жашы – Балтиканы лячини» деген аты бла басмаланган документли повестинде Алимни немец-фашист ууучлаучула бла сермешледе этген жигитлигини юсюнден тынгылы хапар айтылады. Китапны юзюклери бла окъуучулары шагъырей этебиз.

1. «БОШАЛМАГЪАН ТАНГО»

Балтиканы кёгю энтда да таза болду. Къыркъынчы жылны жаз башында полк Ханко жарым айырыкамга кечген эди. Финский бла Ботнический богъазланы суулары бирге къошулган жарым айырыкамны Совет правительство финледен отуз жылга хайырланырга алган эди. Алайда, бизни лётчиклирибиз Совет Союзну узакъ чеклеринде, къыралыбызны жерин къоруулай эдиле.

Лётчикле юйренирге учхан аэродром тюз жерде салыннганды, кеси да артыкъ уллу туююлдю. Жаз башында бла кюз арты кезиуледе, суула ызларын тюрлендирип, аэродромну юсю бла баргандыла, - аэродромну ючден экиси уа аллай кезиуледе суу тубюнде къалганды. Баппушла бла къазла бери келип къоннгандыла, ол угъай, суу бла бирге чабакъла да келгендиле. Алай чабакъ тутарга сюйгенлени хазна заманлары болмаганды.

Ол тюрлю болумла самолётла бла кёкге учар, аланы къондурур

ючюн лётчиклеге уллу усталыкъ, болмагъанча сакълыкъ, эслилик керек болгъанды. Самолётла учуучу жерни къыйырында бийклиги он метрге жетген къысыр къая лётчиклеге кёп чырмаулыкъ этгенди. Кюн сайын да къаяны кёп жерлери оюлуп, энишге тюше эдиле, алай ол аны ючюн бир да гитче болмай эди. Учхан не да къоннган кезиуде аз да жангылычлыкъ этиу къаягъа барып тиерге, алай бла уа муру-чуру болургъа къоркъуу эди. Болса да лётчикле не кюндюз, не кече учханларын тохтатмайдыла, кече окъуна мутхуз жаннган фатеген чыракъланы жарыкълары бла жерчикге, жангылмагъанлай, самолётланы къондуруп тургъандыла. Ол юйренир ючюн бардырылгъан учуула, лётчикле кеслери ойнап айтханларыча, «акробатика» учуула, авиаторланы усталыкъларын ёсдюредиле, аланы кишиликте, чыдамлылыкъгъа юйретедиле.

Учаргъа юйретиуге полкну командири Иван Георгиевич Романенко башчылыкъ этгенди, ол кесини ишинде фин урушну сынаун уста хайырлана эди.

...Сау кюнню къаты кюрешгенден сора, лётчикле солургъа кетедиле. Байсолтанланы Алим жашагъан отоуну эшигин ким эсе да акъыртын къагъады. Эшик ачылады - полкну штабыны начальниги киреди. Байсолтан улу ёрге турады.

- Бирле тепсеген этедиле, башхала уа топну къуууп айланадыла, - дейди полкну штабыны начальниги П.Л. Ройтберг, - сен а кесинг жангызлай полке? Къагъытмы жазаса? Кимге? Сюйген къызынга ишми?

Не айтыргъа билмей, Алим къызарады.

Да сен, къыз кибик, не затха уяласа? Андан эсе тоюгъуз къачан болугъун айтсанг а...

- Билмейме, Петр Львович. Хар зат да мен сюйгенлей болуп турмаиды... Ол да, мен да педучилищеде бирге окъугъанбыз. Аны аты Верады. Отуз жетинчи жылда мен авиация училищеге киргенме. Ол а экинчи курсда окъуй эди. Бусагъатда уа училищени бошагъанды. Кеси туугъан станицада... Котляревскаяда ишлейди. Нальчикден артыкъ узакъ туююдю... Терк башында жашагъан казакъны къызыды.

- Аны алыргъа керексе. Ол бизни келинибиз болургъа керекди. Алаймыды? Мен а санга отпуск бердирирча этерме...

Ханкогъа Алим бу жол къатыны бла бирге къайтады. Алагъа нёгерлери жарыкъ тюбейдиле. Жашладан бири уа былай айтады:

- Келинибиз келгенини къууанчын этерге керекбиз!

Бары да аны тюзге санайдыла. Ингирде уа, столну тюрю-тюрюло ашарыкъладан толтуруп, шуёхларыны къууанчын этедиле. Къадар алагъа башха тюрюло затланы сынатырыгъын бюгече ким биле эди...

Сауутла жюкленнген немецли транспортла Ботнический богъазны юсю бла баргъанларын лётчикле кёредиле. Гитлер фин аскерге кесини инструкторларын жибергени белгили болады. Финле Ханко жарым айырыкамны къатында къаты бегинирге ашыгъадыла.

Андан сора аскерчи жашланы юйюрлерин Ханкодан кетерип, материге иерге оноу этедиле.

Балтиканы сууукъ жаз башы башланады. Алим биринчи сабий-

лерини кыуанчын кёрюрге ашыгъады. Алай Вера Нальчикге кетерге керекди. Матросла кемеге минерге салыннган къанга кёпюрню кетерирге хазырланадыла.

- Жаш болса, агына Валерий атарса! - деп кычырады Алим.

Жиямуқъларын кючден тыя, Вера башы бла «хау» деп, белги береди. Ол Алимни алай нек айтханын ангылай эди: Валерий – Чкаловну аты эди. Байсолтан улу уа ол жигитни бек сыйюучо эди.

1941 жылны 22-чи июнуну биринчи сагъаты бара эди. Дежурналыкъ этген звенодан кыалгъан лётчикле алыкъа жайылмагъан эдиле. Пластинкаланы сокъдурадыла. Адамны жүрегин кюзгъагъан танго согула эди.

Полкнун штабыны начальниги Ройтбергни кабинетинде телефон тохтаусуз зынгырдайды. Ол аппаратны къатына келеди. «Алайды!» - деп жангыз бир сёзню айтып, трубканы артха салады. Терк окъуна эшикни ачып, залгъа киреди. Лётчикле аны кёргенлей, сир сюеледиле.

- Битеу барыгъыз да жерлеригизни табыгъыз, - деп кысыха буюрады ол.

Полк, айтылыгучусуча, биринчи номерли хазырлыкъда тохтаиды. Сагъат 12.30 болургъа уа командованияны буйругъун толтура, лётчиклени бир кыауумлары Ханко жарым айырыкамдан Таллинни къатында аэродромгъа хатасыз учуп конадыла. Кызыл Байракълы Балтика флотну баш базасы былайда орналгъанды. Алай бла Байсолтанланы Алим Уллу Ата жург урушну биринчи кюнюнден окъуна немецли фашистле бла кюрешини башлайды.

Бийикден къарап, ол эллени, жашил сыртланы, агъачланы, кёллени, сууланы кёреди. Сюркелип келген фашист танкла, аланы ызларындан баргъан жаяу аскерчиле чамландырадыла Алимни.

23-чю июнда уа полк Алексей Касьянович Антоненкону биринчи хорламы бла алгъышлагъанды - ол Балтикада немецли «Юнкерс-86» бомбардировщикни агъызгъанды.

Иш а былай болгъанды. Лётчиклеге тюш ашарыкъны учар жерлерине келтиредиле. Алайда хах салыннган столгъа ала кючден сыйынадыла. Ол уахтыда тенгиз жанындан учхан немецли бомбардировщик кёкде кёрюнеди. Зенитчикле аны атып башлайдыла, дежурналыкъ этген звено кёкге кётюрюледи. Бек алгъа ары Алим чыгъады. Самолётла кёкге кётюрюле тургъан кезиуде, душман артха бурулуп, кетип башлайды.

- Жетдирлик болмаз! - Аэродромда кыалгъан лётчикле алай сунадыла. - Ол кюзгъун кутулуп кетерик болур!

- Кеталлыкъ туююлдю! - дейди Алексей Антоненко. - Мен аны агъзырыкъма!

Айхай да, ол айтханнга киши да ийнанмайды. Кертиси бла да кёкде учуп айланнганла ол кюзгъуннга жеталмай эселе, аэродромда тюш азыгъын ашай тургъан Антоненко уа аны кыуууп, кыалай жетер!

Антоненко кёкге кётюрюлгюнчю, «юнкерс» да, бизни лянчилерибиз да кёзден ташаядыла. Алексей бийикге чыкыгъандан сора, ала кетген жанына угъай, арталлы да бирси жанына учады. Къарап тургъанла анга сей ир этедиле.

Жети минут озады.

Бусагъат билдиргендиле: «юнкерс» агъызылгъанды! - дегенни айтады штабны начальнигини болушлукъчусу Тарараксин.

Душман самолётну дежурналыкъ этген звенону лётчиклеринден къайсы эсе да бири агъызгъанына киши да ишекли тыйюл эди.

Алай аэродромгъа бек алгъа Алексей Антоненко къонады. Бети да кетерек болуп, ол лётчиклени къатларына терк окъуна жетеди. «Юнкерсни» мен агъызгъанма, - дейди ол, бош алай сансыз халда, - анга окъ «бек тапчыкъ» – ол хар заманда алай айтыучу эди – тийгенди».

Антоненко разведчикни манёврын ангылагъанды. Ол немецли самолёт богъазны юсю бла финле болгъан жанына кетеригин билгенди, аны аллындан чыкыгъанды.

Ма кюн таякъла жылтыратхан сыйдам богъаз. Ол тюбюнде рейдде сюелген бизни кемелерибизни кёреди. Сора Нарген айырыкам таба учады. Душман болгъан жагъа кёрюнеди, бомбардировщик а эсленмейди. Бир тюрлю хатасыз ол алай къалай къутулуп кеталгъанды? Угъай, Антоненко тюз хыйсап этгенди. Ол андан да бийигирекде, финлени аэродромларына баргъан «юнкерсни» кёреди. Пулемётну аны юсюне бурады. Жана тургъан душман самолёт, гюрюлдей келип, богъазгъа тюшеди. Бирси лётчикле да аэродромгъа къайтадыла. Алим, ачууланыракъ да болуп, кючсюнеди:

«Ол жаналгъыч къутулуп кетди!»

«Бюгюн кетген эсе да, тамбла уа кеталмаз, - дейди Романенко». Алай «юнкерс» бир жары да кеталмагъанды. Аны Антоненко агъызгъанды.

Иш къалай болгъанын билгенден сора, Алим Антоненкону къатына келип:

- Алгъышлайма! Сен фрици алдагъанса! - деди.

...Немецлиле, финле да Ханкода аскер-тенгиз базаны магъанасын бек уста биле эдиле, аны себепли тохтамагъанлай ары бомбала атханлай турадыла. Жарым айырыкамны къоруулагъанла душманны уллу кючюн алайда тыйып. Ханко аскер-тенгиз базаны командованиясы душман жерден да, тенгизден, кёкден да бир кезиуде чабыуллукъ этген заманда, анга тийишли жууап берирча мадарланы этеди. Постлада сау сутканы ичинде къалауурлукъ этиу бардырылады, бир кеме да тохтамай айланып, тегерекге-башха къарагъанлай турады. Кюн сайын да хауа разведка бардырылады. Былайда душманнга чырмаулукъ этерча къаты къорууланыу ыз ишленеди.

... Ханкогъа ёшюн ургъан душманны ууатхандан сора бир азгъа тегерек шош болады. Ол Алимни мамыр жашаугъа къайтарады. Ройтбергни табып, блай айтады:

- Билемисиз, Пётр Львович, уруш бошалып, заман табылса, мен бизни полкубузну юсюнден китап жазарыкъма. Атына уа «Бошалмагъан танго» атарыкъма.

Кёп жылла озгъандан сора, П.Л.Ройтберг былай жазгъанды: «Мени сюйген тенгиме китап жазаргъа тюшмегенди. Иш анда окъуна тыйюлду. Алим кесини китабыны атына алай нек атаргъа сюйгенини юсюнден

мен кѐп сагъыш этгенме. Эшта да, мен аны акъылын тюз ангылагъан болурма дейме. Былайда ишни башы мамыр жашаудан уруш болумгъа кѐчюу бла байламлыды. Ол кезиу кесини женгил тюрлениуюне кѐре, къалай эсе да бир терк чачдырылыучу затха ушайды. Иш жалан да бола тургъан затланы кърап-къарагъынчы тюрлениуюнде туююлдо, арталлы да жангы затха итиниюдеди. Сен урушха кесинги не бек хазырласанг да, ол болмай къалмазлыгъын алгъадан окъуна не бек уста билсенг да, аллай бир болумдан экинчи болумгъа кѐче-тюрлене турмакълыкъ кимге да къыйын кѐрюнеди. Адамны бек терк бузады, битеу да тѐгерегинде бола тургъан затлагъа ийнанырыгъынг келмейди, сен а алгъын къалай жашагъан эсенг, энтда алай жашап тургъан сунаса. Ол «Башалмагъан танго» уа бир бирлерине арталлы да ушамагъан, келишмеген башха тюрлю эки затны - мамырлыкъны бла урушну хазна эсленмеген чеги болгъанча кѐрюннгенди, айхай да, ол жазыллыкъ китапны алакат ариу аты да андан чыкъгъанды. Ма битеу хар зат да андан башланнганды...»

2. УНУТУЛМАЗЛЫКЪ КЕЧЕ

Бюгюн Алим, хар замандача, эртте уянганды. Этиуюсюоча, дежурныйден былай сорады:

- Кюн къалайды?
- Игиди!
- Бийклик а къалайды?
- Минг метрге дери тазады.

Къарап-къарагъынчы, ол аэродромда кесини самолѐтуну къатына жетеди. Ханко жарым айырыкамда шошлукъну моторланы гюрюлдеген тауушлары бузадыла.

- Эшитемисе? «Юнкерсле» келедиле, - дейди Алим, Анатолий Кузнецовха бурулуп.

- Биз алагъа тийишлисича тубейик...

Истребителле, букъу этдирип, кѐкге кѐтюрюледиле. Сермеш кѐнге созулмайды. Бомбардировщикледен бири, куююп, энишге кетеди, юуюсю уа ызларына къайтадыла.

Ханкону лѐтчиклери бир ненча куюнюно учмай турадыла. Хельсинкини радиосу жарым айырыкамда совет авиация толусунлай ууатылгъанды деп, къууанып, билдиреди. Анга жууапха, душман артиллерия къаты атханына да къарамай, бизни истребительлерибизден онусу кѐкге кѐтюрюледиле. Ала, окъ-топлары тауусулгъунчу, аямай сермешедиле.

Совет лѐтчиклени батырлыкълары душманны сейир тамашагъа къалдырадыла. Кѐкде агъызалмагъандан сора, душман бизни истребителлени, къона туруп ууатыргъа мурат этеди. Алай ол да хорлам келтирмейди.

Ханкону жигитлери арталлыда онг болмай тургъан, тапсыз кезиуде амал табадыла: самолѐтланы, къондура туруп, жерлерин тохтамай алышындырадыла. Керек болгъанда уа, жангыдан кѐкге кѐтюрюледиле.

Болсада аланы хауада урушлары алгъындан да кыйынга айланады. Тенгизчилерибиз лётчиклерибизге болушурга итинедиле. Балтика флотну кемелери маяк болгъан жерде айырыкамлагъа десант тюшюредиле. Душман гарнизон кесин пленнге береди. Ханкону тийресинде бир ненча финли айырыкамчыкны къолгъа этедиле. Аланы стратегия жаны бла магъаналары уллу эди.

Алай финле бизни десантчыларыбызны алайдан кетерча этедиле. Лётчиклени Ханкода къауумуну командири Ильин былай буюрады: «Душман кемелени маякдан кыстаргъа!» Совет бомбардировщикле, кеслерин да истребителлерибиз ашыра, жау кемелеге жууукъ келедиле. Кекде аланы къоруулагъан къара жорлу самолётла кёрюнедиле. Алай бизни «И-16» истребителлерибиз сермешге таукел киредиле. Эки жау самолётну агъызадыла, ююнчюсю уа къачады. Авиациясыз къалгъан душман кемеле илишанга алындыла, кёплери суу тюбюне ташайдыла. Финли эсминецни да кюйдюрюп, лётчикле аэродромгъа къонадыла.

Байсолтан улуну самолётуну техниги Василий Ильич Брусницын анга, биягъы соруу бла тюбейди: «Жолдаш командир, ол начаслагъа кереклерин тапдыралдыгъызмы?» Алим, жууап берирни орнуна, ышарды. Ол а буйрукъну толтургъаныны, самолёт да хатасыз къайтханыны белгиси эди.

Аскер-Тенгиз Флотну командуючиси адмирал Н.Г.Кузнецов Ханкону къоруулагъанланы юслеринден кесини эсгерилеринде былай жазганды: «Майор Ильинни 13-чю авиация полкуну лётчиклери уллу жигитликле этгендиле. Зенит артиллерия бла бирге ала Ханкону кёгюнде душманны 53 самолётун ууатхандыла. Балтикада фашист самолётланы бек алгъа агъызгъан капитан А.К.Антоненко бла лейтенант П.А. Бринькогъа Совет Союзну Жигитлери деген атла аталгъандыла. Лётчикле Л.Г. Белоусов, Байсолтанланы А.Ю., Н.Я. Васильев, Д.М. Таренко, Г.Д. Цоколаев да артда Совет Союзну Жигитлери боладыла.»

Ленинградны къуршоугъа алгъандан сора, Ханкону керекли затла бла жалчытыу осалгъа кетеди. Балтика флотну баш кючлери былайгъа жыйышдырылгъанлары себепли, жарым айырыкам башха жерден хазна болушлукъ тапмайды. Аны къоруулагъанланы былайдан кетерирге оноу этедиле.

1941 жылны экинчи декабрине дери Ханкону аскерлерини асламысы кемеле бла Кронштатха кетедиле. Мында къалгъан сегиз лётчик бла аланы техниклери самолетлары бла учаргъа керекдиле. Алай кюндюз учаргъа жарамайды: тегерекни душман бийлепди. Аны юсюне къалын туман басыпды. Ханкочу асла кече приборланы болушлугъу бла учаргъа оноулашадыла.

Ала кыйналмай къонар ююн аскер тенгиз базаны прожекторла бла жарытадыла. Къалын туман басып тургъаны себепли, лётчикле жарыкны тюз да Кронштатны башына жууукълашханларында эледиле. Аладан алтысы аэродромгъа хатасыз къонадыла. Цоколаев жеталмайды, машинасын «Красная Горка» фортну тийресинде къаргъа баууру бла къондурады: бакларында бензин тауусулгъан эди. Жаш лётчик Стару-

хинни самолёту уа, къона туруп, ууалады. Романенко флотну аскер хауа кючлени командующиси Самохиннге кечеги учуу тап бошалгъанын ёх-темлик бла билдиреди.

... Бюгюн самолётла учмайдыла. Лётчикле, техникле, алайда аскер къуллукъларын бардыргъан башхала, бирер зат бла жубанадыла. Алим а юйюне письмо жазады: «Багъалы анам! Сени письмонгу алдым, сау-эсен болгъаныгъызгъа къууандым. Мени да жокъду хатам. Жауну самолётларын агъызама. Тенгизни башында учханыма къоркъгъанынги билеме. Жарсыма, анам, бир зат да болмаз. Жигит жашла бардыла биргеме.

Мен да санга бек тансыкъ болганма. Хоншуда, тийреде адамланы, тауларыбызны кёрюрге термилеме. Не этериксе, заман алайды. Эшта, гитлерчи малгъунла ууатылгъынчы, сизни кёраллыкъ болмам. Сау-саламат тюбешейик. Сени Алиминг».

Байсолтан улу письмосун бошагъаны бла аны штабха чакъыргъанлары тенг болду. Полкну командиринден энчи буйрукъ алып, ол кесини къаууму бла душманла таба учду. Гитлерни къара чаукалары уа, «мессерле да, юнкерслени къоруулай, бизни аэродромубузгъа келе эдиле. Бийик кёкню кенглигинде къаты уруш башланады. Аны хапарын узакъгъа созмай, бизникиле хорлагъанларын айтайыкъ. Алда келген бомбардировщикни Алим огъызады. Тенглери да юч самолетну ууатадыла. Сау къалгъан немециле кеслериникиле жанына къачадыла, Бизникиле уа сермешден къоранчсыз чыгадыла, эки самолетубузгъа душман заран салгъанларын айтмасакъ.

3. САМОЛЁТНУ ТЮБЮНДЕ - ГЮЛЛЕ

Кюлени биринде Алимге корреспондент келеди:

- Къалай уруш этгенигизни юсюнден айтсагъыз эди.

- Биз да, башхалача, къанлы душман бла сермешебиз...

- Алим, уялгъан этме, - деп, таукеллик береди командири, - бир да болмай эсе, Эре айырыкамны тийресине чабыууллукъ этгенигизни юсюнден айт.

... «И-16» истребителледен алтысы душман кемеле бла лайбагъа чапхандыла. Гитлерчиле зениткала, пулемётла бла атып, аланы кеслерине жууукълашдырмазгъа кюрешедиле. Алай лётчикле сегиз кеме бла лайбаны ууатадыла. Бир къауумларын суу тюбюне батдырадыла, башхаларына халеклик саладыла. Байсолтан улу кеси да къазауатдан хатасыз чыгъалмайды. Аны самолётуну рулону жартысын душман окъ къобарады, къона туруп чархлары бошланмай къаладыла. Алим машинаны кючден-бутдан къондурады.

Бизни аэродромдан арлакъда жауну танк колоннасы орнашады. Ары тасхагъа баргъан Байсолтан улу фашистле жангы жерде кёп кюч жыйгъанларын штабха билдиреди. Аны хапарына тынгылап, авиация бригаданы командири полковник И.Г.Романенко лётчиклеге блай буюрады: «Балтиканы лячинлери, штурмовкагъа хазырланыгъыз!» Сора, таулу жашны къатына келип, былай айтады: «Сен а, Алим, мени бла

учарыкъса». Сынаулу авиатор, уста насихатчы Романенко Финляндия бла урушда Совет Союзуна Жигити деген атны алгъан эди. Иван Георгиевични биргесине учууну лётчикле кеслерине намысха, насыпха санагъандыла.

...Гитлерчилени жаяу аскери, тизгин болуп, эстон элге атланганды. Колоннаны аллында свастика байракъ чайкъалады. Аны къатында башхаладан айырма кийинген ючеулен келедиле. Саугъаларына, белгилерине кёре, ала оноучу офицерлеге ушайдыла.

Бу суратны кёзюлдюреуюклерни бла кёрген Романенко кеси-кесине блай шыбырдайды: «Къарачы алагъа! Адам улуну душманлары, тюз ата юйлерине баргъанча, таукел атлайдыла... Алай сиз, малгъунла, узакъ кетмесиз!..»

Сора аллында сюелген Байсолтан улуна айтады: «Кетдик! Алимчик, «къуйругъума» къара къуш «олтуртма»...

Балтиканы лячинлерини аталары Романенко, ол бек сыйген, ышанган таулу жаш да, кезню жумуп-ачхынчы, булутла таба кетдиле. Сора, энишге тюше келип, душман колоннагъа пулемётладан, топландан ёлюм «жибердиле». Экинчи чабыуудан сора кенг жол, тёгерек уучлаучулары харам мыллыкларындан толадыла. Сау къалгъанлары, аскер байракъны да ташлап, агъачха къачадыла, торф чунгурлагъа бугъаргъа кюрешедиле.

Алгъа полковник, арtdаракъда тамата лейтенант къондула. Иван Георгиевич Алимни, ёз жашынча, къаты къучакълайды: «Аперим! Солдаглары хар бири да сенича къазауат этсе эди!.. Ол а таматадан былай тилейди: «Эркин уугъа» ийсеги эди, жолдаш полковник... Къалын агъачдагъылагъа зат этеаллыкъ туююлме. Алай ол терен чунгурдагъылары уа окълары «табаллыкъдыла»...

Байсолтан улу айтханын болжалгъа салмайды. Торфу алынган чунгурлары (карьерлени) башлары бла учады. Аланы къабыргъаларына къысылган фашистлени кёредиле. Жауну къалай жокъ этиуню амалын излейди. Бийикден атса, окълары зырафына кетерикдиле. Чунгурну ичине кирсе уа, самолётну къанатлары къабыргъалагъа тиерге боллукъдула. Алай асны жютю кезлери, болумну тюз ангылауу анга таукеллик бередила. Башындан келе, жерге жетерге аз къалгъанда, Алим торф карьерни бир къыйырындан киреди. Пулемётну эки жанына да тенг ата, герман аскерлени сойландыра, узун карьерни «тазалап» чыгъады. Алим, тёгерек айланып, экинчи, ючюнчю, тёртюнчю карьерлени «оноуларын да этеди». Къоркбууну не болгъанын билмеген малкъарлы улан жашырынган фрицлени асламын къыргъан эди.

Байсолтан улуну самолётундан кёз алмай тургъан Романенко аны «торф операциядан» хорлам бла чыкъгъанына къууанады, алгъышлайды: «Жигитлени да жигитисе! Кишилики лётчикни лётчик этген. Алай сакълыкъ да керекди. Торф карьерни кенглиги онбир метрди, самолёт учханда уа тогъуз метрни алады. Андан аз да бир жанына кетгенлей, машинагъа хата тюшерге боллукъду. Бизге уа фашистлени къырыргъа керекди! - Да не этерикбиз да, душман карьерге къысылса, - деп, башын

жулургъа кюрешеди Алим, - хар затны да тюз тергерге кюрешген эдим. . .

- Самолётну бир тырналгъан жерчиги бар эсе, анда мен санга кёр-гюзтюрме оюнланы, - деп, жаныды командир.

Полкну инженери Байсолтан улуну машинасына аз да хата жетмегенин билдиреди: «Аперим! Темир жипни юсю бла баргъанча, тап кьутулгъанса!»

. . . Эстонлу чабакъчыла кёкде хауа сермешлеге кёп кере къарагъандыла. Къалай эсе да кеслерини бир белгилери бла ала самолётла кимникеле болгъанларын билип тургъандыла. Кимни эсе да огъурлу кьоллары уа хар кюн сайын самолётла кьоннган жерге ёзен гюлле сала эди. Урушда гюлле! Ол лётчиклени жигитликлерине уллу багъаны, хурметни белгиси эди. Бютюнда Байсолтанланы Алим бла Анатолий Кузнецовну самолётларыны кьатларында гюлле кеп жыйыла эдиле.

4. «ЧЫДАГЪАН ХОРЛАЙДЫ»

Николай Чуковский былай жазгъанды: «Лётчикле кыйын сермешледе кюч-къарыу алгъандыла. Аланы сынаулары ёседен - ёсе баргъанды. Цоколаев, Байсолтан улу, Бадаев, Татаренко душман бла кьаты сермешгендиле, хар кюн алагъа хорлам келтиргенди.

Геннадий Цоколаев, осетинли жаш, лётчик болгъанлы кёп заман озмагъанды. Алай ол хауа сермешледе жигитлигин, усталыгъын, лётчиклени къауумуна башчылыкъ эталлыгъын кёргюзтгенди. Къызыл Байракълы Балтика Флотну политуправлениясыны листовкасында былай айтылгъанды: «Осетин халкъны жашы Геннадий Цоколаев бир батыр адамды». Алай махтагъанларына бир кесек уялгъан да эте, Цоколаев былай дегенди: «Башха миллетлени арасында уа батыр адамла азмыдыла да?! Байсолтанланы Алим малкъарлыды, Петя Бринько украинлы эди. . . Толя Кузнецов оруслуду. Аланы барысыны да батырлыкълары бирди - совет батырлыкъ».

Ол да сейир туйюлдо: не Цоколаев, не Байсолтан улу, не да Кузнецов, не Бринько кеслерине махтау излемегендиле. Балтикачы лётчиклени кёп миллетли юйюрлерин бир зат бирикдиргенди: душманны кёрюп болмау, фашизмни хорларгъа итиниулук. Аны ючюн ала барысы да жанларын берирге хазыр болгъандыла.

Кесини аскер ишлерини юсюнден Байсолтанланы Алим былай жазгъанды: «Авиацияда 1937-чи жылдан бериме. Акъ финле бла къазауат этгенме. Ата журт урушну биринчи кюнюнден бери фронтдама. Фашистлени жаяу эм атлы аскерлерине, окъ топлары болгъан жерлеге чабыууллукъ этгенме. Кемелерин суу тубюне батдыргъанма, самолётларын агъызгъанма. Мени истребителими да кюйдюргендиле. Жана тургъан самолётдан секиргенме. Кесими ёллюк суннган эдим. Кёресиз да, саппа-саума! Гитлерчиле бизни абызырарыбызны, кёлсюзлюк этерибизни сакълай эдиле. Алай жау муратына жетмеди.

Ким чыдаса, хорлам аныкы боллугъун эсибизде тутабыз. Ата

журтубузну чыдамлыгы хар бирибизни кьатылыгыбыздан, батырлыгыбыздан кьуралады. Биз а чынтты жигитлеца, сермеширге керекбиз! Ёлюмден кьоркьмай, алай сермеширге! Кьаныбызны - жаныбызны аямай! Ким кьоркькактыкь этсе да, ол абынмай кьаллыкь тьуйюлдо. Абынганны уа душман огьу терк табады. Алайды да, жашла, биринчи кьонден окьуна кесигизни кьаты тутаргьа кьурешигиз!

Дагьыда бир затны юсюнден. Бек кьыйын кезиуледе звенобуз кьаты биригирге керекди. Алайсыз биз борчубузну толтураллыкь тьуйюлбюз. Биреу - барыбыз ючюн, барыбыз да - биреу ючюн! - Ол бизни жоругьубузду». Юлгюге, Алим, уруш этип кьайтхандан сора, аны кьалай бошалгьанын тынгьлы тинтеди, жаш лётчиклеге кёп затны юйретеди.

...Фашист самолётла, сатыр-сатыр тизилип, бизникиле орналгьан жанына ашыгьадыла. Алимни звеносу кьара кьузгьунланы алларына чыгьады. Аны оюму былайды: «Душман авиацияны фронтну чегинден ётдюрмезге! Жаяу аскерлерибизни, аэродромубузну башларындан бомбала тёкдюрмезге!»

Жууукьлашхандан сора, Байсолтан улу алда келген «Мессерге» чабады. Гитлерчи тутхан жолун тюрлендиреди, маневр этип башлайды. Алим аны ызындан кьыстау болады. Немецли лётчик пулеметдан, топдан да атады. Алим да, кесин илишаннга алдырмайды, ары-бери бурула, ёрге уча, энишгеракь тюше, хар тюрлю фигураланы эте, душманнга хорлатмазгьа кьурешеди. Фашист, ызындан кьуугьан совет лётчикден кьутулур муратда, энишге кетип башлайды. Сора жангыдан ёрге кётюрюле келип, ёз аэродромлары таба теберейди. Эштада, ол совет асны кеслерине элтип, жангыз истребительни тынч агьызыргьа итине болур эди. Алим терк окьуна аны юсюне чабады. Ол жиберген топ окьла душман машинаны «быдырына» тиедиле... Самолёт, кьара тютюн этип, энишге кетеди. Гитлерчиле, бомбаларын кьайры болсада тёгюп, ызларына кьачадыла.

- 1942 жылда 4-чю апрельде болгьан хауа сермешге эсигизни бурама, - дегенди Байсолтан улу аскер журналист бла ушагьында, - бизни лётчиклеребиз бир бирге болушлукь этиуню, таянчакь болууну алаMAT юлгюсюн кёргюзтгендиле. Цоколаев, Кузнецов, Дмитриев, мен тасхагьа учабыз. Ызыбыздан Творогов, Литвиненко, Байдраков кёкге кётюрюледиле. Ала хауада бизни кьорууларыкь эдиле. «Юнкерс-87», «Мессершмитт-109» самолётладан да алтысы жюкленнген эшелонну кёредиле.

Бек алгьа Цоколаев бла Кузнецов «мессершмиттлеге» чабадыла. Ол кезиуде Творогов бла аны кьаууму, бийикде кьалып, «ME-109» самолёт бла сермешедиле. Алай бла Творогов кьазауатда уллу низамлылыгы болгьанын кёргюзтгенди, душманны бомбардировщиклерине чабаргьа кьоркьмагьанды, «мессерлеге» кьажау кьыйын уруш этгенди.

Твороговну «мессершмитле» бла сермешгенин кёрюп, душманны истребительлерине хазна эс бурмайбыз, аны бомбардировщиклерин агьызабыз. Биз тёртбюз «юнкерследе» бешисин кюйдюргенбиз. Твороговну кьаууму уа эки «мессершмиттни».

Бу жолгъу сермешибиз кёкге чабыууллукъ этиуню тап къурагъаныбыз-ны, уста хауа снайперлеребиз болгъанларын ачыкъ кёр-гюзтгенди.

Аз сёз бла айтсам, кюнден - кюннге жетишимлерибизни керелейбиз, усталыгъыбыз ёседи. Жерибизни ууучлагъан гитлерчилени бекден-бек сопакълайбыз. Хорламгъа таукел барабыз».

5. «БИРИНЧИ ЖУЛДУЗ»

1941 жылны кюз артында Ленинград къуршоуда къалады. Къырал бла байламлыкъ Ладога кёлню юсю бла бардырылады. Ленинград аш-азыкъ, аскер-техника эм башха болушлукъ алады. Шахарны мамыр адамлары, заводлары бла фабрикалары къыралыбызны чыгъыш район-ларына кёчюрюледиле. Къышхы да уа бузну юсю бла, кече, кюн демей, машинала жюрюгендиле. Анга «Жашауну жолу» деп бошдан атамагъ-андыла.

Ол жолну барлыгъы фашистлени ачыудан кюйдюргенди. Душман авиация аны жокъ этер ючюн къолдан келгенни аямагъанды. Фашист самолётла автомашиналарыны колонналарыны башларында тохтаусуз уч-хандыла. Алай ал кезиуде болгъаны да бегилиди.

Артда «Жашауну жолун» къызыл жулдузлу истребителле къоруу-лайдыла.

Фашист къузгъунланы балтикачы лячинле хауада чач-тюк этедиле. Онючюнчю полк, юч эскадрильягъа юлешинип, «Жашауну жолу» бла автотранспортну жюрюююн жалчытханды. Василий Голубевни эскадри-льясыны лётчиклери, душманнга уллу хата тюшюре, чынтты жигитлеча, сермешгендиле.

Василий мында, Ладога кёлню жагъаларында, ёсгенди, сабийли-гинде наныйкъла жыйыгъанды. Аны «деменгили къанатлары» да мында къатхандыла. Василий Голубев, Байсолтанланы Алим, Анатолий Кузнецов Таллинни, Эзелни, Ханкону, Кронштадтны бирге къоруулагъандыла. Энди уа «Жашауну жолун» - Ладоганы - сакълайдыла. Алим Голубевни заместители, тенги болуп къалмай, ол аны къарындашына санагъанды.

... Сау кечени къар жауады. Эрттенлик чууакъ, сууукъ болады. Бай-солтан улу бла аны ызындан учуучу лётчик къалауурлукъ этерге кёкге кётюрюледиле. Кёлню башында айлана кетип, ала аэродромгъа къайта-дыла. Самолётлагъа бензин къуюп, дагъыда кёкге учадыла. Буз жолну башында ала таба алты жау истребитель келгенин кёредиле. «Къалай этейик? Ала юч кере кёпдюле, уруш этмей къоярыкъ тюйюлдюле. Сер-мешге кирмей, кеч болгъунчу, бир жанына кетерми эдик? Угъай!» Алим бу бек керекли жюкленни элтген шофёрланы, аланы чыдамсыз сакълагъ-анланы юслеринден сагъыш этеди. Байсолтан улу бла Кузнецов кючле тенг болмагъан урушха киредиле. Алим алда келген «мессерге» чабады. Къысха очерделден бир ненчасын бергенлей, душман самолёт жанып тибирейди.

1942 жылны апрель айыны ахыр кюнлеринде, хауа бир кесек жы-

лыннганы бла, буз жукъарып, машинала жюрюялмай къалдыла. Битеу керекли жюкленни ташыуну Ладоганы флотилиясыны бойнуна салынады. Ол жаз башына толу хазырлыкъда тюбейди. Шлиссельбург богъазны кюн чыкъгъан жагъасында жангы порт ишленеди. Бери темир жол да саладыла. Кёлню кюн батхан жагъасында уа Осиновец порт жарашдырылады. Флотилия да чырмаусуз жюрюрча этедиле.

28 майда биринчи кере былай асламыракъ келген продукталаны къотарыу башланды. Тюз ол кезиуде жауну бомбардировщиклери бла истребительлери келедиле, деген къуугъун жетди. Билдиргенлерине кёре, къыркъдан аслам эдиле ала. Не этип да, портха жууукълашдырмазгъа керек эди. Буйрукъ берилип, Голубев Василийни эскадрильясы кёкге кётюрюлдю. Эм алда ол кеси, аны ызындан а Алим бара эди. Жауну самолётларын кёрдюле. «Эшта, эллиден артыкъ болурла, - деди кесикесине эскадрильяны таматасы, - Алим, алда келген бомбардировщикге чабама. Киши ызымдан тюшмесин, сакъларгъа кюреш».

- Мен санга кишини жибермем, - деп, таукел айтды таулу жаш.

Командир, алда келген самолётха жууукълашып, от ачды. Бомбардировщик, бир тыйгъычха тюртюлюп, сабыр болгъанча этди да, къара тютюннге бёленди. Голубев экинчи самолёт таба бурулгъанда Алим бла Кожанов Пётр да бирерни агъызгъан эдиле. Бизни лётчикле башхала къалай болсала да, бомбардировщиклени жоллары кесерге керек эдиле. Ол себепден, «Мес-серледен» жанлай, «юнкерслеге» мыллак эта эдиле. Алай бла, душман самолётланы тизгинлерин буздула.

Алим командирин кёз туурадан кетермей эди. Юч самолёт бирден аны ызындан тюшгенлерин да олсагъатдан эследи. Эки арагъа жетди. Алда самолётха пулемётну буруп, сампалдан басды. Ол жаннганында, къалгъан экиси бир жанына бурулдула. Алайда дагъыда бирин Голубев агъызды. Муратлары толмазын ангылап, къалгъанлары ызларына айландыла.

- Алим, энди мени къоруулагъанынги къой да, тап тюшгенинги ат! - деп, билдирди командир. Буйрукъ башхалагъа да берилди.

Бу сермешде жауну онюч самолётун агъыздыла. Эскадрилья кесини аэродромуна къоранчсыз къайтды. Полкнуну командованиясы Голубев Василийни, Кожанов Петрну, Байсолтанланы Алимни къыралыбызны бек сыйлы саугъасына кёргюзтдю.

...Диктор немецли фашистле бла болгъан сермешлеге артыкъда багырлыкъларын кёргюзтген аскерчилеге Совет Союзну Жигити деген атны атауну юсюнден СССР-ни Баш Советини Президиумуну Указын окъуй эди. Эскадрильяны жер юйчюкге жыйылгъан лётчиклери, учуп къайтхандан сора, солуп тура эдиле.

«Гвардияны капитаны Байсолтанланы Алим Юсуповичге», - деген сёзле эшитиледиле. Барысы да жерлеринден туруп, Байсолтан улуну къучакъладыла, къычырадыла:

- Жигитни кёкге сызаргъа керекди!..

Алимни кётюрюп, жер юйден чыгъардыла да, кёкге сызып башладыла.

- Тохтагъыз! - Жер юйчюкден техникледен бири чабып чыкъды. -

Командирни да сауғалагъандыла! Тюз айтама. Гвардияны капитаны Голубев Василий Фёдоровичге... деп эшитгенме.

Барысы да жангыдан жер юйчюкге кьайтадыла. Ол кезиуде уа диктор Пётр Кожановну тукьумун окьуду. Бир жолгъа ючюсюне да! Эскадрильяны керти да алтын кюнюдю!

6. БАТЫРНЫ АХЫР СЕРМЕШИ

Ленинградны кьатында аэродромгъа Байсолтанланы Алим, Василий Голубев, Геннадий Цоколаев, самолётла бла келип, кьонадыла. Ала восток жанындан «Ла-5» жаппа-жангы истребителлени сюрюп келедиле. Лётчикле сейирлик машиналагъа кьууанып кьарай эдиле. Аланы арасында чабыууллукъ этиучю бомбардировщикни командири Арсен Кафоев да бар эди.

Байсолтан улу аны бла май айда танышханды. Арсен ол заманда Балтикагъа келген эди, Алим а юйлерине тебиреп тура эди. Кесини бир жерлиси бла тюбешгенине ол бек кьууанады.

Энди уа ма экинчи кере тюбешгендиле. Ала, эрттегили, татлы тенгеча, кьучакълашадыла. Арсен Алимни танышдырады: - Бу мени гитче кьарындашым Володяды. Тенгиз лётчик-истребителди. Балтикагъа келгенли кёп болмайды...

Ючюсю да бирге тюш азыкъ ашайдыла. Кёп затны юсюнден хапар айтадыла. Айхай да, сабий заманларында шуёхларын, ёлген, сау кьалгъан жашланы эсге тюшюредиле.

- Мында бизникиле, кьабартылыла бла малкьарлыла, аздыла, - дейди Алим, - алай бизни халкьыбыз фронтха жиберген аскерчилерини саны бла угъай, аланы жигитлеклери бла ёхтемленеди...

... 1943-чю.жылны 23 сентябрини кюню бир да болмагъанча ариу кюн эди. Чууакъ, таза кёк жюрекни кьууандырады. Байсолтан улу учаргъа хазыр болуп тургъан жангы истребителни кьатына келеди. Дагъыда юч «ЛА-5» учаргъа буйрукъ сакълай эдиле «Душман кемелени ууатыугъа эскадрилья уллу операциягъа алайдан башчылыкъ этерикди», - деп, кьатлайды ол дивизияны командирини сёзлерин. Алим энди боллукъ сермешни кьылай бардырыргъа кереклисини юсюнден сагъыш этеди...

Ол кезиуде учаргъа буйрукъ бериледи. Къарап-къарагъынчы самолётла кёкге кётюрюлдюле. Гитлерчиле бизникиледен талай кереге кёп эдиле. Къазауат этмей жанларгъа уа онг жокъ.

- Хазырланыгъыз, - деп буюрду Байсолтан улу нёгерлерине. - «Сокол ызымдан кел!» - деди кесини нёгерине.

Ала душман самолётлагъа бетден - бетге жууукълашдыла. Алим башхаладан ёхтемирек келген жауну алды илишаннга. Ол, жанып, тенгизге ташайды. Бу бир жанына болуп, башха самолётха чабар умут этгенлей, башында булутчукьну ичинден эки самолёт чыгъып, аны таба чапдыла. Ызындан келген тенги ала таба бармаса, болум кьыйынга кетерин ангылап, бурулуп кьарады. Аны кьоруулагъан лётчикни фашист

самолётла бла жан кьазауат этгенин эследи (ол кёп кьара кьузгьунну арасында турады). Алим болушлукьсуз кьалгьанын ангылады. Ол кезиуде жан-жанындан жетдиле. Алим башындан келегенлени бирин агьызды. Алай кесини самолётуну моторуна да окъ тийди. Жана башлады. От кабинагьа да жетеди. Алим, ахыр кьочюн, усталыгьын салып, топ огьу тауусулгьунчу, кьазауат этеди. Кийимлери кьуюп, самолёт да бу айтханны этмей башлагьанында, жаралы лётчик истребителин жууугьуракъ келген фашист самолётну юсюне бурду. Эки машина, бир-бирине тийип, хаада чач-тюк болдула. Таулары жигит уланын Балтика тенгизи жутду. Болушургьа келген лётчикле бир аз кечикдиле. Ала сьуйген тенглери, Совет Союзну жигити Байсолтанланы Юсуфну жашы Алим ючюн ёч алыргьа ант этдиле...

***ЗАНКИШИЛАНЫ Хусейин,
Россейни Журналистлерини эм
Жазычуларыны союзларыны члени***

Разведчикни эсгериулеринден

КАВКАЗЛЫ

Сынау

1942 жылны жаз башы. Немец-фашист аскерле алгъа кызыуу келген заман. Кёп бармай ала Къабарты-Малкъаргъа да жетериклеринден хыйсап этип, мында партизан отрядла къурау-угъа киришген эдиле. Чегем ауузда «Фашизмге ёлюм» деген аты бла къуралгъан отрядха жаш комсомол къуллукъчу Ахкёбекланы Исхакъны да жаздыла. Алай анга, къолуна сауут алып, таулагъа чыгъаргъа тюшмедиле. Бир кюн аны комсомолну обкомуна чакъырдыла. Обкомну секретары Атаккуланы Хафийсатны кабинетинде ол сармаковчу жаш Нахата Токбаев бла танышды. Хафийсат аланы экисин да партияны Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары Зубер Кумеховха элтди. Ушакъны узакъгъа созмай, Кумехов: «Сиз Москвагъа барлыкъсыз – Партизан кымылдауну Ара штабына – андан къалгъанын ары жетсегиз билирсиз», - деди.

... Жюк ташыучу машина бла жашла жолгъа чыкъдыла. Кимге, неге керек болгъанларын билмей эдиле. Владикавказда алагъа Газаев деп бир жашны да къошуп, Махачкъалагъа ашырдыла, андан а самолёт бла Куйбышевха жетдирдиле. Эки кюнден Куйбышев-Москва поездге миндирдиле...

ВЛКСМ-ни Ара Комитетини биринчи секретары Михайловну кабинетине жыл санлары хазна къалмай бир кибик болгъанладан онсегиз жаш жыйылгъан эдиле. Мында ала ара шахаргъа нек чакъырылгъанларын ачыкъ айтдыла. Экинчи кюн а жашланы Ленинград шосседде орналгъан бир юйню аллына элтип тюшюрдюле. Анда уа – разведка школ. Приёмный комиссияда ючеулен олтурупдула. Жашланы бирем-бирем юч отоуну ичлери бла ётдюредиле. Биринчи отоуну къабыргъасында Исхакъ уллу харфла бла жазылгъан быллай сёзлени кёрдю: «Немецли разведка къуру къабыргъаланы да сёлешдиргенин эсде тутугъуз». Экинчи отоуну къабыргъасында да адамны къоркъутурукъ сёзле: «Подрывник жаланда бир кере жангылады». Ючюнчю отоуда – «Сен фашистни ёлтюрмесенг, ол сени ёлтюрлюкдю». Ючюнчю отоудан чыкъгъанлай, врачла Ахкёбек улуну жүреги къалай ургъанын тинтдиле. Нахата Токбаев да аллай сынаудан жетишимли къутулду. Экисин да школну разведчикле хазырлагъан биринчи бёлюмне алдыла.

Таурухлу Кузнецов бла тюбешу

Дерсле башландыла. Школну начальниги Илья Старинов эм алгъа разведчикле болургъа окъугъанланы преподавательле бла танышдырды. Биринчи болуп курсантланы алларында жыл саны келген бир ушагъыулу тиширыу сюелди. «Княгиня Волконская, этиканы преподаватели», - деп билдирди Старинов. Ол жашланы, къызланы да (разведшколгъа келгенлени жарымы къызла эдиле, орта школну бошагъанла, бары да ариу къызла) адамла жыйылгъан жерледе кеслерин къалай жюрютюрге керек болгъанына, ашарыкъ салынган столда къашыкъны, вилканы къалай тутаргъа кереклисине эм д.а.к. башха затлагъа юйретеди. Бир ауукъ замандан душман бийлеп тургъан жерге парашютла бла тюшюрлюккени алларында белгили жазыучула Фадеев, Эренбург, партизан биригиуню командири айтхылыкъ Ковпак, Белоруссияда партизан къымылдауну башчысы Сабуров селешдиле.

Бир кюн а Старинов бла бирге школгъа бийик ёсюмлю, бёкем санлы бир киши келди. Старинов: «Танышыгъыз. Партизан къымылдауну Ара штабыны начальниги Пантелеймон Кондратьевич Пономаренко!», - дегенинде, курсантла, команда берилген кибик, бары да ёрге турдула. Разведчиклени ишлери къыйын да, къоркъуулу да болгъаныны, уллу кишилик эм жигитлик излепенини юсюнден хапар айтхандан сора «Къабарты-Малкъардан мында адам бармыды?» - деп сорду Пономаренко. Ахкёбек улу бла Токбаев, бир бирлерине къарап, жангыдан жерлеринден къопдула. Пантелеймон Кондратьевич къабарты тилде селешгенин эшитгенде, сейир-тамаша этдиле.

- Мен бир заманда Зольск районада жашагъанма. Къабарты тилге анда юйреннгенме. Калмыковну, Гему улуну эм сизни республикада башха белгили адамла бла шагъырей эдим, - деди.

Ма алайды, жашла! Сиз мени кесигизни жерлешигизге санаргъа боллукъсуз. Туугъан журтубузну аллында борчугъузну намысыгъыз-сыйыгъыз бла толтурлугъугъузгъа ийнанам. Сиз таулада жашагъан тау къушласыз! Кавказлыла болгъаныгъызны унутмагъыз!

Пономаренкону бу эки жашха айырып эс бургъанын, сёзсюз, башхала да сезген болур эдиле. Исхакъ бла Нахата уа, кёллери кётюрюлюп, партизан башчыны да, миллетлерин да жерге къаратмазча къуллукъ этерге сёз бердиле.

Курсантла окъуу бла бирге школну межамында калауурлукъ да эте эдиле. Бир кюн, Ахкёбек улу дежурналыкъда болгъанында, коридорда бийикёсюмлю, субайсанлы немецли офицерни кёрюп, сейирге-тамашагъа къалды. Къайдан чыкъды бери гитлерчи офицер?! Не сёз барды, абызырады не этерге билмей. Немецли уа, акъыртын атлай, дневальныйге жууукълаша келеди. Исхакъ, кючюнден келгенича «хальт!» деп къычырып, керохун чыгъарады. Алай ол аны немецлини юсюне бургъунчу, офицер, юсюне секирип, дневальныйни къолун кероху бла бирге столгъа басды. Керох атылып, огъу полгъа тийди. Дауурну эшитип, коридоргъа чабып чыкъды Старинов. Экинчи кюн школну начальниги, Ахкёбек улун чакъырып, коридорда кимни кёргенини юсюнден аузундан сёз чыгъарыргъа жарамазлыгъын къаты эсгертди...Аны школну башха,

подрывникле хазырлагъан бѐлюмюне ѳтдюрдюле.

Ол немецли офицер айтхылыкъ совет разведчик Николай Кузнецов болгъанын Исхакъ артда билген эди. Гитлерчи обер-лейтенант Пауль Зибертни аты бла Кузнецовну душманны тылына жиберирге заман жетип, жибералмай тура эдиле. Тюшюнде орусча сѐлешгени ючюн. Жукълагъанда да немец тилде сѐлеширге юйреннгенден сора кетгенди Кузнецов разведшколдан.

Керти иште

... Тушино посѐлок. Аны къатында аэродромну аты да Тушино эди. Ол тийреледе бир-бирледе белгисиз адамла айланганларыны юсюнден хапар жайылды, артыкъ да – кече. Айхай да, ала бош айланмай эдиле аэродром тийресинде. Къалауурлукъ этгенлеге болушлукъгъа разведшколну курсантларын да жибере турургъа оноулашхан эдиле школну тамагалары. Керти иште жетгенде, кеслерин къалай бюрютюроклерин билир ючюн.

Бир жауунлу кече курсантладан ючеуленни Тушиногъа жибердиле. Ахкѐбек улун бла Токбаевни (аланы бир бирден айырмай эдиле), алагъа дагъыда бир жашны къошуп. Саутлары – керохла бла бичакъла. Аэродром тийресине немецлиле десант атхан эдиле – ФЗО-шниклеча кийиндирип. Ары дери да алайлада белгисиз адамла айланганларыны юсюнден хапар жайылгъан эди. Алай алыкъа аладан бири да къолгъа тюшмегенди. Ама болгъан къадарда саулай тутаргъа, аллай онг болмаса уа, ѳлтюрюрге деп, буйрукъ алай эди курсантлагъа.

Жашла посѐлокну къыйырында бир юйге кирдиле. Бир къарт къатындан башха адам жокъ эди анда. Исхакъ бла Нахата юй тюбюнде жатдыла, кийимлерин тешмей. Ючюнчю нѐгерлери тышында эшик алында сюелди – къалауурлукъда. Бираздан аны Исхакъдан, Нахатадан бири алышындырыргъа керек эди. Жашла алай келишген эдиле.

Жауун а тохтамайды, ууакъ себелейди. Быллай кече тышында адам айланырыкъды деп ийнаныргъа да къыйынды. Алай аманлыкъчылагъа уа бек тап эди кюнню бузулгъаны. Кече белинден озгъан болур эди къалауур юч къарелдини аз-маз ѳслегенинде. Ала аэродром таба акъыртын бара эдиле – хар тауушха, шыбыртха къулакъ сала. Къалауур кѐргенин нѐгерлерине мычымай билдирди. Исхакъ бла Нахата секирип турдула. Баям, ала жукълап да болмаз эдиле. Сакълыкъ не хазна кѐз къысыдырыр эди. Керохларын аягъы юсюне миндирдиле, жанларында бичакъларына тийип кѐрдюле. Была да – ючеулен, ала да – ючеулен. Кючле тенгдиле. Диверсантланы ахшы хазырлап жибергенлерин жашлагъа разведшколда ѳсертген эдиле. Аны себепли уа аланы саулай алыргъа тынч болмазлыгъы белгили эди. Курсантла да керох бла илишан атаргъа эм къол сермешни амалларына да юйренир ючюн къалмагъандыла.

Исхакъ бла нѐгерлери, «чакъырылмагъан къонакъланы» алларын-дан чыгъып: «Къолларыгъызны кѐтюрююз!», - деп къычырдыла. Алай ала бойсунмадыла. Атышыргъа, туюнюшюрге тюшдю. Курсантла жауладан ѳкисин жокъ этдиле, ючюнчюсюн жесирге алдыла. Диверсантланы

кёбюсю сатхыч оруслуладыла деп, хапар алай эди, курсантла тутхан а немецли болуп чыкъды. Школну начальниги жашланы биринчи аскер буйрукъну жетишимли толтурганлары бла алгъышлады.

Душман бийлеп турган жерге

Школну курсантларын энчи буйрукъ бла душманны тылына атар заман да жетди. Белоруслу подпольщикле Гомель шахарда немецлиле Германиягъа ишге жиберирге беш минг адамны тизмелерин хазырлагъанларыны юсюнден билдиргендиле. Адамларыбызны фашист къулчулукъдан къутхарыр ючюн, ол тизмелени жокъ этерге керек эди. Аллай буйрукъ бла тёрт партизан разведчик – Ахкёбекланы Исхакъ, Нахата Токбаев, Александр Сергеев эм Александр Поляков – къарангы кече «Дуглас» самолёт бла гитлерчиле бийлеп турган Белоруссиягъа учхандыла. Штурман белгиленген жерге жетгенлерин билдиргенде, разведчикле турдула, парашютларыны таплыкъларын къоллары бла тийип кёрюп, секирирге хазырландыла. Тюбюнде, агъач талада, отла жана эдиле. Жашла бир бири ызларындан кече къарангысына тумаландыла... Разведчиклени юйлерине уа жашыгъыз немец-фашист аскерле бла сермешледе жигитча ёлгенди деп, къагъытла жибергендиле.

Жарашдырылган планнга кёре ала бир талай заманны Орша шахарда туругъа керек эдиле – аты къыралыбызгъа белгили Константин Заслоновну отрядында. Анда сынаулу разведчикле аланы кёп затха юйретдиле, ол санда магнит миналаны хайырландыргъа да. Жашлагъа кир, жылтырган жерлери да болган къызыл аскерчи кийимле кийдиргендиле. Кеслерин къуршоуда къалган солдагла сундуруп эм жесирге берирге сюйгенлерин билдирип, ала Гомель шахаргъа келгендиле. Анда урунуу биржадан узакъ болмай, чурукъла тикген эм жамаган мастерской бар эди – гомельчи подпольщикле тутхан межам. Разведчиклени ары ишге аладыла.

Бери не буйрукъ бла келгенлерин разведчикле бир такъыйкъаны да унутмайдыла, ашыгъыргъа керекди, ансы кеч къалыргъа боллукъдула. Адамланы эшелоннга жыйсала, буйрукъну толтуруудан къол жуу да къой. Кюн сайын кече ортасына дери жашла кезиу-кезиу урунуу биржагъа ненча адам келгенине-кетгенине къарап турадыла. Къалауурла кеслерин къалай жюрютгенлерине да. Немецлиле биржаны межамын сакълаугъа артыкъ уллу магъана бермегенлерин ангылагъан эдиле разведчикле. Гитлерчи аскерле Москваны къатына жетип турганда, узакъ тылда, Гомель шахарда, диверсия болургъа боллукъду деп, баям, немецлилени эслерине келген болмаз эди.

Андан ары созаргъа жарарыкъ туююл эди. Кече къарангысы бла «кёкден тышген» тёрт жаш биржагъа жууукълашдыла. Къалауурла кёрмедиле. Ахкёбек улу бла Токбаев сейф болган отоугъа къутулдула. Сергеев бла Поляков тышында къалдыла. Бири эшик аллында, экинчиси – арлакъда. Разведчикле, терк окъуна сейфге магнит минаны жабышдырып, юй тюбюне бензин да къуюп, юйден ашыгъышлы чыкъдыла. Ол операциягъа ала бир-эки такъыйкъадан кёп заман къоратхан болмаз

эдиле. Кече белинде мина чачылды, биржа тегерекни жарытып жанды. Немещиле хахай-тухай болдула. Отну ёчюлтюрге чапдыла. Алай жук эталмадыла. Агъачдан ишленген юй къарап-къарагъынчы кюл болду, Германиягъа жиберилликлени тизмелери да кюйдюле...

Танг аласы бла гитлерчиле биржагъа от салгъанланы излеуню башладыла. Солдатла, къарт, жаш, эр киши, тиширыу деп къарамай, алларына тюшгенлени барын да майданнга сюрдюле, къармамай ол тий-реде бир юйню да къоймадыла. Майданда аланы бир тизгиннге тиздиле. Бизни Москвадан келген разведчиклерибизни тёртюсю да ол тизгинде сюеледиле. Энди ала ёлюмню кезюне къарапдыла. Бир насыплары – тизгинде онунчу болмасала. Биле эдиле немещилени аллай кезиуде не этиучюлерин.

Гитлерчи офицер, аякъларын да кенг салып, тизгинни аллында тохтап: «Диверсантла кимле болгъанларын айтмасагъыз, бу тизгинде сюелгенлени хар онунчусу илишаннга салынырыкъды», - деп къаты эсгерти. Алай бир кишиден да жууап эшитмеди. Ол сорууун дагъыда бир кере къайтарды. Биягъыча – тынгылауну басыу...

Фашист офицер, болмазлыгъын ангылап, керохун къабындан акъыртын чыгъарды, баям, бир сатхыч табылыр деп ышана болур эди. Бютюнда, сауутну кёргенде. Алай киши да къымылдамады. Немец, керохун къолуна алып, санап башлады: бир, эки, юч, тёрт, беш... Онунчуну мангылайына керох бла урду. Тизгинни аллы бла андан ары атлай, жангыдан санайды: бир, эки, юч, тёрт, беш... онунчу мангылайына окъ тийип жыгъылады. Исхакъны жанында сюелген къарт къатын, аны бир жанына тюртюп, аны жеринде тохтады. Кезиулю санауда Ахкёбек улу тогъузунчу болду, къарт къатын а – онунчу... Насыпха, Исхакъны негерлеринден бири да тюшмеди онунчу болуп.

Энчи буйрукъ бла

Буйрукъну толтуруп, разведчикле Москвагъа къайтдыла. Энди аланы жоллары Север Кавказгъады. Ары жиберирге полковник Мамсуров (ол белгили разведчик эди) отуз адамдан группа хазырлады. Аладан онеки си немещиле алып тургъан Къабарты-Малкъаргъа барыргъа керек эдиле. Группагъа башчылыкъны майор Хижняк этеди. 1942 жылда биринчи декабрьде, самолётдан Бакуда тюшюп, андан машинала бла Владикавказгъа келгендиле разведчикле. Север Осетияда алагъа атла бергендиле. Жолсуз жолла бла кече келе, кюндюз бугъа, Вольный Ауулгъа жетгендиле. Мында майор Хижняк пашот урулгъан пакетни ачханды. Ары дери ачаргъа эркинлиги жокъ эди. Пакетде Туугъан журтларын сатхан тогъуз адамны тизмеси болгъанды. Аскер трибунал аланы ёлтюрюрге заочно сюд этгенди. Приговорну Хижнякны группасы толтурургъа керек эди.

Немещи аскерле артха ашыгъышлы кетип башлагъанлары бла байламлы буйрукъну толтурургъа онг болмады. Сатхычла, жанларына къоркъуу тюшгенин сезип, кеслерини иелеринден алгъа окъуна къачдыла...

Ол операциядан сора разведчикле 37-чи армияны 2-чи гвардиячы жаяу аскер дивизиясына къошулургъа керек болгъандыла. Дивизияны

къауумунда Ахкёбек улу бла Токбаев бизни республиканы ара шахарын азатлау сермешлеге къатышхандыла. Нальчик сууну бойнунда Исхакъны аллында биреу окъ тийип жыгъылганды. Ол, аны жарасын байлап, сууну сол жагъасына чыгъарганды. «Мен Марьян Кеневичме», - дегенди жаралы – артда комсомолну Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретары болуп ишлеге.

Малканы тийресинде къызыу сермешле беш кюнню баргандыла. Немецлиле алайда къаты аякъ тиреген эдиле. Болсада гвардиячылары чабыуулукъларына чыдаймагандыла. Ол сермешледен сора разведчик жашланы биягъы Кумеховну кабинетине чакъыргандыла. Исхакъ бла Нахата аны аллында сюелгенлеринде, обкомну биринчи секретары аланы сау-саламат къайтханлары бла алгъышлап: «Уруш тозуратхан халкъ мюлкню аягъы юсюне салыргъа керекди, сиз мында къаласыз, биз алай оноу этгенбиз», - дегенди. Ол кезиучюкде кабинетге Мамсуров киргенди да: «Хау, алайды!», - деп, жашланы къолларын тутуп, алай айырылганды сохталарындан.

Жарсыугъа, Нахата Токбаев дуниядан замансыз кетгенди. Ахкёбек улу уа Чегем райисполкомну председателини орунбасары болуп жыйырма жыл чакълы ишлегенди. Ата журт урушну экинчи даражалы орденлери, «Партизану Отечественной войны», «За оборону Кавказа» майдалла, «Сыйлылыкъны Белгиси» орден эм КъМАССР-ны Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамотасы бла саугъаланганды.

Бюгюн алгъынныгъ разведчик кёп затны эсине тюшюреди. Душман бийлеп тургъан жерге парашют бла биринчи кере секиргенин да. Уруш бошалып 20-25 жыл озгъан болур эди. Ахкёбек улу солургъа Кисловодскеге барады. Анга эки ундуругъу болгъан отоу бердиле. Ол ушакъ этер негери болмагъанын артыкъ бек жаратмайды. Дайым да къатында адам болса сюеди. Бир ингирде, паркда айланып келсе, отоуда экинчи ундурукъда биреу жатып. Саламлашадыла. «Мен Петровма, Алексей Иванович», - дейди курортха жангы келген, Исхакъ да ким болгъанын айтады. Оруслу киши аны бетине тюрслеп къарайды.

- Мени танымаймысыз? – деп сорады.

- Кечгинлик беригиз, биринчи кере кёреме.

- Угъай, къарындашым, унутхан этгенсиз ансы, мени бюгюннге дери да кёргенсиз.

- 1942 жылда сизни, төрт разведчикни, «Дуглас» бла Белоруссияда Заслоновну отрядына элтип атхан лётчик мен эдим.

- Къара ол аламатха! Сиз мени къалай эсигизде тутасыз? Мен а, энтта да бир кере кечгинлик тилейме, таныялмайма.

- Айтайым сизни нек унутмай тургъанымы: биринчиден, кавказлы сыфатыгъыз эсимде къалганды; экинчиден, самолётдан секирирге белги бергенибизде, сизни аллыгъызда юч жаш да ташайдыла парашютла бла кече къарангысына. Сен а энишге къарап, сора, бизге да къарап ала ючюн да, кесинг ючюн да «сау къалыгъыз» деп айтханынг эсимде ёмюрден ахыргъа дери къалгандыла.

- Хау, кеппе-кертиди айтаса.

КЪУЛБАЙЛАНЫ Алий.

КЪАРЫНДАШЛАНЫ ЖИГИТЛИКЛЕРИ

Хар ёмюрню кесини жигитлери, жигитлик этерча ишлери да болгандыла. 20-чы ёмюрню аллындан башлап белгили ишле уа кёп бола келгенди. Ала уллу къаугъала, урушла бла башланган эдиле. Революцияны кючю бла патчахны тахтадан тайдыруу узакъ Петербургда болган эсе да, аны тауушу тау элlege да жел ургъанча жетген эди. Жангы жашауну алгышлагъанла да, сакълагъанла да болгандыла. Дунияны башын къарангылыкъ бийлегенде, андан къутулуу, дуня жарыктыкъгъа, къара таныугъа онг болууун ким излемегенди. Революцияны бораны аллай онгну тау халкълагъа да келтирген эди. Миллетде уа ол заманда, революция келгинчиннге да, бар эдиле, аз болсала да, окъугъан адамла. Орусбийланы Исмаилча, Абайланы Мусосча. Аланы онглары бар эди узакъгъа барып билим алыргъа. Шауайланы Даут-Хаджича, Мечиланы Кязимча акъылманларыбыз а кеслерини билимлерин 19-20-чы ёмюрледе окъуна Жууукъ Востокга барып айнытхандыла. Ала миллет литератураны мурдорун салгъанла болгандыла. Ала Востокну дунягъа белгили болган культура байлыгъыны юлгюсюнде айнытхандыла ёз маданиятларын. Аланы жазма тизгинлерин окъуй, биз эсертме этгенбиз кесибизге аланы къыйынларын. Белгили адамла, узакъ ёмюрледе айтханнга кёре, маданиятны ишине къатышханла, ала ёмюрлеге къулланадыла. Аланы ишлерине къартлыкъ, эскилик жетмейди. Биз да анга шагъатбыз. 18-19-чу ёмюрледен жетген чыгъармала заманны чархында магъаналарын тас этмеген, ол мындан ары энтда да кёп тёлюлеге, ёмюрлеге къуллукъ этерик затладыла, хар сёзлери бююннюгю жумушну толтургъан кибик.

Алай ол заманда аланы окъуп ангыларча халкъны арасында къара таныгъан адам бек аз эди. Къарангылыкъ дунядан чыгъаргъа, битеу Россей эм да тау халкълагъа Уллу Октябрь революция болушханды. Жашауда тюрлениуле уа керек эдиле. Аны алайлыгъын ангылагъанла колхозла къураугъа, школла ачаргъа, къарангылыкъны хорларгъа атлам эте эдиле. Аланы бек тийишлилерин а, революцияны оноуу бла къуралгъан коммунистлени партиясыны ячейкалары кеслерини членлерине алып, оноугъа салгъан эдиле. Тау эллени арасында да бар эдиле аллай уллу ишге тийишли болгъанла. Табийгъат берген акъылларын тюзюне айландырып халкъны аллында жумушха чыкъгъанла.

Тёбен Чегемде жашагъан Татчаланы Дидиуню юйюрю аладан бири эди. Дидиуню тёрт жашы: Баттал, Адилгерий, Аслангерий, Адемей, эки къызы Сайхат бла Кани эдиле. Гитче жашы Адемей жашчыкълай окъуна бир жумушдан къайытып келе, дунядан ажымлы кетген эди. Баттал, Адилгерий, Аслангерий а коммунистле къурагъан партияны жумушуна къатышхан, анга да кертичилей къалгъан, аны ишин къурауда да уллу къыйынлары болган коммунистле болгандыла. Ала фахмуларын, къарыуларын да аямагъан жигитле эдиле. Аланы кёрген, таныгъан адамла бирден акъыллары, адамлыкълары, ариулыкълары да халкъ сукъланыр-

ча болгъан жашла эдиле. Къарындашла халкъны тюз жолгъа салыргъа итинген, аны кереклигин ангылагъан, жумушну толтурургъа къолларындан да келген жашла болгъандыла. Патчахлыкъны оноуу халкъланы жарлылагъа бла бийлеге юлешип тургъанын унутургъа кереклисин ала иги ангылагъандыла. Биринчи болуп да коммунист партияны члени болгъандыла. Архив документлеге кёре 1925 жылда 2-чи мартда кирген эди Адилгерий коммунист партиягъа член болуп. Баттал 1923 жылда, Аслангерий а аны ызындан. Коммунист партия аланы ючюсюню ишлерине да бек бийик багъа берген эди. Татчаланы Баттал, партияны члени, Тёбен Чегемде партия ячейканы кеси къурагъан эди, анга таматалыкъ этип да кеси башлагъанды. Анда

Татчаланы Адилгерий

ишлей тура, ол дагъыда жангы къуралгъан колхозгъа да председателлик этгенди. Ол эллилени колхозгъа бирикдирип, жашаулары игилендириуно аямагъанды. Ол къуллукъда Баттал бир талай заманны ишлегенди. Андан сора аны иш хунерин кёрюп, анга уллу багъа берип, аны районну потребкооперациясыны таматасына салгъандыла. Ол къыйын заманда кооперацияны къурау жашауну излемине бек керек иш болгъанды. Бир талай замандан аны Геленжик шахарда партия курслагъа иедиле. Андан сора уа ол кесини элинде коммунистлеге башчылыкъ этди. Адилгерий а ишчи жолун эл школну устазы болуп башлагъанды. Ызы бла парторганизацияны секретары болуп къуллукъ этеди. Уллу иш хунери бла кёплеге юлгю болгъан Адилгерий. Тёбен Чегемни эл Советине башчылыкъ эте, элни кереклерине къайгъыра, хар юйюрню не тюрлю жумушларына да сакъ эди. Ол ангылай эди жангы жашау элге къаллай бет берлигин. Ол ийнана эди хар юйюрню къадары иги болуруна. Бу къуллукъда бир талай заман ишлегенден сора районла къуралып башланадыла, Адилгерийни да Тёбен Чегем район милицияны таматасыны къуллугъуна саладыла. Аллай жууаплы, бийик да къуллукъда ол бир талай заманны ишлеген эди. Жангы жашау адамланы, алагъа оноу этген къуллукъчуланы алларында болмагъанча къыйын жумушла сала эди. Аны ангылау, толтуруу да халкъны аллында баргъанланы баш борчлары болуп къалгъан эди. Адилгерий да ол къуллугъунда ишлей тургъанлай, КПСС-ны Чегем райкому аны, тюз да урушну аллында, Булунгуда колхозгъа председателлик этерге жибергенди.

1942 жылда немецли фашистле бизни республикагъа киргенлеринде Татчаланы Баттал Тёбен Чегемден атланган къызыл аскерчиле бла бирге Огъары Чегемге къарындашы Адилгерий болгъан элге баргъанды. Къарындашла къолларына сауут алып, партизан къауумну къуралыуун сакълагъандыла. Ала партизанла бла таулагъа чыгъадыла, жарсыгъа

Татчаланы Аслангерий жашы Владимир бла

умутларына уа жеталмайдыла. Сатлыкъладан бири къарындашланы букъгъан жерлерине немеццилени алып баргъанды...

Татчаланы Батталны бла Адилгерийни къадарлары жарсыулу эдиле. Немислиле тау элlege киргенде биринчиден партия къуллукъчуланы излей эдиле. Бек уллу борчлары аланы къурутуу болгъанды. Миллетни чынтты жигитлерин Батталны бла Адилгерийни да, башында айтханымча, тутуп 1943 жылда, Чегем ауузуну Элтюбю элине кирген жеринде ёлтюргендиле.

Экинчи уллу жумушлары уа аланы юйюрлерин жокъ этиу эди, нек дегенде, аланы юйюрлери да къоркъуулу эди алагъа. Батталны юйдегиси Маржан, ол ишле болгъунчу, гитче жашчыгъы Валентин къагъанакъчыкъ заманында окъуна, дуниядан кетген эди. Ол да, баш иесини юлгюсю бла партияны члени болгъанды. Жашаугъа керекли жумушлагъа баш иесине билеклик эте, тири къатышханды. Аны бла бирге уа, аны къызы Фаризат да. Ол Ленинградда педагогика институтну тыш къыралла тилле факультетин бошагъан эди. Таулу тиширчуланы арасында аллай окъуу болгъан адам жокъну орунунда эди. Жаш къыз кёп тюрлю жууаплы къуллукълада ишлегенди. Немесциле келген заманда уа ол Чегем районну ЗАГС-на башчылыкъ эте эди. Аны да, Адилгерийни юй бийчесин да тутуп кетип немислиле Прохладныйге баргъан жолну тийресинде ёлтюрген эдиле.

Быллай къыйынлыкълада жоюлгъан адамланы юсюнден жазгъан, ийнаныгъыз, бек къыйынды. Миллетни къадарын къолларына алып, жанларын- къанларын аямагъан жигитлени юйде сабийлери къалсала, алагъа уа не боллукъду деген соруу душманны къулагъына кирмегенди. Татчаланы Адилгерийни бла Батталны къабырлары Элтюбюню Думала деген жериндеди. Буслимат бла Фаризат а Тёбен Чегемде асыралыпдыла. Азаплыкъда ёлген, хар кимге да юлгю болгъан адамлагъа, Аллах жаннет

берсин! Къарындашларыны ёлгенлерин эшитген, гитче эгечлери Каний, барып, аланы атхан чунгурларындан чыгъарып, кеси къолу бла асырагъан эди Батталны да, Адилгерийни да.

Гитче къарындашлары Аслангерийни уа Чегем районну Акътопуракъ элини партия комитетни башчысына саладыла. Ишни да кереклисича къурап, бир талай заман ишлегенден сора Аслангерий ол ишден жау-бишлакъ заводха таматалыкъ этерге кетеди. Уруш къазауатха кетгинчинге дери, ол анда урунуп тургъан эди.

Уллу Ата журт уруш башланнганда Татчаланы Аслангерийни - сегиз сабийни атасын – къазауатха ашыргъан эдиле. Урушну от жолунда бара, ол Севастопольга жетеди. Историяда айтылгъаннга кёре бизни аскерчилерибиз Севастопольну эки жюз элли кюнню ичинде жанларын къанларын аямай къоруулагъандыла. Аны ахыр письмосу да алайдан, Керчь деген шахарчыкъдан келгенди. Аслангерий анда урушну кюйсюзлюгюнню юсюнден жаза эди. «Мен бу къазауатдан сау чыгъарма деп ийнанмай-ма, къан ырхыла тохтамай барадыла, башыбыздан да от къуюлгъанлай турады...» деп жаза эди. Ол аны ахыр письмосу эди.

1944 жылда, фронтда жашлары, аталары, баш иелери жанларын –къанларын аямай уруш этген халкъга дагъыда бир уллу сынау табылды, - сегизинчи мартны танг аласында, халкъны машиналагъа жюклеп, ёмюрден бери жашагъан журтларындан кёчюрюп алып кетдиле. Саулай миллет кеси къыралына жау болуп чыкъды, къайры баргъанындан а хапары да жокъ эди. Аслангерийни юй бийчеси Букъминат да сегиз сабий бла къуру жерге келдиле. Кёп да турмай, ол къыйынлыкъны кётюралмай, сегиз сабийни анасы дуниядан кетди. Аны жашы Владимир эсгереннге кёре, кече жатып, эрттенликде къопсам, эки жанымда жатхан сабийле ёлюп кесим къалып тура эдим дейди. Алай бла аналары Букъминат ёлгенден сора да аны беш сабийи ачдан, сууукъдан ёлдиле. Къалгъан ючюсюн а ёксюз сабийлени тутхан юйге бердиле. Аланы жанлары анда кечинедиле. Уруш оту бошалып, ала да аякъланнгандан сора Владимир трактористге окъуп, ишлегенди. Къазахстан жангы жерлени сюрюуде аны уллу къыйыны барды. Ол «За освоение целины» деген майдал бла да саугъаланнганды. Бусагъатда Тёбен Чегемде жашайды, ол пенсиядады.

Къазахстандан бери кёчюп келгенден башлап ол колхозда тамата инженер болуп кёп жылланы ишлегенди. Аны къарындашы Магомет къыйын ауруудан ауруп дуниядан кетген эди. Эгечи Люба уа бусагъатда да Къазахстанда сабийлери, туудукълары бла жашайды. Батталны, Адилгерийни да сабийлери кеси къадарларыны жолунда баргъандыла. Аланы

Татчаланы Баттал

*Татчаланы Батталны
кызы Фаризат*

Чегемде жашайды. Ол да юч кызыны бла төрт жашны анасыды. Каний кеси уа алты жыл мындан алгъа 94 жылында дуниядан кетген эди.

Акыйллы да, уллу адамлыгъы да болгъан таулу тиширыуну къадары сейир эди. Аны саулай жашауу миллетни бир ёмюрюню тарыхы болады.

Аллах саулагъа насып, саулукъ, ёлгенлеге уа жаннет берсин!

Манга да уллу ёхтем иш эди бу жумушха къатышыргъа, аланы кыйын къадарларын адамланы эслерине салыргъа онгум болгъанына. Иги сагъыш этген заманда уа аланы атлары бла орам, эл болсун атаргъа да боллукъ эди.

АБАЙЛАНЫ Сакинат.

ЁМЮР БАЯНЫ

Бегийланы Абдуллах (Абдуллах Бегий улу) 1950 жылда октябрны 19-да Къыргъыстанда туугъанды. Малкъар халкъ ата журтуна къайтхан жыл Огъары Жемталаны школунда окъуп башлагъанды. 1974 жылда Къабарты-Малкъар къырал университетни орус-малкъар бёлюмюн жетишимли бошагъанды.

1983-1985 жыллада Москвада М. Горький атлы адабият институтда Бийик адабият курслада, 1996 жылда Анкарада Ахмат Яссау атлы университетде тюрк тиллеге бла адабиятха окъугъанды.

Урунуужолу Къабарты-Малкъар радиодан башланганды. Анда тилманч болуп ишлегенди, андан – бир

ауукъ жылны Малкъар газетни корреспонденти, телевиденияны редактору, малкъар бериулени баш редактору, ызы бла – Къабарты-Малкъар жазыучуларыны союзуну литконсультанты болгъанды, Къабарты-Малкъар къырал университетде малкъар адабиятдан дерсле бергенди, 1993-1998 жыллада «Минги Тау» журналны баш редактору, андан – Малкъар халкъны Кёчгюнчюлюк эсгертмесини тамата илму къуллукъчусу болуп ишлегенди. Бусагъатда Къабарты-Малкъарны жазыучуларыны союзуну сопредседателиди.

Биринчи китабы («Игиликге ийнаныу») 1979 жылда чыкъгъанды. Абдуллахны аты бла чыкъгъан китапла бюгюнлюкде ондан артыкъдыла. Назмулары башха тиллеге кёчюрюлгендиле. Къарачай-Малкъар тилге Бегий улу кёчюрген чыгъармала да иги кесекдиле. Ол санда: Пушкинни жомакълары, гитче трагедиялары, Тюрк дуниясыны закийи Ахмат Яссауни хикметлери, Омар Хайямны рубайятлары, татар халкъны «Идегей» эпосу д. б.

СССР-ни Жазыучуларыны союзуну 1982 жылда алыннганды.

Татарстан Республиканы къультурасыны сыйлы къуллукъчусуду.

* * *

Бегийланы Абдуллах малкър басмада он жыл мындан алгъа чыгъа башлагъанды, биринчи китабы уа бусагъатда, 1979 жылда, басмаланганды. Ол шарт аны ёз жазычулукъ ишине болмагъанча къаты, сакъ къарагъанына шагъатды. Чынтты фахму, керти, эсли жазычу кесин алай жюрютюрге да керекди.

Абдуллахны биринчи китабы окъуна аны малкър тилни бек иги наз-мучуларыны тизгинине къошханды. Аны алайлыгъына аз да ишеклик жокъду. Аллай зат а бек аз болады, аллай жетишим къайсы халкъда да алай кёп насыплыны къолундан келмейди. Малкър поэзияда бу арт жыйырма жылны ичинде Бегийланы Абдуллахха дери алай келген жаланда Бабаланы Ибрахим болгъанды, аны ызындан мен Абдуллахны айтама, мен бек суйген малкър поэтледен бирин. Аны назмулары, терен магъаналылыкълары, жютюлюклер, халаллыкълары бла бирге, тауушлукъ формалары бла, уллу сезим кючлери бла, кертиликлери бла, энчи сыфат къурау даражалары бла айырмалыдыла. Жаш поэт, бир кишини да къатламай, бийик да, таза да лирикалы китап жазгъанды. Кесини энчи поэзия дуниясы болгъанын кёргюзтгенди, туугъан поэзиябызда ёз сёзюн айталгъанды. Ол а поэтге насыпды.

Бу ашыгъыш тизгинлени мен уллу кёлюм кётюрюлюп жазама, нек дегенде бизни туугъан малкър поэзиябызгъа бек кёп игилик этерик, бир кишиге да ушамагъан, уллу поэт келгенди.

Мен Бегийланы Абдуллахны поэзиясын бек къаты суйгеним себепли, чыгъармачылыкъ иши да тирликли, насыплы болурун сюеме.

***КЪУЛИ Къайсын,
1979 жыл.***

* * *

Мен Бегийланы Абдуллахны къол жазма китабы бла иги шагъырейме. Наз-мулары башхала къатыш жыйымдыкълада да окъуй тургъанма. Жаш поэтлени арасында бек фахмулары, баям, Абдуллахды.

***БАБАЛАНЫ Ибрахим,
1978 жыл***

Фахму адамгъа жашау берген саугъады. Ол саугъаны тас этмей, жашаугъа ахшы къуллукъ этдирир ючюн а, адам къаллай кюч керегин, къаллай сынауладан ётеригин, къаллай уллу борчну кесине алгъанын билирге керек болур...

Мени акъылыма келгенден, ол затланы Абдуллах иги ангылайды, алайсыз жаш назмучуну китабы жюрекни былай жылытмаз эди....

Абдуллах поэзияда жангылыкъланы излейди. Кесини жолун энчи салыргъа итинеди – ол а кесини кючюне базымакълыкъ, поэзияны оюнчакъ болмагъанын ангыламакълыкъды. Керти да жашауда къаллыкъ назмула жюрекни жылытадыла, адамны сейирсиндиредиле неда кёз жашланы чыгъарадыла; алай болмагъанла, жолда кебекча, татыу бералмай, дуниядан кетедиле. Жангыз да чынтты поэзия, айырма урлукъча, жашаугъа жангъдан жангы тирлик бере, ёмюрледе къалады...

Алайды да, бизни адабиятха энтта бир фахмулу назмучу келгенине ийнанып, къууанайыкъ.

ЗУМАКЪУЛЛАНЫ Танзиля,
1979 жыл.

Абдуллах миллет маданиятыбызны кёп жанын ачхан фахмулу къуллукъчуларыбыздан бириди. Ол назмучуду, фольклор эм адабият тарыхчыбызды, публицистди, тилманчды, адабият кесаматчыбызды. Аланы хар биринде да энчи, биринчи жол ызлагъанладанды.

ОРУСБИЙЛАНЫ Фатима,
2009 жыл

*Москваны Горький атлы адабият институту.
Абдуллах биргесине окъугъанла,
ортада устазы Александр Межеров бла*

Къабарты-малкъар жазыучуланы къаууму

*Солдан онгига: Бегийланы Абдуллах, Бабаланы Ибрахим,
Зумакъулланы Танзиля, Беппайланы Муталип.*

*Тюркню Афион шахар
университетини ус-
тазы Вадет Балхан
бла Кязимни юсюнден
ушакъ*

Бегийланы Абдуллах

*Абдуллахны
туудукълары
Темирлан
бла Даниял*

Жаны тожуну келчиси

Миллетни поэзиясы бийик суратлау даражага жетсе да, жетишимле-ни жангыртырча, литературага фахмулу адамла келмеселе, ол кеси кесин кыатлап, уюп кыалыр эди. Сёз искусствода тохташхан төреле төреликлерин таммлар ючюн, алага жан салган, жорюшлерин белгилеген жаш фахмулары болурга керекдиде. Төреле сёз искусствого мурдорлук этип, аны айнытхан-лары кертиди, алай төрелеге жангы кюч берип, айныгып, жашнатып турлук кюч да литературага келе, бир-бирерин альшындыра барган төлюлени кыау-умуду. Юлго орунуна сагынынганда, малкыар халкыны поэзиясын жашнатхан юч-төрт төлюню кыауумуду дегге тийишлиди. Шауайланы Дауут-Хаджиден бла Мёчюланы Кязимден башлап, Кёулийланы Кёайсыннга, Зумакёулланы Танзиляга дериде. Аланы ызларындан келгенле Бабаланы И., Мокёаланы М., Гургуланы С., Созайланы А., Моттайланы С. Аладан 9-10 жыл кичиле Беп-пайланы М., Ёлмезланы М., Додуланы А., Мусукаланы С., Табакёсойланы М. чыгъармачылык ишлерини юслеринден алыкыын тинтиу сёз айтылмаса да, аланы чыгъармачылык ишлери малкыар халкыны поэзиясыны жангы тол-кёунуду, жангы бийик ауушуду, тюзюн белгилегенде уа, литературабызга 1970-1980-чи жыллада келген төлюню хар келчиси жангы ауушха кенг жол салган поэтди. Ол төлюню махтаулу келчилеринден бири Бегийланы Муста-фаны жашы Абдуллахды.

Поэзияны межямыны босагысындан атлаганлай малкыар халкыга улан-лык сёзюн айтып, уллу ишин алай башлаганды:

Темирчиди халк кеси да. Ол сюе, тое кетип, Кюйдоре, кое кетип – Ёс-дуреди закийин.

Ёсе келген жаш адамга фахму берип, аны тынгылы, кыстау да айнытхан шартла кёп тюрлю боладыла. Ол шартланы ичинде бек магъаналысы халкы-ды, кёп ёмюрле бла байламлы жыйышдырган маданият, ниет ырысхысыды, жашауга, тууган жеринге ариу ниетинги ёсдюрген да олду. Адамны, гитчели-гинден башлап, халкыны төресине-адетине миллет кёзден кыарап, ёхтемленирге «темир тюйген», «жер сюрген» халк юйретеди. Аны толу ангылаган Бегий улуну тууган жерине, тууган жерини агъачына, сууна да суймеклиги тазады. Миллетине, санга «сютюн» тартдырган жеринге таза суймеклик - олду адамны фикирин ёртенлендирип, поэзияны байрагыын кётюртген:

*Тау суучук кесин бузады,
Жан-жанын ашайды,
Жар эринин кесип озады,
Бир затла жанишайды.*

Башында сагынылган оюм бла назмуну бу тюрлю тизгинлерини бай-ламлыгы бармыды деп, сагышланыр окёуучу.

Кертиди, поэтни ол тюрлю тынч окёулган назмуларыны жашырын ма-гъаналарын тынгылы ангылап, сагышланыр ючюн миллет литературала неге эс бура келгенлерин, тау суучукалга да не магъана бергенлерин билирге тий-

ишлиди.

Къайсы миллет поэт да тау суулагъа, суучукълагъа да магъана берип, жаза тургъандыла. Бютюнда 1930-чу жыллада. Тап, Къулийланы Къайсынны окъуна «Тау суучукъну жырчыгъы» деген назмусунда «суучукъ, къууанып, къууанчлы мурулдап, жырлап», таудан энишге тенгизге саркъады. Сора ол тенгизге «махтанмагъыз, биз болмасакъ, сиз да болмасыз» деп, тырман этеди. Жарсыугъа, тау суучукъ тенгизге къошулургъа ашыкъмаса да, тенгиз тенгизлей сакъланырыкъды, анга къошулгъан черег' а, ол не уллу эсе да, жутулуп, жыры тунчугъуп къаллыкъды. Былайда сёз аз санлы миллет бла кёп санлы халкъланы байламлыкъларыны юсюнден барады. Тюсюн белгилегенде уа, бусагъат заманны титиретген «глобализация» («биригиу») деген ангылам кёп санлы миллетлени элгендирмейди, аз санлы миллетлени буюкъдурады Бегийланы Абдуллах ёз халкъыны бусагъат эм келир заманына сагъайгъан, аны миллетлигин сакълатьыра мадар-амал излеген поэт «тау суучукъну гузаба», «тардан азатланыргъа» ашыкъгъанына налат бергенча, алай жазады. Жарсыугъа, бу къыйын заманлада бир-бирле халкъындан айырылып, башхаланы жерлерине кёчюп, тынч, эллекли жашау излейдиле. Халкъындан, туугъан жеринден айырылгъан а миллетни седиретеди, эртте-кеч болсада аллай адам миллет инсанлыгъын, тилин да сансыз этеди. Ол себепден Абдуллахны тау суучугъу таудан энишге жырлап саркъмайды -«бир затла жаншай», поэтни айыбын кётюрюп, алай саркъады.

Бегийланы Абдуллах жашауну хар тарых шартына, туугъан жерини ташына, терегине да энчи къарамы болгъан поэтди. Анга кёре аны сураглау-ачыкълау мадарлары да энчидиле, жангъдыла. Иш аны бла да чекленмейди: поэтни хар сураглау-ачыкълау мадары аны кесин да тынгылы ангылатады - Абдуллахны жютюлюгюн, жүрек халаллыгъын бла табийгъатны хар шартына жумушакъ кёз къарамын: Сёз ючюн:

*Акъ булутчукъ бир жсарыкъ къызчыкълай,
Бек Къаяны эринине къысылыт,
Ийнакълайды, боюнундан къучакълай,
Кёк тенгизни Айбулут къызчыгъы*

Бегий улуну кёп назмуларына чариш этип кюрешмей, бир чыгъармасыны эмблематикасын (сураглау-ачыкълау бояуланы тизмеси) къурап чекленсек окъуна, поэтни усталыгъын, табийгъат болумла бла инсанны байламлыгъын кёрюп, толу ангыларыкъды. Поэт сабийлени, ариу субай тиширыуланы, суйген ахлуларын къубултханча, алагъа жүрек тазалыгъын ачыкълагъанча, туугъан жерини илишанларыны юсюнден алай жазады. «Жаз башы кюле келди да, суу боюнун тешиндирди, жаз ойнайды, жаз кюледи», деп ачыкълайды поэт жүрек къууанчын. Неда ол назмуда: «каз, лакъырда эте, киреди акъ къоюнлагъа, къыргъа». Абдуллахны чыгъармасында «тал иймене биледи», «акъ терекчиг'а омакъ кийинип, жазгъа къубулады».

Алай бла Бегий улу туугъан жерини ариу сыфатын къурап, ёз жүрегини жумушакълыгъы бла халаллыгъын ачыкълай, окъуучулары ашагъан, ёсген жерлерин къубултургъа, анга сакъ кёзден къараргъа юйретеди.

Уллу поэтни оюму жашауну кѐп ышыкларына эс буруп, фикир жибин анга кѐре кѐп бутаклы этеди. Ол фикир жипге чек салып, былайды деп тохташдыргъан кыйынды, кертисин белгилегенде уа аллай онг болмай да къалады. Малкъар поэзияны фахмулу келечилерини (Къулийланы Къ., Отарланы К., Зумақулланы Т., Бабаланы И. эм башхала) чыгъармачылык ишлери аллай бийик даражададыла. Аны бла байламлы аланы юслеринден жазганла тынгылы, толу кесамат этген сунуп, тынчаяллык туйюлдоле. Бегий улуну поэзиясыны фикир, сагъыш жибини аллын, ахырын да тутдум деп, сѐлеширге ди киши базынмаз. Алай ол чексиз жипни окъуучуну эсинден кетмезлик, аны сагъышын жангъдан жарытырыкъ туйюмчеклери кѐп тюрлюдоле. Сѐз ючюн, адамлыкны, халкъына уланлык эте билмекликни юсюнден поэтни оюму ким да бюсюрерча тынгылы ачыкъланады.

*Тышында угъай, жаным,
Ичинде болсун бийинг -
Бешинден бу ай жарыкъ
Кюн жарыкъ турур тийин,*

– деп, жазады Бегий улу назмуларыны биринде.

Нени да башы адамлык болганын поэт, жангы кѐз къарам бла ангылап, ким да сагъышларыча ачыкълайды. Ол оюмга жетгенде, Бегий улу уллу сынауу болгъан инсанча сѐлешеди. Анга кѐре кѐп назмулары бир бирлери бла байламлыдыла. Бир фикир жибине уста тизеди - аланы бирге жыйышдырып, кесаматласа, сюжетли повестнича окъуна окъурукъду. Юлтоге айтханда, биз сагъынып озгъан назму бла «Жырлыкъ», «Ыстауат сакълагъан парийни сагъышы», «Ит тутханында...», «Аз кѐп шуѐх...», «Тенг кѐп болуучуду...» дегенча чыгъармала байламлыдыла.

Омакъ, кѐзбау сѐзлери бла этген жумушлары келишмеген адамладыла поэтни жарытхан, миллетни аллында уланлыклары аякъ тюрлерине атхан инсанла:

*Малкъарыма, халкъыма
Жанымы берирме деп
Жырагъанга ийнанма, -
деп эсгертеди Бегий улу.*

Неда:

*Адамлыгъы болмагъан —
Адамлык деп кѐп айтыр.*

Быллай назму тизгинледе поэт ачыкъ сѐзге ышанады. Алай аны жазыу хатын, суратлау-ачыкълау мадарлары асламында жаз тил белгилейди. Эки-юч магъананы кѐтюрген сѐз тутушла. Ол жаны бла къарагъанда «Ыстауат сакълагъан парийни сагъышы» малкъар поэзияны бек махтаулу чыгъармаларындан бириди, дерге тийишлиди.

***Ыстауатынга жанлы
Жанласа, кечге къарай,
Шо бир ит деген жарлы
Юрмесе, болур къалай,***

деп, башлайды Абдуллах назмусун.

Чыгъарманы окъугъан инсан аз-аздан поэтни хар сёзюню, тенгшешидирунюно да жашырын магъанасын тынгылы ангылайды. Сёз ючюн, «Ыстауат» - ол адамны жашагъан жери, ата журтуду. Анга «жанлы жанласа, кечеге къарай» - деген тизгинлерини магъанасы айтылгъандан эсе кенгди -миллетни туугъан жерине сугъанакълыкъ этген кючню белгилейди. Халкъны туугъан жерин кюрууларгъа кимге да борчду, алай, жигитлик, уланлыкъ этер орунуна, кеп адамла хомухлукъгъа хорлатадыла:

***Мен юрюп чапсам, къансып,
Къош итле уа тынгылап
Шош, куйрукъларын кысып,
Мен болалмай ангылап.***

Бегий улу назмусун «Къайсынны парийине» деп атагъанды. Анга кере окъуучу чыгъарманы ачыкъ магъанасындан азатланып, аны жаз тиллигин ангылай, назмуну баш жигити - халкъы, туугъан жери ючюн кишилик этген эм анга хазыр адамны юсюнден сагъышланады. Аллай инсанлыкъгъа термилип, аны кюсегенин ачыкълап, жазады Абдуллах назмусун. Ол тюрлю жигитликни сайлагъан инсанла бар эселе да, кеп тюйюлдюле. Поэтни лирика жигити миллетни чынты уланы Къулийланы Къайсынны эсине тюшюрюп, анга кюшулургъа, аныча кишилик этерге таукеллигин жашырмайды:

***Зауаллы сен, атылып
Чыгъыучу эдинг къошдан,
Душманынг да атынгы
Эсгере болмаз бошдан.***

Бегий улуну жүрегин сыйырып сагъыш этдирген «малкъар», «Минги тау», «Азатлыкъ», «Жеринги ташы» дегенча ангыламла кеп чыгъармаларыны оюм жиплерин сыйындыргъан сёздедиле. Поэтге аланы терк-терк сагъындыргъан улуу шартладан бири - миллетни, аны туугъан жерини аллында борчуду. Поэт излегенча, ол умут этгенча болмай, борчларындан албугъартханла, кыйын, алдаулу заманнга терилгенле аны чыгъармачылыкъ ишин мудах, шургулу ауазлы этедиле, жүрегини рахатлыгъын элгендирип:

***Чакъгъан терек эдим да
... Акъгъан терек болдум.
Чапыракъ тюшюдю...
... Чачыма акъ тюшюдю.***

деп, Абдуллах бошуна жазмайды, кеси-кесин кюбултуп да «ахтынмайды». Кертти, бир-бир окъуучула поэтни жүрек шургулугъу бла «акъгъан терекни» не байламлыгъы барды дерле. Лириканы жоругъу алайды - табийгъат, табийгъатны шартлары поэтни ич жарсыууна бойсунадыла. Аны кюю къллай эсе да табийгъат да алай керюнеди. «Азатлыкъ - ол тюшюмде мен керген кызы

эди», «Азатлык - ол жулдугъа ушагъан бир зат эди», «мен аны туталмадым», деп Бегий улу андан жазады. Зорлукъдан, хомухлукъдан бла сугъаналыкъдан, зарлыкъдан азат инсанланы, жашауну кёрюрге излейди поэт. Окъуучула анга итинирлерин кюсей. Алай заманны жюрюшю Абдуллахны бийик умутундан эсе тириди. Аны бла байламлы поэт кесини -лирика жигитини - уллу бушуун жашырмайды:

**- Кесинг жарыкъ адамса,
Намуларынг - мудах —
Сен сорургъа къалгъанса,
-Айт, неди, - деп, - бу «ах»?
Да, хау, жарыкъ адам.
Жарыкъ да мен анданма —
Аузум толукъандан.**

Абдуллахны поэзиясында адамлыкъ бла заман байламлыдыла. Заманы кыстау жюрюшюн, ол къанатлыча учуп баргъанын, адам дегенинг эсге алырча поэт уста ачыкълагъанын энчи белгилерге тийишлиди. Аз, милдеу шартланы философия ангыламгъа кюзгю эте биледи поэт:

**Тюнене чыбыкъ
атчыкъгъа минип,
Арбазда чабып,
айландынг кюлюп.**

**Бююн а ачыкъ
башладынг солуп —
Ол чыбыкъ атчыкъ
чум таякъ болуп...**

Инсан артыкъ сан этмей, уллу келлю, базыныулу болуп заманын керексиз оздургъан адамлыкъын да оздурады деген фикирни ачыкълай, Бегий улу анга жарсыгъанын кеп чыгъармаларыны орта жаухарыча кёрнюзтеди. Адам инсанлыкъын сакълар ючюн, миллетни уланыды деп айтдырыр ючюн кюнюн-кечесин огъурлу ишге табындырыргъа борчлуду. Кюнюн, жылын бошуна оздургъан адамын Абдуллах «къуру тыхырдагъан арбагъа» андан ушатады:

**Къуру арбача тыхырдай,
Энтта бир жылым кетди.
Жюрегими да чыхыргъа
басхан кибик этди.**

Кертиди, Абдуллах насийхатха уллу эс бурады. Алай поэтни насийхаты эригиулю, не да ачыкъ тежелген тнойолдю. Айтыр фикирин миллетини ангылауу бла, ол угъай, дин тереле бла байламлы этип, окъуучусуна эс тапдырырча жазады («Унутма аз да дуняны / Кимге да хаух фатарлыкъын»).

Бегий улу Абдуллах бусагъат заманны поэтиди. Аны огъурлулугъун, кюй-сюзлюгюн да сынап ёсген. Миллетни ариу терелерин, иш келлюлюгю бла тезюмлюгю, заман бла ёрюше билгени ёхтемлендире эсе да, аны кюйсюзлюгю бла терсбоюнлугъу илхамын белгилеп, кеп чыгъармаларыны макъамларын шургулу этеди.

Поэтни лирика жигитини ахшы муратлары кепдоле, толургга онг бермеген кыйынлыкка, ауур сагышша уа аладан кеп:

**Къап-къара, къара кюле
Жетдилеми энта, басынын?
Къадарым къарап, кюле...
Сорууум турады асылып.**

Терслик тюзлюкню хорлагъан, азатлыкъ бла кишиликини жалынчаклыкъ милтагъан жылла Абдуллахны лирика жигитини жарсыгып, заманга тырма ны назмуларына къара тужур салдырады.

Прометейлик этер орунуна терслик бла жарашыулукъну сайлагъанлагъа кыжау соелген поэзияды Бегий улуну чыгъармачылыкъ иши:

**Оу-шау эте, бир жаш поэт
Келгенинде жийляй,
Кеп жашагъан бир баш поэт
Айтхан эди былай:
«Кимни арбасына минсенг,
Аны жырын жырла, -
Бу жорукъну иги билсенг, —
Сенидиле жылла»!**

Жарсыугъа, ол белгили поэт айтхан фикирни тюзге санап, аны кеслерине жорукъга алгъанла кепден-кеп бола баргъанлары кыралабызда бир миллетни да онгуна айландырмайды. Жашауну жылы мюйюшлерине кыуанып, алагъа кысылып жашагъан тынчды. Жашауну агъындан эсе къарасын жютю кёрюп, аны жолун кесерге итинген кыйынды. Бегий улу ол жол бла борады. Анга кере назмуларыны асламы, айта келгенибизча, бир философия фикирни айныгадыла. Закийлени, акъыллыланы, ишни сюйгенлени ишсизле, токълукъну сайлагъанла хорлагъан заман:

**Къой туюл, тауукъ сторуо кютсенг да,
Къул эсенг, улду къуллукъ алырса.
Не къадар жахил эсенг кесинг да,
Ол къадар улду сыйгъа къалырса.
Ол къадар жолунг болур сыйдам да.**

Бегий улу Абдуллахны назмуларыны аслымысын жыйышдырып, кесаматлагъанда, ала миллетге, миллетни жерине-агъачына, ташына жораланган жырды, тынчылыкъ, рахатлыкъ тилекди деп, багъа бичерге тийишлиди. Ол тилекге халкыны белгили адамлары, дин ахлулары, лирика жигити да табынадыла. Керти, тилек деп, кесаматласакъ да, ала поэзияны жарыкъ сёзюне, фикирни теренлигине бла тийрени, къудуретни тынгылы суратына тийишлидиле. Кеп жашау шартланы, жарсыуну, кыуанч сезимлени сыйындыргъан. Юлгоге айтханда поэтни «Тилек» деген назмусу аллайладан бириди:

**Кюз кече Кязим, келип,
Таи гыттычыгъын, элин
Айлана эди жокълап...
Мен къарап турдум, жукълап..**

**....Айлана эди кёрюп,
Гюрбежисине кирит, -
Кёрюююн, тейиюн сылай,
Шыкыгыга кырап, жийай.**

Ол жаны бла Абдуллахны чыгъармачылыкъ ишине багъа биче, аны поэзиясы хар не жаны бла да жашауну тынгылы ачыкъларгъа итиннгенин унутургъа керек тойюлдо. Алай Бегий улу нени юсюнден жазса да, бусагъат дунияны энчилигин унутмайды. Анга кёре, мудахлыкъ, шургулукъ, жарсыуу эм башха сезимле аны жигитлерине тенг болуп, заманны кюйсюзлюгюнден тарыгыууча, назмуларыны жорюшлерин белгилейдиле.

**Сиз шахар орамны жасагъан,
Сиз, менича, кыйын жашагъан
Аязгъа кыуаннган терекле,
Аумазгъа ийнаннган терекле эдигиз.
Хар бутакъ да кеси аллына
Ёсерге, чагъаргъа аллана,
Бирер жол, бирер ыз сайлайды.
Мардадан озгъаннга саналады.**

деп, жазады поэт «Ишленнген терекле» деген назмусунда.

Башында сагъына келгенибизча, Абдуллах хар эслеген шартын, табийгъат илишанын кесича ангълап, аны бла байламлы жаз тилли поэзияны айнытыргъа устады. Шахар орамланы жан-жанларында тизилишген тереклени башларын кесип, бутакъларын кырккып, бийикге ёсерге кыймагъанларын адамла кече-кюнде да кёредиле. Алай анга ким эс буруп, жашауну юсюнден сагъышланнганды? Анга жашырын магъана берип, адамланы жарсытхан кюйсюзлюкню илишинларын кёрюп, чынтты поэт куй эте билликди. Поэзияны жоругъу да алайды: тарых шартла, табийгъат болумла поэтни фикирине бла кыуанчына неда жарсыууна бойсунадыла, аны кез кырамына кёре тюрленедиле.

Айхай да Абдуллахны биз сагъыннган назмусу шахарны тереклерине жораланып, кёзге кёрюннгенлерича ачыкълайды - жашырын магъанасы уа кыралны саясат мардасы бла идеологиясы бла байламлыды. Неда жюрек кыйынын ачыкъ айтыргъа, кырал кыулукъчулагъа терсликлери бла демлеширге эркинликлери сыйырылып, кепге сыйындырыуу тере тохташып тургъаны жарсытады поэтни:

**Итине эдигиз да кеннге —
Бийикге, чууакъгъа, эркинге..
Батала, быхчыла, кыйтыла
Умулларыгъызыны кырккъдыла.**

Азатлыкъ сыйырылды, азатлыкъ жулдузumu туталмадым, деп да Бегий улу андан жазады.

«Ишленнген терекле» деген назмуну фикирин бла куйюн бютюн терен, тутхучлу этген назмула Абдуллахны чыгъармачылыкъ ишинде аз тойюлдоле:

*Жер ачды — эс, тюзлук да ачлыкда,
Тат, ийнаны, тѣзюм да азлыкда...
Жер жалангачды: кѣндю арсарлыкь,
Даулаш, уруш, тойюш...
(«Кезиу» деген назмудан).*

дагыда:

*Жашау, алаймы бардынг -Серле балгъа батыла...
Къалып жсаунда, къарда
Юй ишлеген балтала?
(«Юй ишлеген балтала»).*

Бегий улу Абдуллах заманны терсликлери бла байламлы бушуулукь ишлени юслеринден жазып, лирика жигитини жюрегине балхамлыкь этген, къууандырган шартларына кѣре уа назмуларына жюрюш алдырмайды дерча тойюлдо.

Окьюучу алай сагыш этсе, терсликни тузагына тюшер эди. Къарагъа - къара, акъгъа - акъ деп, жюрегин учундура, игиликге къанат кердире билген поэтди Бегий улу. Ол жаны бла аны туугъан жерини табийгъатына жораланган назмулары бютюн жарыкъ ѳнлюдоле.

Аллай чыгъармаларында да Абдуллах жансалыу, жарыкъ суратлау-ачыкылау мадарла бла уста хайырланады:

Жаш терекчигим жангы Эргенге чыкыгъанды, Къар жапхан сундум аны -Не ариу чакыгъанды.

Поэт кеси айтханлай, жашауну хар ариуу, субай ѳзегини аллына чыгыш, жол берип, къучагы керген назмулары къайсы бирибизни да илхамыбызгъа къошуладыла. «Жеринги хар чѣбю да алайды - жюрекде таукеллик туудура» деген тизгинлери Абдуллахны ниетине, жюрек тазалыгына бла Малкъаргъа суймеклигине тынгылы шагъатдыла. «Жеринги таулары, тюзлери да - кюч бере туурада, ташада», деп да ансдан айтмайды, уланлыгы жазган тизгин-ледиле.

Ата журтуну ташына-агъачына, жазына-къышына да суймеклик кѣзден къарап, аны хар илишаныны юсюнден керти сѣз айта билген, суратларгъа усталыгы болган поэтди Абдуллах. Сѣз ючюн, бизни миллет поэзиябызны келечилеринден къарны юсюнден жазмагъаны жокьду Къулийланы Къайсындан башлап, Танзилягъа, Доду улугъа, Беппай улугъа дери - ала барысы да окьюучуну эсиндедиле. Алай ол жаны Бегий улуну назмулары да жангы тѣрелеге тийишли болуп, бизни ниет ырысыбызны от жагъасында сакъланырыкъдыла:

Къыш окъа жабыуун Кечеге тюшюрдю, -Анамы жаулугъун Эсима тюшюрдю — Оюлу, жылыулу -Къууанчха, чыгышха Эшилген жаулугъун («Къышны акъ жомагъы»).

Табийгъатха неда жашау илишанлагъа чыгъармала жоралай, Абдуллах аланы шарт, кѣз тууралыкъ этерча ушашдырыула, эпитетле сайлай билгенине да эс бурургъа тийишлиди. «Туз гыржынлай, сыйынг - тѣрле, къол аяздан ачыкъ бетинг», деп жазады поэт «Сѣз» деген назмусунда. «Къар кюрей эди Аппам, къой къыркыган кибик», «Жаз башы кюнле келдиле да суу боюнун

тешиндиреди», «Къар жилий турады, ташагъа бугъуп», «Къар тубю - сары алтынды, жер тубю - къара къатынды», «чал башлы аппады къыш», «Чакъгъан терек эдим да, акъгъан терек болдум», «Жашлыгъым кетип барады, арт бура, юйде бугъуп турама, къарт бола», дегенча усталыкъ белгилери, накъут-налмазлача, тѣюлюп, Бегий улуну поэзиясына омакъ кийим алдырадыла. Нарт сѣзленича жюриютюп, эсде тутарча назму тизгинле да Бегий улуну чыгъармачылыкъ ишине махтаулу, жарыкъ бет бергенлери да кертиди. «Аны (Абдуллахны - З.Х.) назмулары, терен магъаналыкълары, жютюлюккери, халаллыклары бла бирге, тауушлукъ формалары бла, уллу сезим кючлери бла, кертиликлери бла, энчи сыфат кюралыгу даражалары бла айырмалыдыла» деп, Къулийланы Къайсын андан жазганды [Бегий улу Абдуллахны «Сѣз» деген китабында ал сѣзге къарагъыз].

Бегийланы Абдуллах жамауат ишлеге, миллетни маданият жумушларына тири къатышхан поэтди. Аны бла да чекленмей, башха миллетни сѣз искусстволарына тынгылы эс бурады. Къулийланы Къайсынны битеу дуняаны сюйген тынчды, алгъа хоншунгу сюе бил, деп жазганы кимни да эсиндеди. Ол сѣзле бла Бегий улуну къадарын-къылыгъын байламлы этерге боллукъду: миллетине, тийресинде адамлагъа жюрек халаллыгъы болушады анга башха халкъланы маданият байлыкларыны эшиклерин ачаргъа. Аны айтханыбыз - Омар Хаямны, Ахмат Яссауинни, Шандор Петефини, Генрих Гейнени, Фридрих Шиллерни, Пабло Неруданы, Сергей Есенинни, Александр Пушкинни эм башхаланы чыгъармаларын ана тилине уста кѣчюрген поэтледенди. Ана тилге кѣчюрген чыгъармала кѣчюрюлгенлеге саналып, чекленмейдиле - ала да миллетни ниет ырысхысына къошулуп, жаш тѣлюге илхамлы болургъа болушадыла. Бютюнда Абдуллах татар халкъны литературасына эс бургъанын, ол жаны бла уллу иш тындыргъанын энчи белгилерге тийишлиди. Татар халкъ поэте ырызлыгъын билдирип, «Татарстанны маданиятыны сыйлы къуллукъчусу» деп, ат да атаганды.

Бегий улу миллет маданиятыбызны, сѣз искусствобузну тири, фахмулу адамыча литератураны кѣп тюрлю жанрларын айныгъуда къыйыны басымлыды - суратлау-ачыкълау (лирика) назмуладан башлап, поэмалагъа дери. Сабийлеге жораланган поэзиясы да, семиртмей айтханда, сѣз искусствобузну махтаулу, уста жарыкълыгъы болгъан бетиди.

**ТОЛГЪУРЛАНЫ Зейтун,
жазыучу,
филология илмуланы доктору.**

– Тёзерге сен менден
Юйрен, – дейди кыая, –
Гюрюлдейди кенгден, –
Сен болурса кыала!

Кыушла кёк жыозюнде
Туурама келдиле:
– Эр болурса, бизден
Юйренсенг! – дедиле.

– Жаннгандан иги жокъ,
Жылытып жаннгандан!
Кюндю ол, – деди от, –
Бол мени жанымда!

Ай, чыгып тумандан,
Жарытды тийрени.
Айтды ол да манга:
– Бар, менден юйрене!

Кёп кыуанч юйлеге –
Жазлада, кыышлада!
Барайым, юйрене
Ташладан, кыушладан.

Дуниягъа – мамырлыкъ,
Жарыкылыкъ – тийреге.
Мен барлыкыма, барлыкъ –
Хар затдан юйрене!

1968

КЫЫШНЫ АКЪ ЖОМАГЪЫ

Кыыш,
Кече белинде,
Шош келип, жерни акъ
Бешикге бёледи.
Къар кыолу – жумушакъ.

Ол,
Эншге ийилип,
Жомагын башлады –
Жукълатды юйлени.
Жукълатды ашхамны...

Кыышны акъ жомагъы
Жукълатды жолланы,
Орамны жукълатды,
Боранны жукълатды.

Кыыш окъа жабыуун
Кечеге тышюрдю, –
Анамы жаулугъун
Эсима тышюрдю –

Акъ, женгил, жумушакъ,
Оюулу, жылыулу, –
Кыуанчча, чыгышша
Эшилген жаулугъун.

Кыая шош кыалкыды
Тышонде – тышында...
Кыышны акъ кыалпагы –
Жерни хар ташында,
Мени хар сёзюмде...

1974

КЕЗИУ

Тогъуз сабий бола эдик юйде...
Сабий кюнлерибиз ойнай-кюле,
Жашай эдик, –
Бир къайгыбыз да жокъ.
Жангы юйюбюз да, къарныбыз да токъ.
Жауун кюн, жыйылып юйге,
Ойнай кетип, биз туююшсек,
Аппам, кирип келип, ачыуланып
(Сезген а жокъ эшик ачылгъанын!)
Айтыр эди, ашыкъмай: «Ачмысыз?.. –
Биз, сагъайып... – ...не жаланнгачмысыз?»-
Биз шум болуп къала эдик анда...
«Сууукъмусуз?!» – дей, ол урушханда.
Къызар эди: «Жетишмейди негиз?!» –
Бизге уа кюн – эки, къууанч – эгиз...

Андан тюшгенди бу зат эсиме:
Сёзюм, жилярыгъым да эзиле,
Мен ач болуп жашайма дуняда...
«Сен ачмыса?» – деп сормайды адам.

Андан тюшгенди бу зат эсиме:
Къайгыыланы, къарны да юсюне –
Жюрегими отсуз аулагъында,
Умутуму боран алгъанында, –
Мени бла бек азды да иши:
«Сууукъмуса?» – деп сормайды киши.

Мен ачма – сёз, кючюм да азлыкъда
(Мен ачмамы – жукъ сормайды адам),
Мен жаланнгачма – кюн да сазлыкъда
(Алаймыды – жокъ, сормайды адам).
Жер ачды – эс, тюзлюк да ачлыкъда,
Тап, ийнаныу, тёзюм да азлыкъда...
Жер жаланнгачды: кёпдю арсарлыкъ,
Даулаш,
уруш,

туюнош...

Жокъ озаллыкъ!

Сууукъма – тилекле даулашсала,
Сууукъма – жүрекле талашсала.
Сууукъма бек, жетишмей жылъулукъ...
Тюзлюкмюдю абынмай жыгъыллыкъ?
Сёзю ёллок да менмеми – кесим?
Барама...

Къайры?..

Билмейме...

Кезиу...

1974

Отха кёмноп, Келля, Бир кьош кьалач этчи! Озгъан кюнюм, кел да, Мени алып кетчи!	«Да бармыды, балам, Сенден игим! – дечи. Жашынгма да, атам, Сенден келген жолма. Къаты сёзле айтма, Артыкъ хыны болма!
«Къызыл Фук» деп, Ата, Бир нарт жомакъ айтчы, Учар кибик ат да Кече кёзю – Айча.	Кёлюм кёкден кенгди, Аман эсем – кечме!.. Сабий чагъым, кел да, Артха алып кетчи!
Урушчу бир, анам, Сабийлигимдеча...	

1976

Ата журтум,
Мен санга чабып баргъан атлыма,
Къуугъуннгамы не суююнчюгеми –
Билмейме.

1976

УЯСЫН СЫЙЫРТХАН КЪАНАТЛЫГЪА

Сени тюзлюгюнге бир шагъат,
Бир аууз толу сёз да табылмай,
Ёмюрден бери тынч жашагъан,
Сени кёп борандан жашыргъан
Уянга эркин болмай къалдынгмы?..

Кюнюнге урулуп балакъа,
Къойдула жууукъла да танымай,
Къалдыла шуёхла да табылмай,
Ийнанып айландынг алагъа,
Бар, тарыкъ энди Бий Аллахха!

Мен да кёп кюнюме, тюз сенича,
Уясыз, жылыусуз да къалып,
Шуёхсуз, жууукъсуз да къалып,
Жашагъанма алай – тёзгенимча,
Жокъду дей шо мени тюзлюгюмча?

Мен да кѣп кюнюмде, чыдаялмай,
Тамагым бууула, жылаялмай,
Айтырым ичимде эзиле,
Кесим канкуракга излене,
Къаггыла, соггула жашагъанма.

Алай не ачылыкъ сынасам да,
Сѣзге не бек кюйсем, жыласам да,
Аууп къалмай къыйын сагъатда,
Мен айтханма, умут сагъайта:
«Ичерикме алтын аякъдан!»

1977

САБИЙЛИГИМИ АКЪ СУРАТЫ

Къар шош жауа тургъанда,
Бары да кѣз туурамда...

Тар арбазыбыз тауда
Терен къардан толуп
Чыггыучу эди тангнга,
Дуняя уа – акъ булут.
Мен –

къарап терезеден,
Къар да тѣгерек бура,
Шош къона тереклеге,
Саггышларым акъ бола...

Къышха тенг болуп,
акъдан,

Къочхар тонун кийип,
Къар кюрей эди Аппам,
Къой кырккъгъан кибик.

Эсгердим:
Къыргызыстанда,
Къарча, акъ атларыбыз,

Къарча, улакъларыбыз, –
Кѣзлери бир уллула –
Дум къарала, мылыла –
Бары да кѣз туурамда,
Къар шош жауа тургъанда.

Энди къарт Аппам да жокъ,
Ол залим атла да жокъ,
Аллай къар да,
танг да жокъ.
Зауукъ улакъла да жокъ.

Къар жаугъан сайын Аппам
Къар кюрей туруп,
акъдан

Къарча – улакъларыбыз,
Къарча – акъ атларыбыз, –
Уллу,

мылы кѣзле,
Тонлу, жылы сѣзле –
Бары да кѣз туурамда,
Къар шош жауа тургъанда.

1977

Мен исси сууну кѣп уртлагъанма,
 Жюрегим да кюйгенди отда,
 Мен Айны кѣчакълап жукълагъанма,
 Мен Кюнню да этгенме уппа.

Терсликни учусу марагъанды,
 Бѣркюмю учургъанды кери,
 Тауда окъча баргъан маралгъа да
 Ушагъанма – кѣуугъанды бѣрю.

Бир – чомарты кѣадар, ышыгъын да,
 Бѣрхысын да тѣймаз жашаудан,
 Сабийнича сылар башынгы да,
 Сора ташча тиер кѣашынгдан.

Жырыма жолда жар оюллукукъча,
 Ауарыкукъча умут терегим,
 Насыбым, абынып, жыгъыллыкъча,
 Тынгысызды мени жюрегим.

Тынгысызды жашау. Ауарама.
 Жюрегим, сен кюреш чыдаргъа –
 Алда чиммакъ аууш агъарады,
 Биз керекбиз ары чыгъаргъа!

1977

СѢЗ

Сен айландынг менден таша,
 Тил тюбюмде да жашадынг.
 Ауурса, сын ташлай, башха –
 Кѣуш тюгюне да ушадынг.

Туз гыржынлай, сыйынг – тѣрде,
 Кѣол аяздан ачыкъ бетинг.
 Кѣрюп да болмадым бирде –
 Мени сатып, кѣачып кетдинг.

Бирде эслисе – бек, уллу,
 Бирде гитчесе, акъылсыз,
 Бирде – кѣаяча, кѣарыулу,
 Бирде – чѣпден да кѣарыусуз.

Эрип тургъанма, сен, жилип,
Къара кийип чыкъгъанында,
Кёрюп тургъанма, сен, жырлап,
Жаз тереклей чакъгъанында.

Сени аллында урама баш,
Сени аллында турама ёрге.
Тойда жырламагъанса бош,
Сени тюшюрмедик жерге.

Кючлюсе сакъ отдан, окъдан,
Ёмюрлени да жыралдынг.
Бирде, ёталмай чапыракъдан,
Ёксюз сабийча жыладынг.

1978

ИШЛЕННГЕН ТЕРЕКЛЕ

Сиз шахар орамын жасагъан,
Сиз, менича, къыйын жашагъан,
Аязгъа къууаннган терекле,
Аумазгъа ийнаннган терекле
Эдигиз.

Хар бутакъ да кеси аллына
Ёсерге, чагъаргъа аллана,
Бирер жол, бирер ыз сайлады –
Мардадан озгъаннга саналды!

Сизни тенг этдиле, бир бирге
Ушатып – заманны бургъанла.
Тартып алмасынла деп ёрге –
Сиз жерге жабышып тургъанла!

Итине эдигиз да кенгнге –
Бийикге, чууакъгъа, эркиннге...
Балтала, быхчыла, къыптыла
Умулларыгъызны къыркъдыла,

Умулларыгъызны – жолланы,
Умулларыгъызны – жылланы, –
Сиз кёкге чыгъарыкъ жолланы,
Сиз эркин чагъарыкъ жылланы...

(Да, болгъансыз бирер ачылыкъ,
 Хар бутакъ да – тилсиз кычырыкъ!)
 Алай жокъ жашауну жоялгъан,
 Тангны ким тьялды жолундан?!
 Таукеллик, ийнаныу, итиниу
 Бар къадар – жокъ талыу, жокъ тыныу!
 Насыпха – тамырла теренде,
 Сиз чагъарсыз эски төреде,
 Сиз къарарсыз кюннге, дунягъа
 (Не медет, быхчыла биягъы...).

Сиз дагъыда чыгъарсыз кюннге,
 Къолланы да созарсыз кенгнге,
 Кётюрюрсюз башны бийикге –
 Ийнанып тангнга, игиликге,
 Жарыкъгъа, танглагъа уянып
 (Не медет, балтала биягъы...)

Кесигиз суйгенлей ёсерге
 Онг да жокъ, жол да жокъ –
 Кесерле!..

1979

БУЛУТЧУКЪ

Чууакъ кёкде къар болуп, Акъ булутчукъ,
 Сен къайры бараса, тохтамай, учуп?
 Къайсы жел сюреди сени сыртладан?
 Аппам да къарайды санга, сукълана...
 Сен, акъ къанатлыча, жюзесе къалай!
 Учсам эди мен да сенича, алай!
 Гюллей кызараса, бараса кёче,
 Сабий жюрегимча, азатса нечик!
 Турады Аппам да кёз алмай къарап...
 – Ушаймыды, Аппа, къанатлыгъа?
 – Ушайды, хо, балам. Барады жарып...
 Жолда жетерикди аны къартлыгъы...
 – Ушайды да, Аппа, кёлде къанкъазгъа?
 – Ушайды, хо, балам... Артха къайтмазгъа...
 – Да, къайры барады къачып, ашыгъып?
 – Барады учуп акъкъанат жашлыгъым...

Уллу жаш болгъанма... Аппам да кетди...
 Ол Акъ булутчугъ а учады кёкде...

– Чууакъ кёкде кьар болуп, Акъ булутчукъ,
Сен энди уа кьайры бараса учуп?
– Барама... Барама башха сыртлагъа... –
Аппамча, кьарайма, анга сукълана...
Ушайды ол кёк кёлде акъ кьанкьазгъа,
Ушайды ол энди манга кьайтмазгъа,
Барады ары – ашхамгъа ашыгъып,
Барады учуп акъкъанат жашлыгъым.

Темирчиди халкъ кеси да.
Ол суюе, туюе кетип,
кюйдюре, куюе кетип –
ёсдюреди закийин.

Эшта, жерибиз бла биз бир кюнде туугъанбыз...
Биз аны мында кьалгъан сунуп тургъанбыз,
бизни уа бир кюн кёчюргендиле...

Биз кьайтханбыз,
жерибиз а
турады энтта кьайтмай...

1989

ТИЛЕК

Къан тамды Къуран тутхан кьолларыма.
Кязим

Кюз кече Кязим, келип,
Таш гытычыгъын, элин
Айлана эди жокълап...
Мен къарап турдум, жукълап.
Айлана эди кёрюп,
Гюрбежисине кирип, –
Кёрюгюн, тёшюн сылай,
Шыкыгъа къарап, жылай...
– Кязим, не айланаса, не?
Келчи, Кязим, кел юйге...
– Балачыкъ, угъай. Буйрукъ...

Сора, намазгъа уюп,
 Ол тилек этди былай:
 «Яллах, Яллах, сен къура,
 Жарытырча дин, Къуран,
 Сен къура бу халкъымы –
 Биригирча акъылы.
 Берчи аллай тазалыкъ –
 Алалырча Азатлыкъ!
 Берчи аллай эс, акъыл –
 Къайтарыр киби атын.
 Жалбарама, жалынып, –
 Кетмесин деп жангылып.
 Жан аурут къулларынга,
 Сау атдыр сен хар тангны!..» –

Кязимни къолларына
 Къан тамды...

1991

МАЛКЪАР

(Поэмадан)

Ах, къайгылы мени башым,
 Бурдум этеди гурушхам...
 Сени къорууларыкъ жашынг
 Къайтдымы, Малкъар, урушдан?

Къалдымы жоюлуп? Не – тас
 Болуп?.. Кетдими ёкюнуп?..
 Къарайма да санга – не аз
 Къалгъанды, Малкъар, ёкюлюнг!

Келе да, – кюйдюре, кыра...
 Элте да, – къумлагъа теге...
 Жарлы сен, – жангыдан къура...
 Харип сен – жангыдан тёзе...

Бары да – азлыгынг ючюн,
 Да, кёп къайдан боллукъ эдинг,
 Къанлы жау таркъайтхан кючюнг
 Сени къайдан толлукъ эди!

Дагъыда сен ийилмединг,
 Кишилигинг къанат болуп:
 «Жокъ бир хатам. Игиме!» – деп,
 Турдунг, аузунг къандан толуп.

«Кулакса, байса!» – дей, эзе,
«Бандитсе, итсе!» – деп чыгъа...
Дагъыда сен: «Менден эсе
Сизге кыйынды» - дей, чыдай...

«Да сен да халкъса, бол, къурал», –
Деген а жокъ. Быласт – буруш.
Билалмайса, харип, къырал
Сени бла этди уруш!

Несин айтаса Тёренги?!
Къутхаралсанг а жанынгы!
Къанлынг къатыды – теринги
Союп, ичерча къанынгы.

Тураса энтта ийнанып,
Быласт болушурукъ сунуп,
Аны да барча ийманы,
Ол сен тюйюлсе, кёл сууут.

Тутуп турады кёзюнге
Азлыгъынгы. Зорлукъ – чексиз!
Кесинг болуш да кесинге,
Аллах да болушур шексиз.

Не, къул эсенг, – къуллаң бийге –
Тёреди ол да, жокъ бедиш.
Алай, жашайбыз деп бирге,
Къулну къулу болсангды иш.

Керти къул – бий кётен этер,
Керти бий – сакъды башхагъа.
Кёзден кетген – кёлден кетер,
Керти бий бол сен башынга!

Азатлыкъны къарангыда	Кюндюз кюнню да кюнлюгюн
Излеп табады ким да...	Къояса билмей...
Нюрю болур къарамында.	Кюллюгюн
Кече тебеди кюн да.	Келип къалады ачыуда, Татлы чыгъады ачидан.

Азатлыкъ – къарангьдан.
Сюймеклик – къарамыңдан.

Азатлыкъ – ол тюшюмде
Мен кѳрген бир кыыз эди,
Тюнюмде табалмадым,
Ол сууда бир ыз болду.

Азатлыкъ – ол жулдузгъа
Ушагъан бир зат эди,
Мен аны туталмадым,
Ол, кюйдю да, тас болду.

Жюрек умут эте турады...
Кенгде жанады бир чыракъ.
Толкъун, келип, кесин урады...
«Тохтачы! – дейме, – Тынчыракъ!..»

Умут эте, чыдай келеме:
«Сабыр! Сабыр!..» дей, кыычыра...
Мен – шош бата тургъан кемеме.
Мен – терк кюйюп къаллыкъ чыракъ.

1994

Ай батхан къарангы кечеде
Тынгылагъыз мени жырыма...
Айланама ташла ичинде,
Хар ташха абына, жыгъыла...

«Бираз кесинги аягъан...» – дейсе,
Да заманды аны билирге...
Бир ташха, барып, аягъым тийсе,
Башым бла барып – бирине...

Ай батхан къарангы кечеде
Табарыкъсыз мени жырымы,
Табарыкъсыз ташла ичинде,
Хурула ичинде жыгъылып...

Таралып айтырыксыз аны,
Эштилгенча тауда орайда...
Жаралы кьанатлы да, жанын
Учуралмай кёкге – алайда...

...ай батхан жаралы кечеде...

Къарт ана токълучугъун Кютеди кьыртышда. Къолунда да урчугъу – Кетеди сагъышда...	Къолунда да ꞑ – таягъы ... Ары-бери бурады... Сагъышда...
Аппа да ныгъышда Жашын сакълап турады Биягъы. Урушдан...	Таякъ да накъышла Бола турады. Урчукъ да сагъышдан Тола турады.

1995

Жаз башы, кюле келди да,
Суу бойнун тешиндирди.
Ол биле эди керти да,
Жаз керти ишин билди.

Жаз ойнайды, жаз кюледи,
Жаз, кёлюн берип жьргъа,
Лакъырда эте киреди
Акъ кююнлагъа, кьыргъа.

Тал да – ийменип. Ол акъ да
Терекчик ушап кьызгъа.
Жер да, кийинип, омакъды,
Жерк да кьубулуп жазгъа.

Жаз ойнайды, жаз кюледи,
Жаз, кёлюн берип жьргъа,
Лакъырда эте, киреди
Акъ кююнлагъа, кьыргъа.

САНГА

Мен кѐрмеген тюшле
кюнлериме тюше...
Мен билмеген ишле
тюнлеримде бише –
сейирди бу дуня,
сейирди, бек сейир.

Бирле – суюе, куюе...
Бирле – суюе, куюе... –
Жаздырмадым дууа

суюдуюрге сени.
Сейирди да дуня,
сейирди, хау, сейир.

Сен билмеген ишле
тюнлеринге тюше,
сен кѐрмеген тюшле
кюнлерингде бише...
Сейирди да дуня –
жаздырмадым дууа.

1995

Тѐгерек эди жер,
Сабийле ойначу
Топ кибик.

Сора жер тюзелди,
Урушла барычу
Тюз кибик.

Энди уа – кѳарангы
Тар кибик, –
Жарылгѳан, оюлгѳан
Жар кибик.

1996

Тюнене, чыбыкѳ
Атчыкѳгѳа минип,
Арбазда чабып
Айландынѳ, кюлюп.

Бююн а ачыкѳ
Башладынѳ солуп –
Ол чыбыкѳ атчыкѳ
Чум таякѳ болуп.

Юйретеди ким эсе да,
Юсгюреди жашауну –
Ол да, хайда, кюн, кече да
Бардырады оу-шауну.

Бай этеди баймакѳны,
Сай этеди байлыкѳны.
Буз урады бахчаны,
Сѳз бурады башланы...

«Тюшондюм, – деп, – хоу. Аха!
Бу асылсызны – тахха,
Ол фахмусузну – тѳрге,
Сен насыпсызны – жерге...»

Юйретеди ким эсе да,
Бурдурады жашауну.
Ол да, хайда, кюн, кече да
Бардырады оу-шауну!

Къой туйюл, тауукъ сюрюу кютсенг да,
Къул эсенг, уллу къуллукъ алырса.
Не къадар жахил эсенг кесинг да,
О къадар уллу сыйгъа къалырса.

О къадар жолунг болур сыйдам да, –
Бу ишге мен кюн сайын тубейме.
«Я Аллах, сакъла сен, – деп тилейме, –
Аллай къуллукъдан, сыйдан да!»

Келгенсе, анам, тюшюмде,
жарсып; сораса жашынга:
«Къыйынмыды, – деп. – ишингде?
Не акъ чыкъгъанды башынга?!

Унут да къойчу быланы,
табарса энгта ахшыла!»
Чачын сылайса балангы:
«Не акъ чыкъгъанды башынга?!»

«Балам, акъ болуп къалгъанса да,
Къыйнала болурса ишингде?
Къой, даулашма, бек къадалсала...» –
Сау анам сорады тюшюмде.

«Не болгъанды, балам, не? Суугъа
Талатырча жанымы, жиляп?...» –
Мен да, тюнюмде анам угъай,
Мен кесим ёлгенча – тынгылап.

Аз кёп шуёх табылмаз эди бюгюн, ёлсенг,
Сауса да – жокъду тенгинг.
«Бек алгъа мен эдим жакъ басхан!» – дер эди ол сен
Жокъса деучю ол кенгинг.

Сау чагынгда этинги талашып ашагъан
Ит жыйын, сер басынып:
«Анса да биз эдик, биз, ма аны жашатхан!..»
«Хо, харип!» – дер, базынып.

Къарангы болуп къалады кёк,
Жюрегим уруп башлар женгил:
«Эй алан, къалай тураса? – деп,
Шо бирчик сёлешмесе тенгинг...

Неда: «Кёзбаусуз сюеме», – деп,
Жауларым чапхан чакъда, туруп,
шо бир сёз бла суюелмединг...
Жюрегим улуп башлар, буруп...

Таулу,
къадар сени къула тюзге атханында да,
сен юйюнгю терезесин
таугъа айландырып салгъанса.

Ах, журтум, Ата журтум мени,
Айтмадым сюеме деп сени,
Сюймейме десем эди сейир.
Ах, журтум, Ата журтум мени!

1979

Къолуму, аягъымы байлап
Ёсдюргендиле да бешикде:
«Азатлыкъ!» деп кычырып, баям,
Мен андан чыкыгъанма эшикге...

Нарт эмен ташны жырып ёседи,
Ким биледи, ол Малкъар эсе да!

– Малкъарлымыса? – деп сорсала да бош:
– Малкъарлыма. «Аллахха шукур!» – деп къош.

Танг – намазлыкъча...
Ангыламазлыкъча...

Бир иги назму жазгъанма,
уянып иш къалмаса,
тюшюм болуп.

Бу чачны сен, жашауум,
Къаллай суу бла жуууп
Кетергенсе къарасын?

Учаргъа къанатсыз туугъанда –
Сукъланырса кёкге.
Башынгдан таш басып тургъанда
сакъланырса кёпге.

Тюрленмейбиз. Шо башында къалай
Жаратхан эсе Аллах – алай
Къалып, жетерсе къартлыкъгъа.
Сыйынмайды артыкъ сёз къартлыкъгъа.

Къыш кетеди суймей, -
 Биринчи
 Кёз жашы тамды...

Кёзлеринги кысып
 къарачы дуниягъа:
 кёремисе,
 къалай
 бирчады хар зат да...

«Мен сюеме сени», – деп айтдым да тангнга,
 Жырларын, жылыуун да берди ол манга.
 Бир жарыкъ ауазны да эштди къалгым:
 «Мен сюеме сени», – деди танг. – Къууандым.
 «Мен сюеме сени», – деп айтдым черекге...
 «Мен сюеме сени», – дей, чабады черек.
 «Мен сюеме сени», – деп айтдым терекге...
 «Мен сюеме сени», – дей чагъады терек.
 Кычырдым къаягъа: «Мен сюеме сени!» –
 Къатланады: «...сюеме сени» дей, ауаз.
 Шош айтдым аязгъа: «Мен сюеме сени...»
 «Мен сюеме сени!..» – дей, озады аяз.

«Мен сюеме сени», – деп айтама санга, –
 Жауап жокъду манга, жауап жокъду манга...
 Бу туйюлдю дауум не туйюлдю тырман –
 Жалан сенсе манга алай айтмай тургъан.

Бу жарыкъ ауазны таулада, талада
 Мен эштеме кёп жаз ингирде, танглада:
 Шууулдайды: «Сюеме сени!..» дей, черек,
 Шыбырдайды: «Сюеме сени!..» дей, терек,
 Зангырдайды: «Сюеме сени!..» дей, къая,
 Ийнакълайды, сылайды, сыйлайды аяз.
 Кече, кюн да манга эшиледи ауаз.
 Тангыбыз да жарыйды къарачы, майна!..
 «Мен сюеме сени», – деп сен айтчы манга!

ХАЛКЪНЫ ЭРКЕ УЛАНЫ

Какин Сулайманкулов аты тыш кыраллада да белгили академикди. Отуздан бир кесек атлаган жыл санда химия илмуланы доктору болууга жетишген инсанды, эсли, оюмлу сёзю уллуга, кичиге да эс тапдырган оноучуду. Аллай адам бла эрттеден шуёхлукъ жюрютгениме ыразыма.

2008 жылда биринчи мартда анга 75 жыл болганы бла байламлы Къыргызстан этген уллу кыуанчча чакъырылып (чакъырыу кыагытны башына «Къымбаттуу Хасан» деп Какин кеси кыолу бла кыргызча жазган эди), баралмагынамы бюгюн да кыйналама. Алгышлау телеграмма уа жиберген эдим. Андан бир кыауум сёзю юлгюге келтирейик: «Мен билеме, сени кибик адамны юбилейи сау миллетни байрамына саналганын. Ол а кыалай кыуанчды, битеу кыргыз халкыны суюген уланы болмакылыкъ. Онгум болса бюгюн хар кыргызлыны кыолун тутуп, аты кёп кыраллага белгили алимни – Какин Сулайманкуловну, тууган кюню бла алгышлар эдим. Тийишлиси да ол эди. Бусагытда уа бу тизгинлени жаза ахшы муратым толган сунуп кыуанам.

Мени сёзлерими кертиликлерине толу ийнан ёз кыарындашым; атынгы айтханым сайын огурлулукъну ауазы эшитиледи кыулагыма. Сен тууган, сен жашаган жерге – кесими экинчи Ата журтума – Къыргызстаннга, тансык болганлай жашайма.

Кишиликлери, фахмулулуклары, кимге да журек ачыкылыклары, кыонакыбай бола билиулери бла белгилидиле кыргызлыла бек алга. Сен а – Какин, аллай халкыны кыш да, жай да чагып турган терегисе. Аллах берген фахмунг сени эрке улан этгенди заманнга. Атынг бусагытдача, иги бла айтыла кёп жылланы кыуанч бла жаша. Юйюрюнге, кесинг бек суюген тенглеринге, жуукларынга менден кызыу салам айт. Ала уа кёпдоле. Билеме, Къыргызстанда санга жолукыган адам «атдан» тюшюп алай саламлашханын.

Адамлыгы бийикде журюген, фахмусу, билими болган халал журекли инсанни этген иши халкыны биргесине ёмюрле бла жашайды. Ол сейрлик шартладыла сени дайым да тёрге ётдюрген.»

Бу асыл адам быйыл август айда Нальчикге келип, мени тамата кыарындашымы – химия илмуланы кандидаты, Кыабарты-Малкыар

Суратда: Какин Сулайманкулов юйюрю бла, онг жанындагы Башир Темботов, Какимни антлы тенги. Москва, 1975 ж.

кырал университетни доценти Магометни кьонагы болуп кетгенди. Бу эки алим юйюрлери бла бирге эртгеден бери жюрютедиле шуёхлукъ. Белгили алимле Темботов Башир, Хочуланы Идирис бла да алай. Академик тюз да Магометланы арбазгъа киргенлей анга – кьонакыгъа, жюрек ачыкылыгын, ариу халын ангылата тубеген Фатиматха – Магометни юй бийчесине, былай айтды:

– Алтынны тот кесмейди.

Ол келиними Сулайманкуловну юйюрюню адамларына, дайым, энчи уа бу жол Какин-агъайгъа хар замандача жарык тубегенине берилген багъа эди.

Кыргызстандан толу хапар билирге, аны мамыр жашау сюрюрюн суйгенибизни ангылатып, бир бирни тансыкылай кёп олтурдукъ хант кьанганы тегерегинде. Какин-агъай, хар сорууубузгъа ишексиз жауап бере, эндиге дери этиучюсоча, миллет ашарыкларыбызгъа, адет-терелерибизге, айтылган сёзлени магъаналарына эс бурганлай тура эди.

Ол озгъан ёмюрню сексенинчи жылларыны ал кезиуюнде Кыргызстандан Нальчикге келип, бизни университетде химиядан кырал экзамен алыргъа кьуралгъан комиссиягъа башчылыкъ этгенин, Магомет бла ол заманда шагъарей болгъанын, жыл саны келген таулу эр киши эртгенликде университетни арбазында тохтатып, аты Мусса: «Бюгон кызым химиядан кырал экзамен берликди да, анга кёз-кьулакъ бол», - деп тилегенин да эскерди Сулайманкулов. Андан сора да эки кере келгенди ол борчун толтура бери.

Бир ауукъдан биз солургъа Магометланы терек бахчагъа чыкъдыкъ. Какин-агъай бюсюреди хар затха да: Магометни тереклеге тап да, иги да бакъгъанына, Фатиматны тахта кёгетлерине, картоф, наша, помидор бахчаларына, ариу чакъгъан гюллерине да.

Терек салкъынына олтуруп, хапарлаша келгенибизде мен Къыргъызстанда школда окъуучу заманыбызны эсгердим. Химияны дерслерине суююп барыучубузну да айтдым. Былайда къонакъны кёлюне жетеме деп угъай, керти сёзюмю эшитдирдим анга. Ёсгенбаев деген устаз – химик, Фрунзеде бизни школгъа (Жалал-Абад областьны Сузак районуну Орта-Азия – Акъ Баш эли) келип, ишлеп башлагъанында аны дерслеринде алгъыннгы оюнла болмазлыкъларын ангылагъан эдик барыбыз да. Магомет да ол устазны хайырындан сайлагъанды илму жолунда химияны. Сууну формуласын жаза билмегенле бар эдиле 7-чи-8-чи класслада окъуна. Бизни элде жаланда жетижыллыкълар школ болуучу эди алгъын. Аны бошагъанланы хазна къалмай барысы да, андан ары окъумай, колхоз ишге тохтай эдиле. Артда урушдан хорлам бла къайтхан адамладан бирлери – Базаров Акъматалы, билимли, намысы, сыйы жюрюген адам, республиканы оноучуларына дери жетип, элде орта школ ачдырады, кеси да анда директор болуп тохтайды. Алгъын жети класс билим алгъанланы кёбюсюн школгъа чакъырады. Сууну формуласын билмегенле ол къауумдан эдиле.

- Мени да болгъанды школда химиядан окъутхан бек суйген устазым, - деди Какин-агъай, бети жарый, Чоробаева Къалынча – эже, – халкъгъа билим бериуню отличниги. Бююн-бюгече да анга саулукълар, узакълар ёмюр тилегенлей жашайма.

Суратда (солдан онгга): Шауланы Магомет, Какин Сулайманкулов, Шауланы Хасан. 7-чи август 2010 ж., Нальчик.

Ол сёзледен сора академик бир кесек тынгылады да: «Заман алай эди, - деди. – Жашауну болумун кесинг ачыкыладынг – кыргызыз элени хазна кьалмай барысы да ол халда эдиле – кёп фахмулу жашларыбыз, кызыларыбыз билим алалмай кьалгъандыла. Уруш, ачыкь, жалангачлыкь халкыны акьылдан шашдырыгъа жетишдирген эдиле.»

Биз Къайсынны бла Чингизни араларында болгъан кьарындаш байламлыкьны юсюнден да кёп хапар айтдыкь.

- Какин-агъай, бюгюн мен жазыучума деп айтыргъа база эсем ол школда кыргызыз тилден бла литературадан окьутхан устазларымы – Къубат Исаковну бла Бекмамат Машыраповну хайырларынданды, - дедим. – Сураглау сёзню шауданындан суу ичерге, аны магъанасын ангыларгъа, аны сюерге, ёмюрден ахыргъа анга кьуллукь этерге жол кёргозтгендиле ала манга. Кыргызыз литература уа кёзюмю дуниягъа биринчи ачхан устазымды. Билемисе, агъай, «Къаплан тери кийген батырны» кыргызыз тилде жазылгъан сунуп тургъанма, Шота Руставелини сизни жазыучуну чам атына санап. Мени акьылыма кёре, ол чыгъарманы ёз тилине Алыкьул Осмоновдан уста бир киши да кёчюрмегенди. Алыкьул 1948 жылда окьуна (кёчгюнчюлеге бек кьаты заман) Кьулийланы Къайсынны бир кьауум назмусун кыргызыз тилге кёчюрюп басмалагъаны эсимдеди. «Жаш кёргенин унутмайды» дегенлери керти болур. Ма бир кьауум тизгин:

***«Москва, сенден алыс кетгенде,
Сени кёрюп турабыз.
Тар жолдоргъа киргенде,
Сенден умут кьалабыз.»***

Академик бек ыразы болду манга. Сёзсюз, кыргызыз халкыгъа, кыргызыз тилге этген хурметибизге санады бу ишими.

Мен Какин Сулайманкуловну жашау жолундан кёбюрөк билирге сюйгеними ангылатханымда, иги кесекни тынгылап турду эсе да, тилегиме угъай демеди.

Чонкемин деген тау аууз Кыргызызстанны бек ариу жерлеринден бириди. Акь «кийимлерин» жай да, кьыш да тешмеген бийик таула, аланы этеклерин а кьалын агъач кьуршалайды. Табийгъат кеси ёсдюрген, тюрлю-тюрлю гюлле, кьыйырлары кёрюнмеген жайлыкьла, кьышлыкьла, сёзсюз, табийгъатны бу сейирлик суратыды сабийни биринчи устазы. Какин Сулайманкулов да аны алайлыгъына ишексизди.

Какинни атасы – Кулаббайны жашы Сулайманкул, кесини заманына кёре билимли адам болгъанды. Араб эм орус тилледе жаза, окьуй, сёлеше билгенди, кыргызыз жерини кьалайында кьаллай байлыгъы болгъанындан ангылауу да кёпледен онглу. Сёз ючюн, геологла Тегирмент

Черекни огъары жанында кеслерини излеу-тинтиу ишлерин Сулайманкулну айтханына кёре бардыргандыла, кьоргъашини болгъан жерни тапхан да этгендиле.

Сулайманкул, бара-баргъан дуняда сабийлерине (аны алты жашы болганды) орус тил бек керек боллугъун ангылап, Тегирмент элден орус-украин халкъланы адамлары жашагъан Новороссийск деген элге кёчеди юйюрю бла бирге. Какин орус, украин тиллеге бек кысыха заманны ичинде юйреннгенине атасы артда иш да айтып тургъанды тенглерине. Ол а жашха суратлау эм илму китапланы чырмаусуз окъургъа, дуняя культурагъа бегирек эс бурургъа, аны иги ангыларгъа онг береди. 1953 жылда Къыргъызстанны къырал университетин бек айырмалы бошаргъа да ол зат болушханды Какиннге.

Муну анасыны къарындашы Къасым Тыныстанов да аты айтылгъан профессор болганды. Озгъан ёмюрню отузунчу жылларында ол тюз адамны чойресинден терслеп жойгъандыла. «Таш да тёзмес эди ол заманда адамла тёзгеннге», - деди Какин-агъай теренден ахтынып.

Какин аспирантурада Дондагъы Ростовну Къырал университетинде окъугъанды. Кандидат диссертациясын а 1958 жылда кьоруулагъанды. Аны илму ишине башчылыкъ айтхылыкъ физик-химик, профессор А. Г. Бергман этгенди. Андан сора да жаш алимге Совет Союзну белгили алимлери: М. И. Усанович, И. Г. Дружинин, И. Н. Лепешков, А. Б. Бектуров, Б. А. Беремжанов, М. Н. Набиев бек иги болушхандыла. Аллай алимле уа, сёзсюз, Какинни билимине, фахмусуна бек бюсюреп болгъандыла.

К. Сулайманкулов доктор диссертациясын 1967 жылда кьоруулагъанды. Ол заманда анга 34 жыл бола эди. Какин илму организацияда кесини ишин 1958 жылда башлагъанды. Аны илмуну айнытыугъа уллу кёл салгъанына, кьурау иште хунерине да тийишли багъа бичип, 1989 жылда Къыргъыз ССР-ни Илмула академиясында неорганика эм физический химия институтуну директоруна саладыла. Былайда айта кетейик, 1967 жылда Какиннге профессор деген илму ат аталады. 1974 жылда уа Къыргъыз ССР-ни Илмула академиясыны член-корреспондентине айырылады. Он жылдан а академик деген атха тийишли болады.

1994 жылдан башлап Какин Сулайманкулов Къыргъызстанны Илмуларыны миллет академиясыны вице-президентине, 1997 жылда уа биринчи вице-президентине сайланады. Бусагъатда уа ол академияда химияны бла химия технологияны институтуна башчылыкъ этеди.

Илмуну керти адамы Какин Сулайманкулов, Совет Союзну заманында, андан сора да кёп илму жыйылыулары башламчысы эм башчысы болганды. 1988 жылда «Проблемы в области химии комплексных соединений, физико-химического анализа» деген ат бла ол Фрунзе шахарда бардыргъан илму конференцияны магъаналылыгъыны юсюнден бюгюн да бюсюреп хапар айтхан алимле бардыла.

Ол конференцияда бизни университетден Башир Темботов, Шауаланы Магомет, Хочуланы Идирис да болгъандыла. Аны ишине къатышхан алимлени бир кьауумуну суратларын басмалайбыз.

Суратда:1988 жылда Къыргызстанны ара шахары Фрунзеде (бусагъатда Бишкек) биз айтхан илму конференциягъа къатышхан алимлени къаууму. Ал тизгинде сол жанындан экинчи Шауаланы Магомед, тёртюнчю Какин Сулайманкулов, бешинчи Башир Темботов, аны арт жанында кёзлюклери бла сьелген Хочуланы Идирис.

Биз Какин Сулайманкулов 610 илму иш жазып басмалагъанын, ол санда 26 монография, 100-ден артыкъ илму иши ингилиз тилге кёчюрюлгендиле эм АБШ-да бла Англияда басмалангандыла.

Жер байлыкъланы юсюнден ол жазгъан илму ишле халкъ мюлкеде, илмуда тутхан магъананы бир жолгъа санап бошаргъа къыйынды. Медицина бла байламлы илму-тинтиулени, къазылгъан металлны кёп къоранч этмей тазалауну амалларыны юсюнден Какин этген излеу-тинтиу ишлени дуняда анга дери киши этмегенди. Ол къурап, аны башчылыгъы бла Къыргызстанда халкъла аралы илму конференцияла бардырылгъандыла. Какин Японияда, Италияда, Португалияда, Венгрияда, Тайландда, Шри-Ланкада, Пакистанда аллай конференциялагъа баргъанды эм терен магъаналы докладла бла сёлешгенди. Сулайманкулов ООН-да Химия къоркъуусузлукъ жаны бла правительстволар аралы форумну миллет координаторуду. Ол аны Швецияда (1994 жыл), Канадада (1997жыл), Бразилияда (2000 жыл), Тайландда (2003 жыл), Венгрияда (2006 жыл) бардырылгъан жыйылыуларына Къыргызстанны келечиси къадарында къатышханды.

Илму кадрла хазырлау жаны бла Какин Сулайманкулов этген иш кесини хайырын Къыргызстандан тышында да кёрнюзтгенди. Аны башчылыгъы бла 45 адам кандидат эм доктор диссертацияларын жазып,

жетишимли кьоруулагъандыла. Аны сохталарыны санында быллай адамла – академикле бардыла: Б. М. Мурзуибрамов, Ш. Ж. Жоробекова, профессорла З. К. Маймеков, М. Д. Давранов, М. К. Балбаев. Илмуну жолуна ол салгъан адамла Нальчикде, Ташкентде, Алма-Атада, Полтавада, Ошда, Харьковда, Самаркандда, Кострамада, Москвада, Къазанда бийик окуу юйледе жетишимли ишлейдиле. Какин-агъай Ош, Жалал-Абад шахарланы, Ташкентни университетлерины сыйлы профессоруруду.

Къабарты-Малкъарны билимли жаш тѣлосюн илмугъа кѣллендириуге да Какин иги къыйын салгъанын белгилерге керекбиз. Ол бизни университетге химиядан къырал экзаменлени бардырыуу бла байламлы кьуралгъан комиссиягъа башчылыкъ этген жылларында фахмуну жашлагъа бла кьызлагъа кесини эсли сѣзюн айтып, аспирантурагъа кирирлерин тийишли кѣре эди. Кѣпле этгендиле аны айтханын.

Бусагъатда университетибизни белгили алимлери-химикле Балатокъа Черкесовха, Хочуланы Идиристе, Назир Тхашоковха, Аслан Къаровха кесини билимин, сынауун да аямай болушханды – диссертациялары тийишли даражада болууларын жалчытханды.

Академик Какин Сулайманкулов Къыргъызстанны илмуларыны

Бу сурат озгъан ъмюрню сексенинчи жылларында Какин Сулайманкулов юйюрю бла бизге солургъа келген заманында Минги Тау тийресинде алыннганды. Солдан онгига: Шауланы Фатимат бла Роза, Къайнаш Сулайманкулова, Какин Сулайманкулов, Шауланы Къаншау, Шауланы Магоммет; ал тизгинде Шауланы Мадина, Бектемир Сулайманкулов, Шауланы Алик.

сыйлы кьуллукъчусуду, Къырал саугъасыны лауреатыды, анга «1999 жылны адамы» деген сыйлы ат да берилгенди. Американы, Пакистанны уллу къырал саугъаларына да тийишли болгъанды бу сыйлы адам. 2003 жыл К. Сулайманкулов Къыргъызстанны «Манас» аты ордени бла саугъаланнганды, Бишкек шахарны сыйлы инсаныды.

ШАУЛАНЫ Хасан.

КЕРТИ АДАМ ЭМ ФАХМУДУ ПОЭТ

*Дагъыстанны халкъ поэти Абдулла Дагановну
70-жыллыгы бла байламлы оюмла*

Мен бу адамны эрттеден бери таныйма. Бирге да ишлегенбиз, бирге республикада да, андан тышында кѣп жолланы арытханбыз. Не заманда да аны кесилиги, жолгъа хазырлыгы, сѣзюне табылыу адети кем болмагъанды.

Алай, заман адамны къартлыкъ къанына кийирмей къоймайды. Бир талай жылны сюргенден сора, сынамынг да бишип, сабырлыгынг да кесини жерин табып, къартлыкъ бийикледен энишге къарагъан кюнлерингде озгъан жылларынгы, этген ишлеринги юсеринден сагъыш этмей болмайса. Биреуге жюрек къыйынлыкъ сынатхан эсенг, кечгинлик тилерге, тобагъа да къайтыргъа, жашауунгу къалгъан кесекчигинде огъурлу ишле этерге, жарсыгъан адамны къатына табылыргъа да керек болады. Жыл санлары келгенлени ичинде мен ол сагъышлагъа тумаланганланы бек аз эслейме. Бир Абдулланы айтмайма ансы. Ол адамлыкъ дебери этген огъурлу ишлерине кѣре болгъанын уста ангылагъан поэтлерибизденди. Къоншусуну ачыуна ачыу этген, къарыусугъа эс тапдырыргъа кюрешген назмучуду бу. Къанатлы да кѣрмесин ачыу – ма алайды аны нюзюрю.

*Тюкючде жангы зыгытны тапханма.
Алай тынмайды жюрек къалтырауум –
Къанкъазны ёлтюргенге барды дауум.*

Къара кийген тиширыулагъа тюбесенг, битеу къудуретинг толкъуп, кѣз жашларынг тышына урадыла. «Кимигизгеди жарсыгъаныгъыз?» деп сорады поэт алагъа. Сорууун тюбеген адамларына айтханлыкъгъа, аны къайгы этдирген битеудуния ачыуду.

*Юйлени да, тауланы да оярыкъ
Ачыу мутхузлайды тангны:
Ол жашауну аямайды къысхартып,
Ол да аз кѣрюнюп анга.*

(«Къара кийген тиширыула»)

Дунияда бола тургъан жарсыулу ишледен сора да поэтни къайгы этдирген халла кѣпдюле. Таулуланы, туугъан ташларын, ата-ана къабырларын къоюп, тюз жерлеге кѣчгенлери да къыйын тиеди назмучуну жанына. Анга да сансыз къарап къоялмайды жандауурлугъу болгъан адам.

***Таулула кѣчюп барадыла энишге.
Ашыкъгъанлары уа неди быланы?
Туугъан жеригизден да тийишилик
Жерми тапдыгъыз, къоюп обаланы?***

(«Таулула кѣчюп барадыла»)

Кезлеуле, къалала, таш юйчюкле, къабырла – ала бары да Абдулла Даганов сѣз орамына келтирген затла туююдюле. Аланы барын да поэт таулуланы жашауларыны миллет белгилерине санайды. Ол белгиле уа, Абдулла айтханча, шѣндюгю халабалыкъ дунияда кенг жайылгъан болмачы адетле, къылыкъла бузалмазлыкъ белгиледиле.

Тау адепликни, кесинг къыйынлыгъынгы жууукъ адамларынгдан жашыра билмекликни къысха назмучукъларынгда алапат тап айтады Даганов. Анга дери бир башха жазыучу да айтмагъанды алай шарт.

***Къызым ийиледи манга.
– Ачыймыды жаранг?
– Угъай.
Ийиледи манга кече къарангы.
– Ачыймыды жаранг?
– Хау.***

Юй, отжагъа – таулуланы жашауларыны сыйлы белгилери Дагановну поэзиясында бек магъаналы илишанларынган бириди. Ол аны юсюнден, тѣрттизгинледен къурап, поэма жазгъанды. Аладан бир экисин келтирейик.

***Гитче ишде да деберинг болсун асманда.
Мермер сайланады юйню тышлаугъа.
Болсун журтунг хан къалагъа ушагъан, –
Иесини бети кѣрюнсюн анда,***

Дагановну суймеклик назмулары да жашаугъа уллу кѣллю болмазгъа чакъырадыла. Жашау дегенинг: жаратылыу – ёлюу, ол ортада уа сени ёмюрюнг. Дуниягъа жаратылгъан ёлюп да кетеди заманы жетсе. Анга къайгырып, андан къоркъуп, жашаудан юлюшюнгю алмай турсанг, олду айып. Суйген да эт, суйюлген да эт. Нек дегенде, жашау жарыкълыкъдан бла жарсыуладан къуралады. Жарсыуланы жарыкълыкъ бла женг.

*Туман къалынына тумалады кюн.
Сен эсимден кетген кибики болуп кюл.
Алай сууну шорхулдаун эшитеме,
Юйюнгю туурасына терк жетеме.
Алайда арыгъаным да кетеди,
Эследим да терезенги жарыгъын,
Бойнумдан кетди жюгюм жарымы.*

Абдулла Даганов кьуру поэзияны угъай, къара сёзню кьолгъа таукел алып, тынгылы ишлеген жазычуларыбызданды. Аны «Рыжие камни» деген дилогиясы, «Мама, я и песня» деген повести, айтхылыкь Расулну юсюнден китабы, Пушкинни, Лермонтовну, Есенинни, Блокну, Къайсынны, Самед Вургунну авар тилден кёчюргенлери дагъыстан литературыга бек уллу кьошумчулукьду.

Бизни уллу жазычубуз Абдулла Дагановну юсюнден хапарны кёп чайнап турмагъанлай, ислам динде жюрюген бир айтыу бла бошаргъа сюеме бу жазгъанымы:

*«Ёхтемге сен да ёхтемли бол,
Ол файгъамбар улу туююл;
Адеплиге да адепли бол,
Ол да атангы кьулу туююл».*

Ма аллай халкъ айтыугъа тийишли жашайды эм ишин тындырады Абдулла Даганов.

Камал АБУКОВ,
филология илмуланы доктору.

АБДУЛЛАНЫ ТАУЛУ ШУЁХЛАРЫНДАН БИР ЭКИ СЁЗ

Не айтыргъа боллукьду быллай жыл саннга келген шуёхубузну юсюнден. Таулу жазычула кёп затла, ариу сёзле айтыргъа да боллукь эдиле, алай огъарыракьда филология илмуланны доктору, кесини жерлеши айтхандан иги айтыргъа кьыйынды. Болсада, ол адам, Абдулла Даганов, дагъыстанлы аварлы поэт болгъандан сора да, ол кесини терен магъаналы, суратлау кючлери бийикде болгъан чыгъармалары бла кибики, кесини жашауу бла да бизге бек жууукь адамды. Ол бизни жазыуу иш бла байламлы кьууанчларыбызгъа кесибизден бек кьууанып къатышады, жарсыуларыбызгъа да (алайсыз да болмайды) бизден да бек жарсып келеди. Бу сёзлени, жюрек ыразылыгыбызны айтыр ючюн биз аны 70-жыллыгъын сакълап турмагъанбыз. Ол хар заманда да кеси адамыбызча жюрюйдю ортабызда. Бизни Кязимни эки юбилейине да (130-жыллыгына бла 150-жыллыгына) келгенди, аны таш-топурагъы

Къазахстандан туугъан жерибизге къайтарылгъанына ол адам, кесине бир игилик келгенча, аварлы Цадаса къобуп келип къалгъанча кёрюп, къууанганды. Ол бошдан тыйюлдю. Окъучугъуз аны «Таулула кёчюп бара эдиле» деген назмусун. Ол андан тышына кёчмегенликге, туугъан ташын къоюп кетгенлеге, ала ата-баба къабырларын къоюп кетгенлерине юйюне, боран къутулгъанча, къайгъы этип тюбейди.

Ол Амырхан Хавпачевну, Али Шогенцуковну юбилейлерине да келгенди, кесини сёзюн айтханды. Къулий Къайсын, Кешоков Алим а анга кесини тамата къалам къарындашы Гамзатов Расулдан башха болмагъандыла. Бюгюнлюкде да ол таулу жашланы чыгъармаларын кёчюрюп, Дагъыстанда чыкыгъан журналлада басмалайды. «Журналлада» дегеними магъанасы барды – ол Дагъыстанны литература журналларыны бирикген редакцияларыны таматаларыды. Аны себепли айтыргъа боллукъбуз: бюгюн ол Кавказгъа бек керекли миллет жарашыулыкъну ниетлерини жакъчысыды. Кёп жылланы болсун энтта ол жакъчылыкъ дунясы, жазычулукъ сууалы да!

***ГУРТУЛАНЫ Салих,
Кавказ жазычуланы
Клубларыны таматасы.***

***Абдулла ДАГАНОВ,
Дагъыстанны халкъ поэти.***

КЪАРТ АТАМ

Ёле туруп къарт атам жилий эди,
Къаманы кёк къурчун жалай кёк жашы, –
Уруш бла келгенни жоя эди
Ол къама жууукъ да къоймай къаргъышны.

Жаягъын къамагъа салды танг ата,
Кёз жумарда ол асыу амал бола.
Жашаугъа ёкюнмей эди къарт атам,
Саламлаша эди ол къама бла.

УУДА

Жугъутурну ызындан болама деп,
Эслемедим суу кёндюрген булутну.
Жибидим халек. Ауруу табама деп,
Къоркъдум, алай бир къойчу къош болушду.
Мулжарда къалдым ол кече ох этип,

Тынчайдым иш кёллю элден узакъда.
Бардырама, от жагъада от этип,
Тынгысыз жашауум бла ушакъны.

Кече ортасында манга бир тюрлю
Макъам келди, толтура бар ангымы,
Ётгенди ол алапат макъам төрге, –
Болурму ол сакъ жауууну агъымы?

Шош кирип келген макъамгъа берилдим,
Эртгеден сакълап тургъан бир нюзюрюм
Келтиргенча иги хапар биреуден,
Озгъан кюнлерими тутуп кёзюме.

Баргъан сууда кьоркьуулуду айланма.
Макъам келтирди, дуниямы толтура,
Кёп тас этген нёгерими аллыма,
Этип толмагъан муратымы туура.

Жылыуу жигиме ётген от айтды:
«Озгъан кюнюнгю сагъышын этчи бир:
Ёргеледеми тюбер санга кьартлыкъ,
Огъесе уа жолунг таргъамы элтир?»

Жашауунг тьююл эди гюллю тала,
Хорсуннган да кёп этгенсе жашауда.
Да, заманынг аз тюбетгенди таплыкъ,
Кесинг да кёп терслик этдинг жашлыкъдан»

– Жукълама, – деп кьабыргъама кьатылды
Шошлукъ, бир тап заманчыгъымы сакълап –
Ёсингде жашауунгу бир кьатларгъа
Деп берилгенди бу жауун кече санга;

Къадарны да артыкъ болмайды онгу,
Келечекде кесин ол кёп сакълатыр...
Ыранда тынч жукъласын сени огъунг
Бюгюн жыкъмай кьойгъан азат жугъутур!

САБИЙЛИГИМ КЪАЛГЪАНДЫ АУУЛДА

Мени сабийлигим къалды ауулда,
Ол сени кьолунгда болурму, анам?
Такъыр орамлада, эркин баулада
Чыбыкъ атны, терлетип, кёп кьуугъанма.
Бир кьайгысыз жашагъанма элимде,

Жетмегенди кишини да хатасы.
Тау элчигими кьоюп кетгенимден
Бери жюрегим чанчады, ахтынсам.
Анама барлык жолларым бир кыйын
Кёрюнедиде да, заманны оздура,
Кеталмайма сахар кьаугьаны кьоюп, –
Сабийликни кьачан этейим туура?
Сени кьолунгда жукьусуз, тынгьсыз
Сабийлигим кечинеди бююн да,
Мени талап турады тансыгып,
Кюн сайын хорсунуп талай бююн да.
Тырмылапды кьартлык ариу бетинги,
Кьалай кетерейим ол тырмыланы...
Кёреме – кьарамынг бери битеулей
Келтиреди бошалмагьан тырманын.

КЕТИП БАРАДЫЛА ТАУЛУЛА

Кетип барадыла таулула бирем,
Бийикледен энедиде тюзлеге.
Келмейди аланы атлары бирге,
Эшеклери да кьалдыла, ёксюзлене.
Бири ызындан жетген мешинаны
Тохтатыр да, бирси мине учакьга..
Кетедиде таулула, мишегенле
Табарыкьча, шапталла кьуйкьа чагьа.
Барадыла ала кетип, ашыгып,
Саламлашыргьа да болмай ачудан
Аталары да жюрютген кьашыкьга
Кьарагьаныны жюреги ачыта.
Кьылы кьобузну тауушу кьууат салгьан
Юйчюклеринден кетедиде ала,
Бешиклерин ана кьолу сылагьан
Татыуун, хамайылны кибик, ала.
Кьонакь келсе, кьазанла асылуучу,
Тойла да бийиклени кюкюретген
Жерле кьалдыла кьабакьла ачылып,
Кесинден уялырча аны кёрген.
Мында – таулу адетде асыралгьан
Жууукь-ахлуланы да кьабырлары
Кьаладыла. Адам болса сурагьан,
Киши да айталмазча хапарларын.
Анда – кьяа кьабыргьала азатлыкь
Ючюн сермешелени да шагьатлары,
Ныгышлагьа хапарларын ыразы

Болуп келтире туруучу къартлары –
Керти дуняларына тюбегенле –
Юй башларында къурутуп биченни,
Такъыр арбазда гебен сюегенле,
Аллах буюргъан сууларын ичгенле,
Не айтырла ол дуняладан бериге?
Таулула кѣчюп барадыла тюзге.
Шахарлада тюбесинле игиге,
Алай а бек къыйынды анга тѣзген.
Зынгырдауукъ суула къайда къалырла?
Булгъанырламы чокъуракъ шауданла?
Сюелип къалгъан терекле – жарлыла,
Малла болмай кютюлмеген къауданла.
Сюймекликни биринчи асыл нюрюн
Мында сынап кетгенлеге не айтхын!
Тюздю – жашау бек къыйынды таулада.
Буралмазла, айхай, къар суула артха,
Саркъырла тар ызларында талана.
Кетдигизми, таулула? Хо, барыгъыз,
Къайын отда бишген гыржынны къююп
Кетесиз. Кюнюгюз болсун борансыз!
Шахар тюбюнде болуп къалмагъыз тюп!

Гуртуланы Салих кѣчюргенди.

ЁЗ ХАЛКЪЫНЫ МАХТАУЛУ ЖАШЫ

Жашлай билимге итингенди

Аны юсюнден айтылган, жазылган да кеп этилгенди. Аны юсюнден сейирлик таурухла да жорюгендиле. Ол да бошдан туйюл эди, алагъа тийишли болгъанындан эди. Жашап турган заманында, бу дуниясын альшындыргъандан сора да, бирге жашагъанла, кере, баям, таный келгенле ахырына дери анга тийишли багъа бермегендиле. Аны жашауу, этген ишлери да ол затны излегендиле – тийишли багъа берирлерин. Сёз Согталаны Хажимуссаны жашы Адилгерийни юсюнден барады.

Ол 1910 жылда Элбрус районда Тырнаууз шахарны бла Огъары Бахсан элни орталарында Къызыл-Кёз деген тукъум ауулда туугъанды. Агасы Азияны жашы Хажимусса биринчи дуня урушда этген жигитлиги, багырлыгы ючюн Георгиевский жорладан ючюсю бла сугъаланганды, аладан бири алтын, экиси уа кюмош жорла эдиле. Октябрь революциягъа да къатышханды, партизан сотняны командири болгъанды.

Адилгерий бек алгъа билим алыргъа кереклисин эртте ангылагъанды. Эл мюлк школну бошагъандан сора, Нальникде техникумда окъугъанды. Тауладан тюзлеге энинген элли жашны табийгъат хар не жаны бла да кесини байлыгъындан юлошлю этгенди. Аны юсюнде аламагъа бшанлары болгъандыла: билимге уллу итинулюк, айтып болмазча иш кёллюлюк, табийгъат анга ариу санла, сыфат да, кюч-къарыу, женгиллик да бергенди, андан сора да ол уста тепсегенди, жырлагъанды. Сабийликден окъуна тюзлюкге бла огъурлулукъгъа кергичиликни сезими бла жашагъанды. Ал кезиуледе узакъ тау элледен келген жашха орус тилни бла литератураны бёлмонде окъугъан тынч болмагъанды, алай билим алыргъа уллу сюймеклиги, арыгъан, эрикген дегенни билмей кюрешиую алгъа барыргъа жол ачханды.

Север Кавказны халкларыны спартакиадаларында

1931 жылда ол техникумну айырма бошاپ, Орджоникидзе шахаргъа Север Кавказ педагог институтга киргенди. Анда окъугъан жылларында республиканы жамауат эм спорт жашауна тири къатышханды. Жаш теллоно арасында республикалы спорт эришиуледе женгил атлетикадан къысха аралыкъгъа чабышыудан, узунлукъгъа бла бийикликге секириуден, диск эм ядро атыудан Адилгерийни озгъан хазна болмагъанды.

1932 жылда Нальникде 1-чи сентябрьден 5-чи сентябрьге дери Север Кавказны халкларыны биринчи тау миллет спартакиадалары бардырылгъанды.

Регионну спорт жашауунда ол уллу магъананы тутхан иш эди. Анга Къарачай-Черкесияны бла Адыгейни, Север Осетияны, Чеченни бла Ингушетияны, Дагъыстанны бла Къабарты-Малкъарны спортсменлери къатышхандыла. Саулайда 600 адам болганды анда. Спартакиаданы программасына женгил атлетика, многоборье, миллет тутушуу, чариш, ат ойнагыу, миллет тепсеуле, волейбол, футбол, илишан атыу, аскер оюнла киргендиле.

Битеуло эсепге Къабарты-Малкъарны спортсменлерини коллективи биринчи жерге чыкыгандыла. Ол хорламгъа Сотталаны Адилгерий ахшы юлош къошханды. Ол 100 метрге 11, 2 секундха, 200 метрге уа 23, 8 секундха чапханды. Ол рекорд кёрюмдоле 1941 жылгъа дери тургандыла. Женгил атлетиканы башха тюрлюлеринден да, артыкъ да ядро эм диск атыудан Сотта улуна жетген болмаганды. Ол грамота бла саугъаланнганды, башха саугъала да берилгендиле. Анга «КЪМР-ни бек иги женгил атлети» деген ат аталгъан эди. Ол белгини Адилгерий жашаууну ахыр кюнлерине дери ёхтемлик бла жюрютгенди.

Сотталаны жаш футбол ойнаргъа да сойгенди. Аны саны-чархы, кючюкъарыуу бла да ол спортну къайсы тюрлюсюне да, футбол ойнаргъа да жараулу болганын тренерле эсмей къоймагандыла. Аны республикада жангыдан къурала тургъан «Спартак» футбол командада ойнаргъа чакыргандыла. Адилгерий бла бир командада Мусукаланы Алий бла Мусукаланы Ибрагим да ойнагандыла.

*Республиканы футбол командасы.
Сол жанындан сегизинчи Адилгерий.
06.07.1937 ж.*

Окьюуда, спортда да бирге

Пединститутну бошагъандан сора 1935-1937 жыллада ол Къабарты-Малкъар пединститутну доценти болуп, языкознаниядан бла малкъар тилден окьутханды. Сотталаны жаш илмуну бийикден бийигине ёрлерге сойгенди. 1937 жылда ол Ленинградха барып, СССР-ни Илмула академисыны Совет Союзну халкыларыны Тил эм мифология институтуну аспирантурасына киреди. Окьюу бла бирге спорт бла да кьаты кюрешеди. Ары баргъан жылда окьюна ол ДСО-ну Ара Советини «Устаз» деген ат бла бардырылгъан биринчилигинде 11,0 секундха чабып, Битеусоюз рекордну экинчи кере да кьатлагъанды эмда спортну беш тюрлюсюнден да биринчи жерлени алгъанды. 1937 жылда 22-чи сентябрьде чыкыгъан «Социалистическая Кабардино-Балкария» газетде Сотталаны А.Х. профсоюзланы жыйымдык командасыны кьауумунда СССР-ни биринчилигине кьатышып, эки кере да Совет Союзну чемпиону болгъанды. 1939 жылда аспирантураны бошагъандан сора, Нальчикге кьайтып, илму-излем институтну алим секретарыны кьуллугъунда ишлегенди, малкъар тилни секторуна таматалыкь этгенди. Илму ишин да тынгылы бардыра, языкознаниядан бла малкъар тилден лекцияла окьутгъанды. «Башланган школда малкъар тилни окьутууну кандидат диссертациясын кьорууларгъа хазыр этгенди, ол энчи брошюра болуп да чыгъарылгъан эди, андан сора да автор 12 илму педагог иш да жазгъан эди.

Сотта улуну кьюно-кьарыуу да алгъа баргъан заманы эди. Жашау боркьулдап кьайнай эди. Ленинградда окьугъан жылларында, бир-бирни суйюп, юйюр кьурагъан ариу кьызы - Галина Майорова бла бирге жашлары Элдарны ёсдюре эдиле.

1941 жылда уа Уллу Ата журт уруш башланды. Адилгерийни Орджоникидзеде офицерлени хазырлагъан пехота училищеде кьысха болжаллы курслагъа жибередиле. Аны бошагъандан сора Север Кавказ аскер округну оноууна тюшеди, андан а 115-чи атлы аскер дивизияны штабына иедиле. Анда аны 316-чы кавалерия полкуну эскадронуну командири этедиле.

Аскер жоллары

Сотталаны Адилгерий кьуллукь этген полк да ары кирген дивизия кьыйын сермешлеге киреди. Аны командованиясы терк кьармаша билген бир ненча тасхачы кьауум кьуаргъа оноу этеди. Алагъа да аскерчилени бек жигитлерин, тирилерин, не тюрлю кьыйын болумда да абызырамай, амал таба, тюз оноу эте билгенлерин сайлагъандыла. Адилгерий да аллай кьауумладан бирине тюшгенди. Анда 12 адам болгъанды, аланы арасында Къабарты-Малкъардан Тимур Кумахов, Шогенов, Альшагиров да бар эдиле.

Тасхачы кьауумгъа душманны кесини тылында, ол сакъламай тургъанлай, чабыуулукь этерге, бузукьчулукь ишле бардырыргъа, бек керекли, магъаналы билдириуле, шартла алыргъа – деген борчла салынадыла. Адилгерийни кьаууму да биринчи кере тасхачылыкьгъа чыгъады – душманны тылына ычхыныргъа керек эди. Тасхачыла жол жанында тап жерде тохташадыла. Кьол

*Суратда солдан оннга: (олтургъанла) Жарашуланы Мажит бла Зайнаф, Сотталаны Адилгерий, Улакъланы Зейтун, Жашуланы Исмайыл; (суюлгенле) Теммоланы Хамзат, Черкесланы Исса, Жашуланы Мусса, Къартлыкъланы Ражаб, Черкесланы Масхут, Къулбайланы Алий, Цыпинланы Зейтун.
Озгъан ёмюрню 60-чы жыллары*

пулемёту бла немецли машина жуууклашханында, тамата лейтенант Сотта улу аны юсуне, кёз ачдырмай, автоматладан окъ жаудурады. Алайда шофёрну, офицерни бла эки пулемётчуну ёлтюрөдиле. Экинчи операцияны уа тасхачы къауум Кетченеры деген къалмукълу элни къыйырында бардырады. Анда ол нёгерлери бла душманны беш машинасын уугады, 21 солдатын бла юч офицерин ёлтюрөди. 1942 жылны октябрь айында анга «Тил» келтирирге эмда фашистлени къаллай кючлери болгъанын билирге деген борч салынады. Разведкъауум машина бла 80 километр барып, душманны тылына жууук келеди. Элни къыйырында школ, аны арбазында бир ненча немецли машина болгъанын, ичинде уа фашист солдатла солуп тургъанларын тохташдырадыла. Сотта улуну къаууму кесин эслетмей, школгъа жууук келип, къалаурну шумсуз этеди, юйге гранатла атып, машиналадан да бир ненчасын жандырадыла. Ахлары кетип, тышына чыкыгъан солдатланы тасхачыла автоматладан окъ жаудуруп къырадыла. Бу операцияны жетишимли толтургъаны ючюн тасхачыланы къаууму «За отвагу» деген майдал бла саугъаланады.

1942 жылны ноябрь айында салынган борчну толтура, тасхачы къауум къыйын болумгъа тюшеди. Сунмай тургъанлай, душман уллу кюч бла бир жанындан чабыултукъ этип башлайды. Бу болумдан къутулур ючюн Адилгерий сейирлик амал табады. Ол кёп болмай немецлиден аланы къолларына тюшген пулемёт бла кенгирекде кесинлей тургъан юйню чардагына чыгып,

тап жерде бугьунуп, атып башлайды. Алай бла немецчилени кесине бурады эмда бизникиле бирге жыйышып, табыракъ жерге ычхынырларына онг тапдырады. Кеси да сау-эсен кьутулады. Бу жигитлиги ючюн Сотталаны Адилгерий «За отвагу» деген майдал бла экинчи кере саугьаланады. Сталинградны кьатында шахаргьа бизни аскерибиз чабыууллукъ этиуно башлардан алгьа сауут-сабасы, Адилгерийни развед кьаууму, аш-азыгьы бла душманны ондан артыкъ машинасын кьолгьа этип, кесибизни аскер бѐломнюбюзге жетдиреди. Ала уа бек керек эдиле аскерчилеге.

1943 жылда Адилгерий Курск жьяда айтхылыкъ уллу сермешлеге кьатышады. Ата журт урушда ол фашист Германияны аркьа сюегин сьиндыргьан сермеш болгьанды. Уруш кьаты баргьан кезиуледен биринде Сотта улу контузия болады, бакъдырып, иги болгьанлай, дагьыда сатыргьа кьайтып, душман бла жигитча сермешеди. Аны ючюнчю кере да «За отвагу» майдал бла саугьалайдыла. Ол кезиуде бу майдалны сыйы солдатланы бла офицерлени арасында бек даражалы, багьалы саугьача жорютюлгенди.

Адилгерийни аскер жолларыны юсюнден бу айтылгьан затла аны батырлыгьын, жигитлигин бла ѳткюрлюгюн, чынтты командирча, аскер ишге усталыгьын, аны бла бирге уа Туугьан журтуна, халкьына чексиз сьоймеклигин кѳргюзтедиле.

Ачыудан кьойген кюнлери

1944 жылда 8-чи мартда кесини жанындан да бек сьойген халкьын кѳчюргенлерини юсюнден ол Украинада кьаты сермешле бара тургьан кезиуде биледи. Тасхачы кьауумда кьуллукъ этгени себепли аны радиогьа тынгыларгьа онгу бар эди. Малкьарлыланы ѳмюрледе жашап келген жерлеринден кѳчюргенлерини юсюнден «Голоса свободы» радиону бериулеринден эштеди. Адилгерий ачыудан кьоеди. Бу кьыйынлыкъ оюлгьан шахарланы, урушда ѳлген тенглерини ачыуларын да унутдурады. Ол «битеу халкьланы аталарына» - Сталинни кесине кьагьыт жазаргьа оноу этеди. Жазып башлайды, дагьыда тюрлендиреди, башына жангьыдан жангы юлгюле келедиле. Кьагьытында Сталиннге жер-жерледе халны тюз билдирмейдиле, - деп жазады, кесини гитче, огьурлу халкьыны сыйлы атын кьайтарырларын тилейди. Бир кьауум замандан Адилгерий Совет Аскерни офицерлерини усталыкьларын ѳсдюрюноуно курсларына жибериледи. Ала уа Юг-Урал аскер округда Чкалов шахарда эдиле. Тюзюн айтханда, ол башха кѳчюрюлген халкьланы келечилеринеча, малкьарлылагьа да аскерде кьуллукъ этерге ышанмаулукьну белгиси эди. Алай, аны сьойген халкьыны кѳчюрюлгени бла байламлы, жюрек жарасы ашлана баргьан болмаса, иги болмай эди.

Сотталаны Адилгерийни андан ары кьадарыны юсюнден Министрлени кабинетинде Архив управленияны начальниги Д. Шабаев документли шартлагьа таянып, тынгылы статья жазгьанды. Ол 1992 жылда 11 августда чыкьгьан «Кабардино-Балкарская правда» газетде басмалангьанды. Аны чыгьыууно хапары да сейирликди. Адилгерий бла Кьайсын уллу шуѳхла болгьандыла. Ол урушха дери «Башлангьан школда малкьар тилни окьутууно методикасын хазырлагьанын, кеси да Нальникде китап болуп басмалангьанын айтады. Кѳ-

чорюлген жоллада тас болуп кялгъанына жарсыгъанын да билдиреди. Сора Къайсын кеси аны иги таныгъан Шабаевха барып, бир тиле, ол сени китабынгы табаргъа болушур, - кесинг да мени атымдан айтырса, дейди.

Адилгерий архивни таматасы бла кеси таньшхандан сора, аны кесини юсюнден айтхан хапарлары Шабаевни сейир этдиредиле. Алай бла ол аны ишини юсюнден документлени юч жылны излегенди. Тапхан да этип, аланы копияларын алгъанды. Ол документле Сотта улуну жигитликден, властланы жанындан этилген терсликден да толукъыйын къадарына шагъатлыкъ этедиле.

Кёп заман озгъан эсе да, авторгъа ол статьясы, аллай огъурлу иши ючюн уллу ыспас этерге тийишлиди.

Мен а аны бир-бир сейирлик жерлеринден юлгюле келтирирге сюеме. Офицерлени усталыкъларын ёсдюрген курслада окъугъан заманында Адилгерий былай айтып жазгъанды: «сау кял, туугъан Малкъарым» («Прощай, родная Балкария!»). Ол 1945 жыллада дагъыда бир къауум очеркле, хапарла, назмула да жазгъанды. Алада малкъар халкыгъа этилген зорлукъыгъа къажалугъун билдиргенди, къырал башчы этген артыкълыкыгъа чамланганды.

Уруш бошалгъандан сора Адилгерий, аскер къуллугъундан эркин болуп, Къыргъызстанны ара шахары Фрунзени къатында Новая-Покровка деген элге келгенди. Ол анда орта школда устаз болуп ишге тохташханды. Кесини ана тили жокъ болуп къальыр деп жарсыгъанды. Школлада уа таулу сабийлени жаланда кыргъыз неда орус тилде (орус элдеде) окъута эдиле. Ол малкъар тилни окъутургъа эркин этерлерин тилеп, кёп жерлеге баргъанды, кёп къагытла жазгъанды, алай ол кезиуде малкъарлы сабийлеге малкъар тилде дерсле берирге, аланы малкъарча окъутургъа эркинлик берирге бир киши да базынмагъанды. Болсада урушха дери Илмуланы академиясыны Тил эм мифология институтунда аспирантурада окъугъан кезиунде алгъан терен билими, 1937-1938 жылланы ичинде Къабарты-малкъар илму-излем институтда алим секретарь болуп ишлегени эмда аны уллу адамлыкъ ышанлары мында, тыш жерде да эсленмей кялмагъандыла. Бир къауум замандан сора ол Къыргъыз Республиканы устазланы усталыкъларын ёсдюрген институтну директоруну илму эм окъутуу жаны бла заместители болады.

Къыргъызстанда да Адилгерий спортха кёп заманын бередди. Ол республиканы спорт жашауна тири къатышады. Новая-Покровка элде волейбол команда кырайдды. Аны командасы Фрунзе областьда бек кючлоден бири болады. Сотта улу командагъа башчылыкъ этгенден сора да, кеси алапат уста ойнагъанды. Дагъыда женгил атлетикадан Къыргъызстанны чемпионатларындан бир ненчасына къатышханды. Республиканы бир ненча кере чемпиону да болгъанды.

1947 жылда ол Украинаны Харьков шахарында СССР-ни женгил атлетикадан биринчилигине да къатышханды. Жюз метрге эстафета чабыуда, ядро, диск атыуда, узунлукъыга секириуде ахшы кёрюмдолеге жетгенди. Ол эришилуде алынган суратладан биринде Адилгерий миллет кийими бла сюеледи. Аны сол жанында молот атыудан СССР-ни чемпиону, рекордсмени Шехталь, онг жанында уа – тиширыулары арасында пятиборьядан дунияны рекордсменкасы Чудина сюеледи. 1948 жылда Адилгерий Ташкент, Алма-Ата, Фрунзе

шахарланы араларында женгил атлетикадан матч побешууге кыатышады. Ядрону 11 метр 97 сантиметрге сызып, ючюнчю жерге чыгъады. 1948 жылда женгил атлетикадан область спартакиадада ол дискни 33 метр 10 сантиметрге атып, биринчи жерни алады. Ол жыллада анга 38 жыл болганын эске алсакъ, ол зат кеплени кьолларындан келмезлигин ангылагъан кыйын туюлдо.

Зорлукъга кыажан эрча сюелгенди

Жангы шуёхла да чыгъадыла, жюреги сыйгенча иши да бар эди, кючюкыруу, саулугу да алыкъа алгъа баргъан кезиюу эдиле. Ол жашагъан элни, саулай да Фрунзе областны хауасы, жери да аман туюл эдиле, Кавказныкына ушагъан жерлери кеп эдиле. Болсада Адилгерий аны халкына этилген зорлукну унуталмайды. Ол 1949 жылны ноябрь айында биягъы Сталиннге кыагъыт жазады. Анда Сотта улу, малкыар халкны бир тюрлю терлиги болмаганын, туугъан жерине кыайтарыгъа, аны жалгъан дау бла кечюрген адамланы жууапха тартыгъа, малкыар халкны кыадарыны оноун тюзлук бла этерге керек болганын кьргюзтеди.

Кеп сакыларгъа тюшмегенди. 1949 жылда 2-чи декабрьде Сотталаны Адилгерийни тутадыла. 1950 жылда 14-чю апрельде сюд этедиле. Аны ишине Кыргызы ССР-ни Фрунзе областны уголовный ишле жаны бла сюд коллегиясыны жабыкъ халда бардырылгъан жыйылыуунда кыаралганды. Терслеулерини баш сылтауларындан бири – аны юйюн тинтгенлеринде табылгъан «Прощай, родная балкария» деген чакырыу халда жазылгъан материал болганды. Анда малкыар халкыгъа этилген репрессиялагъа бла зорлукыгъа, законсузлукыгъа кыажанлугун билдире эди. Адилгерий тоталитар системаны сөгеди, малкыар халкыгъа этилген артыкылыкыгъа кыажан сюеледи, хатасыз халкыгъа власта жегдирген кыйынлыкыгъа кыаты чамланады. Аны уа анга кечмегендиле. Приговора 1945-1949 жыллада Сотта улу совет кергичиликни жалгъан дау этип ськкен бир кыауум очеркле, хапарла бла назмула жазганды, алай бла уа РСФСР-ни Уголовный кодексини 2-чи кесегини 50-10-чу статьяларында кьргюзтолген аманлык иш этгенди деп терслегендиле. Сюд Адилгерийни тюзетиу-урунуу лагерьде 25 жылны турургъа оноу этгенди. Ол а кесин терсе санамаганды, Кыргызыстанны Баш сюдоне тарыгъуу жазганды, алай ол Фрунзени сюдонно оноун алайлай кыйганды. Сотта улуну Якутск областны Верхоянский районунда бек узакъ Северде ГУЛ-агны (государственное управление лагерей) лагерине жибередиле. Ол жер шарыны бек сууукъ точкасы эди. Мында да Адилгерий законсузлукыгъа кыажан кюрешеди. Ол тюрлю-тюрлю жерлеге, ол санда Кыргызы ССР-ни прокуроруна да письмо жазады, алай аладан хайыр болмайды.

Жаланда төрт жыл бла жарымдан сора, 1954 жылны сентябрь айында Кыргызы ССР-ни прокурору Фрунзе областны сюдоне уголовный ишле жаны бла сюд коллегиясыны приговоруна кыажанлугун билдиреди. Ол жыл 11-чи октябрьде Кыргызыстанны Баш сюдону Президиуму ол кыажанлукыгъа кыарап, бегим этеди. Анда Адилгерийни Туугъан журтну аллында кыйынына тийишли багъа берип, Баш сюдону Президиуму прокуроруну кыажанлугун

тозге санап, 25 жылны 10 жылгъа алышындырады.

Ол а уллу тойюл эсе да, Адилгерийни хорламы эди. Кесини шуёхлары Залийханланы Жанакъайытха, Алийланы Омаргъа, Шахмырзаланы Саидге, Къулийланы Къайсыннга, Отарланы Керимге жазгъан къагъытларында былай билдиргенди: «Мен къюсеген жаланда эркинликди. Кишиликни, тёзюмлююкню эмда чыдамлылыкны болушлукълары бла, не этсем да, мен анга жетишмей къюарыкъ тойюлме». Узакъ Якутияда тутмакъда тургъанлай да Адилгерий очеркле, хапарла жазгъанды. Ол аланы «А.Кавказский» деген псевдоним бла жазып тургъанды. Аны «Письмола» деп агагъан къол жазмаларындан бири сакъланганды. Алагъа эпиграфха былай жазгъанды: «Письмо аны айтхан адамны кесини жаныды, аны ауазыды. Анда алай тюз айтылады, халал жюрек-ли адамла письмогъа соймекликни бек сыйлы байлыгынача къарайдыла». Адамны халин аны къол ызына кёре тохташдырыгъа боллукъду – деген оюм жюрюйдю. Ол письмолада аны къол ызы алай ариуду, харфла алай тюз, алай ачыкъдыла. Письмола уа ол эрттеден таныгъан, суюген да этген тиширыулагъа жазылгъандыла. Аладан бири уа анасына аталгъанды. Адилгерий, алай айтыргъа жарай эсе, анасын дуняда бир затха да тенг этмегенди, аны ёлгенин эшитгенинде уа, кёзюне бир зат да кёрюнмей тохтагъанды. Аладан биринде быллай сейирлик тизгинле бардыла: «Туугъан журт! Мен санга керек эсем, мени жаным санга керек эсе, аны ал. Мен бир затымы да аярыкъ тойюлме, санга тап болур ючюн, о мени туугъан журтум! Кёп заманланы бир бирден айырылып тургъандан сора, сени бетинге къалай къарайым, сени ариу бетинге, огъурлу бетинге, жумушакъ, ариу къолларынга».

1955 жылда Сотталаны Адилгерий Якутияны Багагой элинден КПСС-ни АК-сыны Президиумуна къагъыт жазады. Ол «Минги тау» журналны 2004 жылда чыкъгъан 2-чи номеринде басмаланганды. Аны бир къауум сейирлик жерлерин келтирирге сюеме: «Биле-биле эмда осал ниет бла мен манга билим, насып берген, жарыкъ жолгъа тюзетген властьха къажуу бир заманда да сөөлмегенме, мен кесими битеу жашауум илмугъа бла жарыкъландырыу-гъа бергенме, кесими окъуучуларымы жюреклеринде илмугъа, халкъгъа, Туугъан журтха, партиягъа соймекликни отун жандырыгъа къорешгенме. Мен билимни власть неда байлыкъ ючюн алмагъанма, мени жюрегим тазалай къалгъанды. Адамлагъа билим бергенме, оюмларым эмда тинтиу ишлерин бла илмуну кенгертирге къорешгенме, нек дегенде, ол ёлген байлыкъ тойюлдю, сау терекди, мен а ол ёсери, чагъары, жемишле берири ючюн къорешгенме.

Бизни барыбызгъа да – «Халкъ» деген сёз бек сыйлы, бек багъалы сёздю. Кесибизни халкъыбыз ючюн биз барыбыз да кесибиз къюсеген затланы къойгъандан сора да, жашауубуздан айырылыпгъа да хазырбыз. Ол затха мени историялы уллу адамлары юйретгендиле. Мен да, башхалача, жашаргъа бек сюеме. Мен чыгъармачылыкъ ишни жюрекни жарытхан уллу къууанчны сынагъанма. Мен бек аламат, бек огъурлу сезимни – аны сатаргъа жарамагъан Туугъан журтха соймекликни сынагъанма, нек дегенде, битеу жашагъан къадарымда ол меникиди. Мен хар заманда да кертини бла позлюкню ёлюмсюз болгъанларын ангылагъаным бла ёхтемленгенме, ёхтемленгенлей да турама. Мен малкъар халкъны СССР-ни халкъларыны битеулю юйюрюнде жарыкъландырыу-гъа бла насыпха келтирирге, жолун жарытыргъа итингенме. Битеу

да мени илму, литература, политика ишлерим ол тауушлукъ ниетге къуллукъ этгендиле».

1958 жылда Совет Союзуна Генеральный прокурору Фрунзени область сюдно оноуна къажалугъун билдиреди. Баш сюдно оноунда «Прощай, родная Балкария!» деген къол жазмада бир-бир терс загла бардыла, алай, битеу саулай алып айтханда, совет системагъа къажай чыгъармады дерге жарарыкъ тыйюлдо – деп айтылгъанды аны оноунда.

Азатлыкъ

Баш сюдно коллегиясы А.Х. Сотта улу бла байламлы приговорла тердиле, аны кесин а башына эркин этерге – деп тохташдырады.

Адилгерий узакъ, сууукъ якутлу жерде алты азап жылыны ётюреди. Болмасада аны таза жюрегинде тюзлюкге бла кертиликге ышаныулукъ тас болмагъанды. Къачан да тюзлюк хорларыгъына ийнанганды.

Ол башына эркин болгъандан сора, кёп да турмай, СССР-ни Баш Советини Президиумуну 1956 жылда 28-чи апрельде «Малкъар халкъны реабилитациялауна юсюнден» Указы чыгъады.

Сотта улу малкъарлыланы историялы туугъан жерлерине къайтырларын къураугъа тири къатышады. Ол КПСС-ни Къабарты-Малкъар обкомуну биринчи секретарыны аты бла письмо хазырлайды. Анда бу малкъар халкъны жашауунда улуу магъананы тутхан иш болгъаныны, андан ары уа не этерге кереклисини юсюнден кесини оюмларын билдиреди. Аны бу письмосунда сейирлик философия оюмла, практикалы ишле, туугъан жерлерине къайтханларьндан сора, башчылыкъ этиу къалай болургъа кереклисини юсюнден методика кёргозтюле да бар эдиле.

Ол кезиуде республиканы башчысы Мальбаховха жазгъан письмосунда кёз къарамын билдире, былай жазгъанды: «Кёп адамланы къадарлары аланы къолларында болгъан инсанла жарлылыкъны – бай этген, унугуулукъну – азат этген, жарсыуну къууанча айландыргъан, насыпсызлыкъны – насып этген адамлагъача, соймекликни бир зат да келтирмейди, нек дегенде адам огуърлулукъда, тазалыкъда, ариу жашаргъа керекди. Бизни республикабызны башчылары эслиликни бла тюзлюкню кеслерине башчылыкъгъа алсала, Къабарты-Малкъарны халклары ючюн къайгырсала, жашауда тубеген тот загланы алтыннга айландырыргъа боллукъду, нек дегенде, «Адам» деген сёз – ол бек аламат, бек тауушлукъ сёздю. Бу айтханларына кёре ол кесини халкъын чексиз бек суйгени кёрюнюп турады.

Малкъарлыланы Къазахстандан бла Къыргъызстандан артха къайтарыр ючюн бир ненча темир жол эшалан къурагъан эдиле. Аладан бирине Адилгерий башчылыкъ этгенди. Бери къайтханлай окъуна, Сотталаны Адилгерийни жууаплы къуллукъгъа саладыла. –КъМАССР-ни культура министрини заместителине. Болсада ол кесини илму ишинден айырылып къалыргъа суймегенди, жууаплы къуллугъу бла бирге Къабарты-Малкъар илму-излем институтну тамата илму къуллукъчусу да болуп ишлегенди. 1967 жылда ол институтда малкъар тилни секторуну таматасы болады.

Аны кыйын да, огуурлу да ишине тийишли багъа берилгенди. Адилгерий КЪМАССР-ни Баш Советини Президиумуну Сыйлы грамоталарындан экиси бла, Культура министерствону грамотасы бла да саугъаланганды. РСФСР-ни Жарыкылау министерствосуну коллегиясыны оноуу бла кёп жылланы ичинде илму ишге салгъан кыйыны ючюн анга «РСФСР-ни билим бериуде отличниги» деген ат аталгъанды.

Педагогика илмуланы биринчи кандидаты

1962 жылда 28-чи декабрьде РСФСР-ни Педагог илмуланы академиясыны Битеулю эм политика билим берген илму-тинтиу институтуну советини оноуу бла Сотталаны Хажимусаны жашы Адилгерийге педагогика илмуланы кандидаты деген алим ат бериледи. Аны диссертациясыны темасы уа былай эди: «Вопросы преподавания рода и падежа русского языка в балкарской школе». Аллай атха тийишли болгъан биринчи малкъар алим Адилгерий эди. Ол 15 окъуу китапны бла устазлагъа окъуу пособиаланы, малкъар тилни бла фольклорну юсюнден 10 илму ишни авторуду. Сотта улу доктор диссертациясын кьорууларгъа хазырлагъан эди. Болсада кёрген кыйынлыклары аны саулугъун тозурагъа кыймагъанды. Диссертациясын кьорууларгъа жетишалмагъанды. Аны илму ишлерини магъаналыкларын бу зат да кёргозтеди: Интернетни бетлеринде Адилгерийни ишлеринден алынып, тюркология вопросларына аталгъан юлгюлени кёрюрге боллукъду. Биринчи малкъар харфлыкны – «Ана тилни» автору да олду.

Адилгерий малкъар театрны аягъы юсюне болууна да кыйын салгъанды. 1937-1939 жыллада, академияны аспиранты болуп тургъан заманында, ол биринчи малкъар театр студияны студентлерине ана тилден дерсле бергенди, студияны жаш актерлары салыргъа хазырлагъан пьесалагъа редакторлукъ этгенди. 1963 жылда малкъар драма театрны сахнасында аны «Хожа» деген пьесасына кёре салынган спектакльге барысы да суйюп кьарагъандыла.

Илму, литература бла кюрешгенден сора да, Адилгерий кесини спорт бла байламлыгъын бир заманда да тас этмегенди. Ол республикада женгил атлетиканы федерациясына кёп жылланы башчылыкъ этгенди, женгил атлетикадан кёп тюрлю эришиулени кьураугъа кьатышханды, алада судьяны борчун толтургъанды. РСФСР-ни Министрлерини Советинде Физкультура эм спорт жаны бла комитет анга женгил атлетикадан республикалы категориялы судья деген удостоверение бергенди. Ол СССР-ни, РСФСР-ни эм Къабарты-Малкъар Республиканы спорт обществоларыны союзуну бла организацияларыны грамоталары бла саугъаланганды.

1979 жылны октябрь айында Сотталаны Адилгерий дуниядан кетгенди. Ол Якутияны сууукъ эмда кюйсуз хауа болумларында тутмакъда тапхан ауруудан ёлгенди. Тёпеланы Алим «Цинковый саркофаг для победителя», Шауаланы Хасан «Жаханымден келген письмо» деген хапарларын

Адилгерийни эсгериуге атагъандыла. Жер-жерли газетледе аны жашауна аталгъан статьяла басмалангандыла. Алай барысы да аз сунама. Кесини жигитлиги, ёткюрлюгю, этген ишлери бла ол андан кёпге тийишлиди. Ол бизни халкыбызны махтаулу жашларындан бириди.

Халкыны хурметине тийишлиди

Алагъа уллу ыразылыгъын билдире, сахарлагъа, элlege, школлагъа, стадионлагъа, орамлагъа, кемелеге кеслерини жигитлерини атларын агайды, доммакъ эсгертмеле салады. Сёзсюз, Сотталаны Адилгерий анга тийишли адамды. Москвада бизни айтхылыкъ футболчуларыбызны эсгериуню аллеясы барды. Анда Лев Яшинни, Эдуард Стрельцовну, Игорь Неттонну, дагъыда башхаланы доммакъ бюстлары салыннгандыла, россейлиле аланы унутмай, эсде тутадыла. Адилгерий Къабарты-Малкъарны бек биринчи футболчуларындан бири болганды. Республиканы женгил атлетикадан битеу историясында Сотта улу бек аламагъа кёрюмдюлеге жетишгенди. Ол СССР-ни чемпионларыны санында болганды. Аны аскер къуллугъу уа аны юсюнден толу метражлы фильм салыргъа да тийишлиди. «За отвагу» майдалланы ючюсю бла саугъаланган офицерле алай кёп табыллыкъ тойюлдюле. Кесини халкы ючюн илму жаны бла да ол кёп зат этгенди. Кесини илму ишлери бла байламлы ол Бакугъа терктерк бара турганды. Жарыкъ кёллю, чамчы малкъарлыны анда бек суйгендиле. Азербайджанлы шуёхлары кеслерини миллет жигитлерини аты бла анга Кероглу дегендиле. Адилгерий, биз аны бла ёхтемленирча, халкыбызны жигит жашларындан бириди. Репрессиягъа тюшген халкыладан кесини халкыны эркинлиги, азатлыгъы ючюн аныча къаты кюрешген ёткюр жашла алай кёп хазна табылсынла. Быйыл бизни жигит жашыбыз туугъанлы 100 жыл болганды. Ол а анга хурмет этиуню излеген ишди. Малкъар халкыны тарыхында, бегирек да урушну бла кёчгончюлюкню жылларында ёз халкына кертгичи болуп, аны ючюн кюрешген адамны атын ёмюрледе да унутулмазча этерге керекди, жаш телю андан юлгю алып жашарча. Ол барыбызны да борчубузду.

ЭФЕНДИЛАНЫ Эрменбий.

ХУҢЕРЛИК

Къудайланы Мухтар:

миллет тепсеулени устасы, маданиятны келечиси

Мен арт жыллада халкъла аралы фольклор фестивалыны хазырлаугъа эмда бардырыугъа кѣп къатышама. Ала баргъан кюнледе жыйылгъан халкъны арасында, сахнадан тышында болгъанымда да мени жюрегим сезгенин сѣзле бла айтып ангылатхан окъуна къыйынды. Жер жюзюнде Маданият сау болгъанын, адамлада уа, артыкъда жашлада бла къызлада, халкъланы къарындашлада биригиулерине итинулюк болгъанын кѣрюп алай къууанама!.. Аны алайлыгъында уа Малкъарны махтаулу жашы Къудайланы Мухтарны уллу къыйыны барды.

Аны кѣп жанлы чыгъармачылыкъ иши мындан иги кесек жыл алгъа башланып, бюгюн да, жангы ъмюрню, жангы мингжыллыкъны башында, алайлай барады. Уллу Ата журт урушну ахырында халкъы бла бирге туугъан жеринден Орта Азиягъа кѣчюрюлгенде, Мухтар гитчечик эди. Къыргызстанда тургъан жылларында бек къууанчлы кезиуюне ол индиялы тепсеулени студиясына жюрюгенин санайды. Аны тепсерге фахмусу болгъанын да ма ол заманда эслейдиле.

Мухтар Кавказгъа къайтыргъа бир бек термиле эди, - ол аны туугъан жери болгъаны ючюн да, мында, миллет тепсеулени мурдорунда фахмусун кѣргюзтюрге, аны бла халкъына да жараргъа уллу онг чыгъарыгъын жюреги сезгени ючюн да. Аны себепли Къабарты-Малкъаргъа келгенлей, ол олсагъат чыгъармачылыкъ ишге саулай берилгенди. Совет жыллада туугъан республикасыны самодеятельность ансамбльлерин тыш къыралагъа элтип, аланы халкъларын сейирге къалдыргъанды. Жыйырма беш жылны ичинде аны аллай 29 жолоучулугъу болгъанды, ол Толедода, Мадридде, Лиссабонда, Парижде, Берлинде, Дрезденде, Мюнхенде, Франкфурт-на-Майнеде, Лейпцигде, Амстердамда, Гаагада, Брюссельде, Льежде, Лондонда, Дублинде, Стокгольмда, Ослода, Хельсинкиде, Копенгагенде, Варшавада, Краковда, Брнода, Будапештде, Бухарестде, Софияда, Пловдивде, Варнада, Венада, Зальцбургда, Римде, Мехикода, Гаванада, Анкарада, Делиде, Бомбейде (Мумбай), Каирде, Александрияда, Шамда эм дагъыда кѣп шахарлада концертле кѣргюзтгенди.

Аны бла бирге Мухтар тинтиу ишлени да бардыргъанды. Эрттегили къарачай-малкъар тепсеулени къайтаргъанды, аланы саулай, хар къымылдауну да магъаналарын ачыкълагъанды. Аны юсюнден материалланы басмагъа хазырлагъанды.

Кеси къурагъан «Балкария» къырал фольклор-этнография ансамбльден айырылгъандан сора, Мухтар жаш тѣлюню миллет

Суратда (солдан онгга): Къудайланы Мухтар, Болатланы Юруслан, Рафаэль Ромеро Карденас (Испания), Тодор Жидчев (Болгария).

фольклор-хореография усталыкъгъа юйретиуню къолгъа бютюндо къаты алады. Арт он жылны ичинде ол чек эмда тил жаны бла да бизге жууукъ болгъан Тюркде бола тургъан халкъла аралы фольклор фестивалълагъа дайымда къатышады. Стамбулда, Анкарада, Силифкеде, Урфада, Коньяда, Афёнда, Эскишехирде, Яловда, Аданада, Бурсада, Орхангазиде, Сындыргыда, Стамбулну Бююк Ада айырыкамында болгъанды. «Нарт кюнле» деген ат бла бардырылгъан фестивалда Тюркде жашагъан малкъарлыланы бла къарачайлыланы алларында ол юйретген тепсеу къауум концерт кёргюзтгенди. Стамбулда жыл сайын бардырылыучу сабий фольклор фестивалъгъа да ол бармай къалмаучуду, анда Шимал Кавказны тюрк халкъларыны тепсеулерин кёргюзтюучюю. Аны Стамбулда «Бююкчекмедже» деген даражалы фестивалны халкъла аралы жюрисини членине да айыргъан эдиле.

Халкъла аралы фестивалълада Къудай улу миллет тепсеуледен, тарыхдан, адет тереледен кесини уллу сынауун, билимин да башха халкъланы келечилерине къызгъанмай билдиреди. Тыш къыраллада специалистле анга тюрк фольклорну акъсакталы дейдиле.

Аны «Евразия» халкъла аралы телевидениягъа интервьюсю, «Тюрк тарыхны бла маданиятны журналында» Къудайланы Мухтаргъа аталгъан интервью, «Къурултай» газетде аны юсюнден сау бетни алгъан материал, «Малкъар поэзияны антологиясыны» Стамбулда презентациясы бардырылгъан кезиуде аны кеси къурашдыргъан тепсеуню тепсегенин кёргюзтген CNN-ни тюрк версиясыны кадрлары анга къарагъанланы бла окъугъанланы эслеринде къалырчадыла. Былайда бир затны айта кетерге сюеме, Мухтар тепсеген заманда, анга къарагъанла

олтуруп туралмайдыла, къаллай эсе да бир уллу кюч кётюреди аланы, ала ёрге сюелип, къарс ура къарайдыла анга. Мен аны шибиляча терк къымылдагъанын, ол сейирлик тириликни кёп кере шагъаты болгъанма.

Хореограф, фольклорчу Къудайланы Мухтар малкъар искусствону тарыхында артыкъда жарыкъ жаннган жулдузладан бириди. Ол миллет тепсеулени эрттегили тюрлюлеринден бек кёбюн къайтаргъанды, алада болгъан хар къымылдауну магъанасын да ангылатханды. Бизни культурабызны ол багъалы чыгъармаларыны макъамларын да кеси жарашдыргъанды. Альберт Аппоев, башха музыкант жашла бла да ол кёп эски макъамлагъа жангы жашау бергенди. Ол тепсеулеге кийимлени уа суратчы Болатланы Людмила этгенди.

Миллетибизни «Балкариясы»-Къудайланы Мухтарны хайырындан, аны жүрек жаныуу, талшыныуу, Аллах берген хунерлиги бла жаратылгъан къырал фольклор-этнография тепсеу ансамбли- болмаса эди, зор бла туугъан жеринден кёчюрюлгенден сора кеси жерине къайтхан малкъар халкъны жангырыуу толу боллукъ туююл эди, деп сунама.

Бюгюнлюкде, мен акъыл этгенден, адам улуну жашауунда бек къыйын кезиуде, ол жүзле бла, мингле бла адамланы искусствогъа, маданиятха табындырады, алай бла аланы жашау жоллары бла андан ары таукел барыргъа кёллендиреди. Аллах анга узакъ ёмюр берсин, ол кесини миллетге хайырылы ишин энттада кёп жылланы бардырыр ючюн!

***БОЛАТЛАНЫ Юруслан,
поэт, халкъла аралы фестивальлагъа
къатышханланы продюсери***

СЕМЕНЛАНЫ ИСМАИЛНЫ ДИН НАЗМУЧУЛУГУУНУ ЭНЧИЛИГИ

Белгили назмучу, жырчы Семенланы Исмаил Къарачайны бек эски журтларындан биринде - Учкуланда 1891 жылда тууганды. Исмаилни къадары бизни халкъыбызны къадарыны кюзгюсюдо дерге боллукъду. Зорлукъ, жалгъан дау, зарлыкъ, кюйсюзлюк халкъыбызны ызындан къысха болсала да, халкъ иги къууумун тас этмей, жарыкъ, огъурлу ёно бла жүрек сырын айта, ахыр ёмюрню алай жашайды. Бу ёмюрге Исмаилни къадары да сыйыннганды, аны бла бир бетли болгъанды. Исмаил кеси да халкъыбызны уллу фахмусуна эм аны дунягъа иги къууумун тас этмей жашагъаныны бир шагъатыды.

Назмула къурап Исмаил жыйырма жыллыгында тебирейди. Совет власть келген заманга ол аты айтылгъан жырчы эди. 30-чу жыллада аны назмулары газетледе, адабият жыйымдыкълада басмаланып башлагъандыла. Уруш аллы жыллада төрт жукъа китапчыгъы дуня жарыгъын кёргенди. Алай аны бек магъаналы, жашауну керти, кюйсюз бетлерин ачыкълагъан жырлары, назмулары, поэмалары басманы кёрмей, халкъда ауздан аузгъа ёте сакъланнгандыла. Урушну, кёчгюнчюлюкню азап жылларындан къутулуп, Ата журтха къайтхандан сора да назмучуну чыгъармалары окъуучугъа китапла болуп жеталмагъандыла. Исмаилни битеу да жашауу жалгъан дауладан къутулмагъанды, дерге боллукъду. Алай чыгъармачылыкъ ишинден жырчы Исмаил ёнгеленмегенди, назму тизиуюн бир кюн да къоймагъанды.

Исмаилны жашлыгында къурагъан жырларыны бек белгилиси «Акътамакъды». Бу соймеклик дастанны төрт мингден артыкъ тизгини барды. Таурухлагъа кёре, бу жырны Исмаил Учкуландан башлап Нарсанагъа дери сёзюн эки къайтармай, айтып баргъанды. Атларыны туякъ тауушлары аны жырына эжиу этгендиле.

Семенланы Исмаилны назмуларыны ич сыры халкъны къадары, анга жетген зорлукъ юлюш бла байламлыдыла. Кертиди, Исмаил 30-чу жыллада жарыкъ жырла да жазгъанды - «Махар гарагъа», «Микоян шахаргъа», «Халкъ байрамда», «Олимпиадагъа тебирей...» Совет властыны юсю бла келген тенглик, жарыкълыкъ, къарындашлыкъ, эсе да, большевикле келлик жашауда боллукъду деп айтхан жашау тамалла, кимни да алагъа жакъ этерча эди. Алай поэтни жүтюю къарамы сёз бла ишни арасы узакъ болгъанын да эслейди. «Лишон болмадым», «Къайда революция», «Сталин деген», «Межгитни кюйю», «Мудах кюн» эм башха кёп назмуларында поэт артыкылыкъгъа, зорлукъгъа къажау сёзюн айтханды. Айтханда да кимни да эсинде къалырча, самаркъау, чам халда:

*Эчкиге гаккы тапдыргъан,
Тауукъгъа бишлакъ сыкъдыргъан,*

**Жылкыда жюнле кырккыдырган,
Къойлагъа оноу тутдурган,
Сталинибиз жашасын!**

Быллай тизгинлени поэтге кечерге амаллары жокъ эди ол замандагы башчыланы. Басмалаган угъай эсенг да, бу назмуланы бирден бирге айтыр ючюн окъуна уллу жигитлик керек эди. Кечгюнчюлюк азабындан къутулуп, къарачай-малкъар халкъ Ата журтуна къайтханда да кечмегендиле сталинчиле Исмаилгъа назмуларында болган кертиликни. Аны ючюн аны назмусун, жырын да тунчукъдурургъа къорешгендиле.

Семенланы Исмаил кечгюнчюлюкде къураган назмуларын бизни поэзияда бир зат бла да тенгледирге къыйынды. Алача ачы, ачыкъ, терен магъаналары, уллу суратлау кючлери болган тизгинле бу жыллада къарачай-малкъар поэзияда кеп туююл эдиле. Кязим кечгюнчюлюкно биринчи жылында окъуна ёлген эди. Аны ызындан келген тёлюню бир белеги урушда жоюлуп, башчалары да Ата журтларын къоруулай, халкыларына жетген азапны суратлау сёзю кючю бла ачыкъларгъа онглары жокъ эди. Алай бла кечгюнчюлюкно ал жылларындагы поэзиябыз Исмаилны жырларына таянады. Кертиди, халкъ кеси кёрген азабына жырла къураганлай турганды, алай биз адабиятны юсюнден айтабыз. Семенланы Исмаил миллетибиз хар кюн сайын кёрген къыйынлыкъланы юсюнден башын жапмай айтады, кюйсозлюкге налат береди, жамауатха кел этдиреди.

Закий назмучу Семенланы Исмаил чыгъармаларында халкъны юрегин толу ачханды, къыйын кюнледе кюйле айтханды, мамырлыкъда жарыкъ жырла къураганды. Алай аны бир заманда да азат этмей турган бир сезим бла бир оюм бийлегендиле. Ала да - назмучуну халкъына сюймеклиги бла аны къадарына, келлик кюнюне къайгырыуу эдиле. Халкъны къадарын а Исмаил ана тилини барлыгы - жокълугъу бла бирлешдиргенди. Ол оюм аны осуятында – «Келлик тёлюлеге» деген назмусунда эштиледи:

**Къалай насыплы адамлабыз биз!
Сёлешир ючюн - хазыр тилибиз.
Битеу аламда болган затланы
Бир да къалмайын барды атлары.
Зыгъырдан баилап жулдузгъа дери
Бу тилни ичине кирелле бери
Хар не затны да сыфаты, саны,
Тилибиз кесгин тамамлай аны.
Келген тёлюле, келлик тёлюле!
Сакълагъыз аны, миндемей энин.
Къошулган къона, къораган къайта,
Ол бизни халкъгъа ёкюллюк этсин!**

Семенланы Исмаилны хар сёзю халкъны сёзю болуп къалганды. Аны сёзю заманнга, залимлеге бой салмай келеди. Заманны хорлаган

жалан да фахмуду. Бу фикирге Семенланы Исмаилны жырлары, назмулары шагъатдыла.

Семенланы Исмаилны чыгъармачылыгы эки уллу бѐломден кѳуралады. Биринчиси лирика чыгъармаладыла – назмула, жырла, дастанла, баллада, - инсанны жашау хали бла байламлыдыла ала. Экинчи бѐлом, -магъанасы биринчиден уллу тѳойюл эсе, кем тѳойюлдо, - дин назмучулукъду. Исмаил дин ахлуланы ѳойѳорюнде туугъанды, ѳсгенди. Къарачайда ислам дин орналгъандан тебрѳеп, Исмаилны ата-бабалары динни хар фарызын къаты тутхандыла. Ала дин назмучулукъ бла да атларын айтдыргъандыла. Аны атасы, аппасы, аппасыны атасы хадж къылып, Къуран окъуп, намазларын чалдырмай, исламны беш фарзына кертичиликлерин тас этмегендиле. Исмаил да аланы жолу бла барыргъа итингенди.

Семенланы Исмаилны дин назмулары анга дери кѳуралгъан тѳерелеге таяна айныгъандыла. Бу зат бек башындан назмучуну дин чыгъармаларыны тематикасында ачыкъ кѳрюнеди. Динни жорукълары, намаз, ораза, хадж къылыу, сууап, гюнях, тазалыкъ, хакъ жол, къабыр азап, - биринчи чыгъармаларындан башланып ачыкълангандыла. Саналгъан затланы ѳюсюнден Семенланы Исмаил кесини энчи ѳюмун уллу фахмусуну кѳючю бла жангы сыфатланы, терен ѳюмланы, кѳп адамланы жашау сынауларын бирикдире айтханды. Битеу халкъгъа белгили болгъан Семенланы Исмаилны кѳп зикири барды. «Кябаны назмусу», «Файгъамбарны назмусу», «Амин, я Аллах!», «Ѳлюмню назмусу», «Къыямат кюн», «Башладым», «Сыйлы жума кюнде», «Беш намаз», «Беш ууахты нюр намаз», «Жан бергенни къайгысы», «Намаз эт», «Беш намаз фарыз», «Ана тилде силсила», «Шыйых Абдуллах» дегенча чыгъармалары уа халкъны аузундан кетмей, айтылгъанлай турадыла.

Айбатлыкъдан кери болгъан поэзиягъа Исмаил «жан салгъанды», дерге боллукъду. Айтыр затын анга дери бир назмучу да хайырланмагъан сыфатла, суратла, тенгleshдириуле бла айталгъанды. Аны зикирлери, насыятлары халкъ чыгъармачылыкъдан келген суратлау амалла бла кѳуралыпдыла. Ол болум а динде болгъан кѳп жашырын затны къарачай-малкъар окъуучугъа ангылашыныулу да, жууукъ этерге онг бергенди.

Сѳз ѳююн, «Сал, Аллахым, сыйлы болгъан Кябагъа» деген белгили назмусунда Исмаил бир ненча магъаналы затны ѳюсюнден хапарлайды. Биринчиден, инсанны Аллахха ийнанмакълыкъгъа элтген жолну ѳюсюнден айтады назмучу назмугъа ат берген тизгинден башлап:

«Туудум-ѳсдюм, тау тѳюбюнде – тар тала. Бу дуняда этдим палах-хатала...

Соруу болур малларымы саны ѳююн, намаз къалды ахча ѳююн, мал ѳююн...

Жаш ѳмюрюм сатыу-алыу, дау болуп. Къарт ѳмюрюм – жютюм кѳзле ау болуп...»

Адамны ийнанмакълыкъгъа, хакъ жолгъа барыуу жашау болумладан кѳутулууду деген фикирни андан ары айныта, назмучу Кябагъа

жол салыу – керти ийнанмакълыкъгъа бир тынгылы атламча ангылай, айтады: «Межгитиме, намазыма баргъанча, Сал, Аллахым, сыйлы болгъан Кябагъа».

Маккагъа-Мадинагъа жолну кыйынлыгъын назмучу Аллахны сынаундан сора да саугъасыча кѳреди. «Гъабидлени-шахидлени жолуна, алимлени, салихлени кѳолуна» тюшер ючюн жаратылгъан сунады кесин дуниягъа: «Атам» эте, «анам» эте, тиллендим, Аллах бирди деб, файгъамбар хакъды деб, юйрендим, Ахырында хаджиликге тебредим,- Сал, Аллахым, сыйлы болгъан Кябагъа». Муслийманланы ислам динни сыйлы жерлерине зияратха термилиулерин Исмаил назмуда быллай сѳзле бла айтады: «Кюн болгъаем кюнюне барыб кѳрюрге, Ай болгъаем кѳкден салам берирге...»

Назмуда жарыкъ кѳуумдан, зияратха итиниюкден сора да шургулу ауаз дайым эшитиледи. Исмаил хаж кѳылыргъа жолу кесилип болгъанын сезе, назмуну кюйге ушатады: «Жаш ѳмюрге жашил терек чагъады, Къарт ѳмюрге чапырагъы агъады, Кяба десек, жюрек ауруу табады, - Сал, Аллахым, сыйлы болгъан Кябагъа! ...»

Кябагъа жолоучулукъгъа фикир дунияда да барыргъа боллукъду. Ол мадарны тапхан назмучу жашауну магъанасыны юсюнден сагъыш эте, жолун алай кѳыдырады: «Дуния деген бир тамырсыз терекди, Аууб басар, бек къачаргъа керекди, Хар кюнюне бу тилегим тилекди...» Жашауну магъанасы неде болгъанын ачыкълай, назмучу кѳз аллына аламны суратларын келтиргенден сора да олжанны• болумларын да ангыларгъа кюрешеди. Аны узакъ жолу кыйын эсе да, зауукълуду, нек дегенде хакъ дунияны бир сынаууду, ол сынауну таукел ѳтген инсаннга уа жаннетни эшиклери ачыллыкъдыла, дейди назмучу.

Семенланы Исмаил ислам динни сыйлы жерлерине зияратны болмагъанча уллу магъанасыны юсюнден файгъамбаргъа жоралагъан назмусунда да жангыдан айтады. Мында уа «Сал, Аллахым, Мадинагъа!» деген рефренни хайырланады. Файгъамбарны дин кѳзауатыны тарыхын ачыкълай, назмучу ол кѳыдыргъан жолланы юсюнден энгта бир сагъынады. Файгъамбарны сыфатын кѳурай туруп, аны сюйдюмлю этген затланы санайды: «Узундан орта бойлуса, Туугъан кюнюнгден нюрлюсю... Эки къашынг къош битиб, Бал бетлиди сакъалынг... Кѳурейшиди тукѳумунг, Толгъан Айча тюрсюнюнг, Жаннет, жаухар кѳзлеринг, Шекерден татлы сѳзлеринг. Тала кибик мангылайынг, Жибек бургъанча мыйыгынг... Тишлерингден ургъан жарыкъ Кюн тийгенча жарытхан, Аллах бла бирге атынг Дуниягъа кесин танытхан...»

Аны бла бирча ол файгъамбарны башха адамлагъа не бла ушагъанын, хар муслиманнга да не бла юлгю болгъанын тохташдыдыргъа итинеди, аны ишанларында кесине жууукъ болгъан затланы излейди.

Ислам динни жорукълары инсандан низамны, хар жорукъгъа аны сылтауларын излемей, бойсунууну излейдиде. Бир-бир дин излемле уа таулуну ангыламларына кѳатыракъ да келедиле. Аллай затланы жумушатыр ючюн Семенланы Исмаил кесини дин назмуларында кѳп тюрлю амалны хайырланганды. Бек башындан, башда айтылгъаныча, халкъ

чыгъармачылыккада ёмюрден келген суратлау амалланы – жамауат хар кюнде эшитип тургъан метафораланы, тенгleshдириулени хайырланады. «Оразаны нюрю кёреме, сени жулдуз кибик жарытхан», дейди назмучуну динин тутхан инсанны сыфатын ачыклай. Быллай метафорала аны битеу дин назмучулугъун айгъакълапдыла.

Назмучу чыгъармачылыкында Дагъыстандан келген дин культурагъа таяннганды. Къумукъ дин поэзияны уста билгени аны энчи чыгъармачылыкында ачыкъ кёрюнюп турады. Ол Абусуфьян Аккаевни силсилагъа жораланнган белгили назмусуну бир талай тизгинин кёчюрюп, кесини назмусуна къошады. Къумукъ поэзияны морфология энчилиги бла да кенг хайырланады: «Беш уахты нюр намаз» деген зикиринде «Айтыгъыз «Аллах» деюб» деген рефрен бла бошайды бир къауум тёрттизгинин. Къумукъ тилде да бу форма («деб» дерни орнуна «деюб») асламысында эски дин назмулада тюбейди. Неда назмучу кёплукъ санда ахыр аффикс «ла» орнуна «лар» форманы хайырланады. Быллай болумла дин назмучулуккада стиль жаны бла энчиликни къурайдыла.

Белгилисича, Шимал Кавказда, бегирек да Дагъыстанда, ислам дин жайылгъан замандан тебиреп суфий поэзия бла аны философиясы да билимли адамлагъа (бир къауум ишаны бла уа къара халкъгъа да) ангылашыныулу бола, кесине жер таба, ызы бла уа миллет философияда, поэзияда айнып тебирейди. Ол поэзияны кесини кёп жаны бла энчилиги бар эди. Бек магъаналы энчилиги аны терен философия системасында, харкюнюк дин къылыуну ишанларындады.

Суфий дарикъатха киргенле кеслерин башхаладан айырмалы жюрюте эдиле. Бек башындан, жамауат жашаугъа хазна къатышмай, жашаууну хар такыйкъасын Аллахха къуллукъ этиуге, аны уллулугъун, кемсиз кючюн ангылаугъа жоралай эдиле. Суфий дарикъатны Шимал Кавказда кесини энчи силсилаы узакъ ёмюрледен келеди. Кёбюсюнде суфийле (къарачай-малкъар тилде – «Супу моллала») уллу билими болмагъан адамлагъа динни терен философиясы ангылашыныулу болмазлыкынын сезип, энчи дин къауумну ичинде сюзе болгъандыла тюрлю-тюрлю философия фикирлени. Аны себепли, жамауат да аланы аллай энчиликлерин жаратмай, суфийлени юсюнден чам сёзле къурагъанды - «Супу молла адилликге къаршчы», «Жахилини сюфюсю, шайтанны кюлкюсю» - дегенча къарачай-малкъар айтыулада биз ол къаршчылыкыны ызын эслейбиз. Болса да, шыйыхла, дин адамлары миллет философияларына таяна, суфий философияны айнытхандыла, назмучула уа ол философияны магъаналы затларын назмучулуккуну кючю бла халкъгъа баямларгъа итингендиле. Аладан бирлери Семенланы Исмаил эди. Жаланда аны поэзиясында тюбейди силсилаы юсюнден ачыкъ айтыу¹. Бюгюнюкде культурабызны тарыхыны ол магъаналы шарты Исмаилны «Ана тилде силсила» деген назмусунда

¹ *Силсия (силъиль) - ислам динни философиясын айнытыуда терен билимни бирден бирге ётдюрген шыйыхланы тизмесиди. Шыйыхла жашырын билимлерин бирден бирге ётдюрюп, юзмей баргъанлары ючюн, анга «алтын сынжыр» да дегендиле. Дин адамлары арасында жюрюген тауружлагъа кёре, аллай бир силсиягъа Чабдарланы Сюлемен шыйых да киргенди.*

ачыкъланады. Анга дери силсияны «алтын сынжырын» Къуранны, башха дин китапланы ахыр чапракъларында жазылып сакълагъан эселе, Исмаил шыйыхланы атларын энчи назмугъа салып, тёлуден тёлюге ётерча этгенди. Бу назмудан сора да Исмаил силсияны юсюнден башха зикирлеринде да сагъынады. «Шыйыхланы хапарын силсия бла айттайым...», деп жазады «Он жылда башладым» деген назмусунда, бир къауум зикиринде уа «къош бизни силсиягъа», деп Аллахдан тилейди.

Семенланы Исмаилни дин назмучулугъуну энчилиги – аланы макъамларыды. Аны башха поэзиясында баямлагъан жырчылыкъ фахмусу чыгъармачылыгъыны бу бёлегинде да кесине жер тапханды. Исмаилны хар зикирини кесини энчи макъамы барды. Ол макъамла къарачай-малкъар зикирлени макъамларындан айырмалыдыла, ары дери эшитилмеген, аладан сора да къуралмагъан мелодияла Исмаилни дин назмуларын жасайдыла, аланы окъугъанлагъа, маулюдледе айтханлагъа женгиллик бердиле.

Семенланы Исмаилны дин чыгъармалары аны башха поэзиясыча уллу фахмуну бир алапат юлгюсюдю. Мында болгъан сёзге усталыкъ, къыйын ангыламланы халкъгъа ангылашыныулу тил бла баямлау назмучуну суратлау дуняда кесин эркин тутханыны юсюнден айтадыла, анга не къыйын тема да бойсуннганыны юсюнден да.

***БИТТИРЛАНЫ Тамара,
филология илмуланы доктору.***

БЕРБЕРЛАНЫ Бурхан

**КЪАРА-СУУ. МОСКВА. АМЕРИКА:
НЕДА ДАУУТ-ХАДЖИНИ
КЪАЛАСЫ**

Къара-Суу элге жангы адамны келгени, кѣплени сейирге къалдырды. Ким болур? Къайданды? Неге жарайды? Усталыгъы неди? Бек сейири уа, тукъумун билмейдиле. Атына да, бирле Дауут дедиле, башхалары - Дауут-хаджи. Бир кесекден а, Хаджи-Дауутду деген хапар жайылды жамаатны арасында.

- Бир ажымсыз тукъумун жашыргъанладан болур?! Сюйноп тукъумун ким жашырады? Адамны жанына жетсе, этмез заты жокъду. Ашыкъмагъыз, бир кесекден иш кесин таныгыр: устаз эсе – устазлагъа къошулур, дин ахлусу эсе – эфендиле бла болур, малчы эсе – мал къурап, ийнек саууар, чагъырдан уртлаучу эсе – орамда сюелир ауа-сауа, атчы эсе, чаришледе айланыр, чапчы-жортчу эсе, аманына таяныр, - деучюдю Бийба бийче, элни тиширыуларыны башчысы.

Дауут-хаджи уа, бирлерине да къошулмай, элни таматасы бла тубеше, башын кечиндире жашайды. Эллик уа сакълайдыла, кеслерине иш чыгырып, Я рабий, кимлеге къошулур, деп?!

Бийба бийче кесин элни тарыхын толу билгенге санайды. Тукъумланы уа, жик-жиги бла тергеп, тюзетип, ким кимден къалай, не заманда туугъанын, сабийге бешик жырны айтханлай, айтып чыгъады. Санай-санай, жерни, дунияны жаратылгъанына дери жетиучюдю. «Хы, болду, энди уа хар затны толу ангыладыкъ», дегинчинге дери тохтай билмеген. Хапарны уа, башы бир жанына женгерек болуп, ашха-суугъа, жукъугъа бѣлжонмей, эрттенден экинчи эрттенге дери да айтып турлукъду, къатында бир тынгылар адамы болсун ансы.

Бу жол а, десек да, бу жангы адамны юсюнде къыйналгъанча Бийба бийче бир заманда къыйналмагъанды. Кимди, не тукъумданды, не тукъум адамды экен деп, сагъышха къалгъанды. Кеси да халкъны аллында хомухлугъуму ангылап къоядыла, къарт сер болду деген атны атайдыла, билимсизге санайдыла деген къоркъууда, къон сайын хар тубегенине бирер тюрлю, жангыдан-жангы хапарланы къурап, халкъны башын хайран этгенди.

Бийба бийчени кесини юсюнден айтханда, тукъум анда юзюлгенин билликсе. Бу журтлада аны ахлуларыны къабырлары болмаса, адамы къалмагъанды. Жашауда болдурулгъан кѣп тюрлю къаугъала бла байламлы, аны адамлары жер тобуна жайыла, чачыла баргъандыла. Башха

халкълагъа, тыш къыраллагъа ётгенлерин, тукъумларын анда адам таньмазча тюрлендиргенлерин, чыгын айырмача, сокъур тнойомчек ётгенлерин да айтыучуду.

- Къырдыла. Узакъдан, тышынданмы келип къырдыла? Чалгъы чалгъанлай чалдыла, алан, дерин къоймайын, къуш чачханлай, чач-тюк ётдиле, не тапдыла? Ол дуняда тюбеширбиз, инша Аллах, - деучюдо Бийба бийче.

Ёнди уа, ол ёлде кеси жангыз турады, юйюню тёрт къабыргъасын сакълап. Алай болгъанлыкъгъа, кёкде Аллах, жерде уа - мен деп, кёлю алайды. Тийреде эр кишилени санай кетип, тиширыуланы кёллюгюн кёр-гюзтеди. Аны уа Бийба бийче, урушну, кёчгюнчюлюкню сылтаулары бла ангълатады. Ала бла тенгликде тиширыуланы хаталарындан да. Жолда, къолда эр кишиле кёп къырыладыла. Таудан, жардан, атдан, эшекден, къадырдан, тюеден, машинадан кетген да тиширыуланы хаталарындан болгъанларын айтыучуду.

- Эр кишини жюреги бир кибик, жаны да бирди. Тиширыуну уа, жюреги бир – жаны уа къыркъ. Бирде эр киши, жюреги къууанып, ашыгъып суйген къызыны аллына барады. Ашыкъгъан суу а, тенгизге жетмейди. Жюреги къыйналса да, алай. Машинаны къызыу сюрюп, кеси да билмегенлей, учаргъа излейди. Жерге жыгъыллыгындан хапары болмай. Юйдегили болуп жашагъан эр кишиле да алай. Барысы тиширыуланы хаталарынданды. Таудан саркъгъан сууча, ашыкъгъан, атны аягъында къызгъан налча, жер тебингенлей тебинген эр кишилени отларына отлукъ къуймай, ариу айтып, жанларына къысып, жарыкъ ышарып, жюрек къыйынлыгъы бар эсе да, билдирмей, басдырып, суутмагъанлары, ауузлукъ салмагъанлары ючюн. Алай дегенлигиме, хар зат Аллахны къолундады. Хар адамны атлагъанына кёре, жашауун ёте барады Аллах да, - дейди Бийба бийче.

Заманында баш оноун ёталмай, къайгъырыр адамы да къалмай, дунясын жарашдыралмагъанына жюреги къыйнала эсе да, ол аны билдирмейди. Кеси заманында аны болгъандыла айтханла. Алай ол кесине бу тийреде бир адамны тенгсинмегенди. Къайда эсе бирде ушатханына, кёзю къарагъанына, кёлю алгъанына уа:

- Мен кесим не деп барлыкъ эдим? Мени алыгъыз депми?! Заманында мени оноуму ётерик адамла жокъ болгъан ёдиле. Манга къарап тургъанча... Жаш адамгъа тынчды, суйгенин алады, суймегенин къояды. Тёрт кере къатын алыргъа эркинлиги барды да эр кишини?! Сора уа, мен барлыкъгъа адамы, кётюргючю болгъан, башхасы бара ёди. Мен да ауузуму ачып! Жюрек тыкъсыууму намысым хорлагъандан, бетимде уятым къалындан, къалып кете эдим жалында...

Жашауда эр кишиледен кёлюм къалырча эсе да, мен ала жанлыма. Тиширыуланы терс акъылларындан а, Аллах сен сакъла, деп къоюучуду Бийба бийче. Кесини башындан ётген сынамы бламы айта болур?!

Аны себебинден болур, ёлде да аны ушакъ нёгерлери эр кишиледиле. Ала бла сёзю бек келишеди. Ёлде бек шуёху уа, Сосланбекди. Ол анга Бекжан деп, къоюучуду. Башын иги тутханы ючюн, юйю башы жарашып,

арбазы толу сабийлери. Кече-кюн демегенлей, белин тюзетмей ишлеп тургъан.

- И-ха, Бекжан, къой муну, бездирдинг ишлегенинг бла, бир къолунгда - сенек, бир къолунгда - кюрек, эрттенден ингирге дери. Белинги тюзетмей... Бир тохтагъан да эт, бир солугъан да эт, бир олтургъан да эт, бир иги ушакъ да этейик, къачаннга дери ишлеп турлукъса. Дуния малы дунияда къалады! Мени атамдан эсе кеп байлыгъынг, малынг, - деучюдю, аны тыйылалмай, иште къызынып баргъанын кёрсе.

- Бийба бийче, ол сен кёрген миюкню бу арбазда чабып айланган сабийлеге юлешип бир кёрчю? Не къалады? Солур кюнлерибиз да болурла, ушакъ да этербиз, ишден къайта - къайтырма, - деп, артмагъында азыгъындан юлюш чыгъара кетиучюдю.

Сосланбек а, элни тарыхчысыды. Бийба бийче бла шуёхлугъуму берген болур анга ол фахмуну? Аны айтхан къыйынды. Артыкълыкъны, артыкъ сёзню бир да кётюрюп болмагъан. Сирнекча къабынып къалгъан. Бийба бийче анга:

- Хар затынг да бек иги, алай бир бош затдан къалай къабынып къаласа? Къатынынг да къайры къарайды сени? Сабыр бол! Жюрегинги ташха байла, - деучюдю.

- Ташха угъай, таугъа да байла. Терсликни кёрсем, мени бир зат тыймаз. Жюрегим «тарс» деп, атылыр. Эй, Бийба бийче, жашаумда мен кёрген ауурлукъ да манга тагып турады.

- Ёксюзлюк алайды, ёксюзлюк алайды! Не этериксе? Ата-ана жокъ, эгеч-къарындаш жокъ. Хайт де, - деучюдю Бийба бийче.

Сосланбек бийчени жумушуна хар заманда къараучуду. Арбазын, бахчасын хансха алдырмай чалыучуду, чагасын этиучюдю. Жыл сайын жангыз ийнегини биченин мажарады. Къолундан келгенни бир да аямайды.

- Ой, Бийба бийче, жангыз сени кётюрмесек, биз адамбызмы! Кёзюме тюшсенг – уумазма! Оллахий, хо десенг, къойнума къучакълап окъуна айланырма, - деп, чам да этиучюдю. - Заманында бир юйюр къурасакъ, къаллай жашауубуз болур эди! Юйюму жарыкъ кюнча - жарытыр эдинг, кечеми – толгъан айча, толтурур эдинг!

- Ийманынг алай, сенича бир кюрек, сенек, чага, балта сапны тутханны кёрмей тургъан болурма?! Мен ыразы болсам, санга ушагъанла, бюгюн да табышлыкъ болурла?! Къой энди мени жеримде, Бекжан, кеп затны эсима салып, жанымы къыйнама. Кесимде да болур терслик. Кечегиде, тауда, жюреги жарылгъан бёрюню улугъанын эшитгенмисе?.. Жарны эринде элия ургъан ташны кёргенмисе?.. Аллахны къадары алай болур эди, - деп, уллу таууш этип кюледи. Бийба бийчени селешгени шош болгъанлыкъгъа, кюлгени уа, тауушлуду.

- Ол саппадан сора, тауда тутар не барды? Уугъа барырча кийик, айыу къалмагъандыла? Ууакъ, тюекге уа баргъандан не хайыр?! «Къоянны къачханын кёргенимде, шорпасындан тюнгюлдюм» деп. Алай, не эсе да, чалгъыны сабын сагъынмадынг, Бийба бийче?

- Аны унутуп къойгъаннга санама. Анга бир зат айтыргъа болалмайма. Аны къачы уллуду. Чамны кётюрмез чалгъы!

- Чалгыны кетюрген киши уа, кетюрюр, эштада, чамны. Муратына жетмеген суймекликни да!..

- Мен да сую болур эдим... Кьол аязымда кьарча эрип кетди ...

- Мудах болма, Бийба бийче! Былайда, кьоншуда!.. Адамгъа кьууанч керекди!

- Аны уа тюз айтаса, Бекжан. Адамны ауузундан ариу, жапсаруу сёз эшитир ючюн, кьаллай кьыйын салыргъа керекди. Ма мен, сени жумуш этип айланган сабийлеринги кёрсем, алай кьууанама! Кесими сабийлерим болсала да, аллай бир кьууанырыкъ болур эдим! Жашларынга, кьызларынга!.. Бирде, жолда бара тургъанларын кёрсем, тохтагып, кьол аязым бла башларын сыларым келеди! Санга, Аллах сакъласын, дау салмайма. Кесимме терс! Уллу жашынг а, кьарап-кьарагъынчы алай мазаллы болуп кетгенди! Кеси да, бурнунгдан тюшгенча, кесинге алай ушайды! Атлагъаны, кьарамы, кёзю-кьашы, чючгургени окъуна! Мындан алда, чючгургенин кёрюп кьойгъан эдим да: «Кёп жаша», - деген эдим.

Бир гитче жашчыгынг а, кьайсы болгъанын айырып айталмайма, атларын окъуна ажащдырып, бирини атын башхасына айта туруучума... Кесинг а, биле болурмуса атларын?! Бир кюн ингир ала ол, сыртдан, сюрюню ызындан жангы туугъан кьара кьозучукъну кьойнуна кьысып юйге келе эди. Кьызчыкларынг эселе алай! Аналарына нёгер болуп, бири-биринден ариу, бир-бирини ызындан тизилип, сатыудан келе эдиле. Кёреме, барын кёрюп жашайма. Насыбым кьалай болду эсе да, кёз жилтинлерим, Аллахны ахшылыгындан, алыкъа дуняны жарыгъын кёредиле. Адамны кьууанчына кьууана билген уллу адамлыкъды! - деди Бийба бийче.

Бийба бийче заманында кертисинден да ариу кьыз болгъаны бюгюн да кёрюнюп турады. Жыл саны келгенлигине, бетинде нюрю башха тюрлюдю. Сёзю да алай. Адам бла ушагъында «бий» деген сёзню кьошаргъа ёчдю. Жюреги жаратхан адамны, ким болса да, сёзю бла кёкге чыгъарлыкъды, ушатмагъанын а, кёп сагъыш эте турмай, жерине саллыкъды. Халкъ айтыуладан, жомакъладан, нарт сёзледен юлгюле келтире. Сосланбек анга халкъ ичинде: «Сыбызгъыбел», - деучюдю, ол кеси эшитмеген сагъатда. «Сыбызгъы» деген сёзню Бийба бийче ушатмагъаны себепли, ол аны кьатында алай айтыргъа бир да базынмайды. Бек сейири уа, тиши-рыула бла кёп ушакъ этмейди.

- Аланы ушакълары, дунягъа кёз кьарамлары, сёз урумлары мени жунчутхан, кьыйнагъан этедиле, - дейди ол. - Бекжан бла ушагъым, жюрегиме асыуду. Кьаллай кенг кьарамы барды дунягъа! Ангыламы!

Сосланбек кьолтугъундан радиосун тюшюрмей, кьыралла, халкъла арасында хапарланы, дуняда жангылыкъланы битеу биледи. Кьайсы кьырал башчы кьайры барды, кьайсы кьайдан келди.

- Быллай бир не этесе бу жангылыкъланы? Ким кьайры баргъаны бла кьалгъанындан санга не хата, не хайыр?! – деп да соруучуду Бийба бийче.

- Айюнге, бийче, кьалай ангыламайса, мен да ала бла бирге барып, бийик юйледе, кьалала да болуп, ариу адамланы арасында солуп, жер-суу кёрюп, тюрлю-тюрлю хантла бла сыйланып, кёз ачып келгенча болама, - деучюдю Сосланбек.

Алай тынч, бир бирге бал-жау болуп, жашап тургъан жерлеринде, элге бу жангы адамны келгени, экисине да баш ауруу чыгъаргъанды. Сосланбек анга эс бурмай къоярыкъ эсе да, аны къойлары, эчкилери отлап тургъан жерни къатында, къаланы тегерегинде, чырпыланы, ит бурун тереклени Дауут-хаджи кетерип, тазалап, адам, не мал бармазча темирден буруу тартханды. Ол а, Сосланбекни ишине, миолкюне заран тышюредди.

Кёп жылланы хар чагъында ол къала анга ышыкылыкъ этип тургъанды. Къала оюлгъанлыгъына, аны тыгъырыкъларына жауунда, желде, боранда маллары бла бирге Сосланбек аз къысылмагъанды. Аны кибик кюн иссиде, къаланы салкъынында, хуна башладан, ташладан, къаяладан ары-бери чапхандан бла жортхандан, бири-бирин къуугъандан арып, безиреп, чынгай, аналарыны сютлеринден тоюп, жукълап тургъан улакъчыкълагъа, къозучукълагъа, чибинлеп таудан эннген бузочукълагъа, жюреги къууанып, ол аз къарамагъанды. Кесини жюрегин къыйнагъан сагъышларын Сосланбек ичине жыйып, жашырып, букъдуруп турмай, хар тубегенине айтычуду. Тюзлюк къайда деп, кёплени башын бездиргенди. Дагъыда халкъда жюрюген хапаргъа кёре, ол керти эсе, къайда эсе да, Дауут-хаджи бла Сосланбек бирге олтургъан жерде, керти олтургъан эселе ала бирге, Дауут-хаджи Сосланбекке: «Ашап бошагъанындан сора, къолларынгы ышымларынга ышыма», - деп, халкъ ичинде къыжырагъаны, аны жанына бек тийгенди, – дейдиле. - Ол анга бир къарагъан эди ол кюн?! Анда ол кюн бир къарам бар эди?! Башына урмады ансы. Бир хата этерге башлагъан эди». Ол барысы эл хапарды, Дауут-хажини ашагъанын, ичгенин, эки адам бирге болуп, селешгенин киши кёрмегенди.

Аны алай тарыгъыууна, Бийба бийче былай жууап береди:

- Бекжан, жаным, сен къалай-алай десенг да, ол сен айтхан Дауут-хаджи бийледенди, ханладанды. Ол аны къаласы окъуна болур. Ол аны анга эркинлиги болуп эте болур, эшта да. Кесин да, кесиме ушатама. Энинден таныгъанма. Чырайлы, ушагъыулу адам. Элдегилеге «Бийсиз чибинле», - деп, ол бийледен къатышы болмаса айтмагъанды. Бошдан айтмагъанды, тюз ангыла. Мен санау этгеннге кёре, аны къарт атасы бир талай кере хажиликке жауу баргъан адамды. «Аллах мени ууахтымы анда этсин деп», - аны ёмюр тилеги алай болгъанды. Тилеги къабыл болуп, аны къарт атасы бир ажымсыз анда ёлгенди. Кеси уа, тогъуз сабийни атасы болуп тургъанлай. Ызындан жолгъа ашыра чыкыгъан юй бийчеси:

«Биргенге, маржа, къайсыбызны аласа,

Тогъуз сабийни кимге къоюп бараса?», -

деп, ызындан къарап къалгъанды. Аны уллу жыры бар эди. Сёзлерин биле эдим, энди унутханма.

- Бийба бийче, тюгел тюзюн да билмегенлей, ол тыш адамгъа, Дауут-хаджиге дейме, бийледенди, ханладанды деп, нек къояса? Къолайы, тутуругъу болгъан адамды де, бизнесменди де, бир да къурумай эсе?! Мени уа жокъмуду къолайым, малым, байлыгъым? Бусагъатда жашау,

заман да бизге жан баса ушайды?!

- Тюз айтаса, барды жер жаба бир малынг. Хайырын кёр! Кеси башынга мал кютерча болганса, Аллахха шукур! Алай ол бийледенди, ханладанды! Мен алай болса сюеме! Болмагъа кьой. Элде аллай адамны кёрюннгени окъуна сууапды, насыпды. Жомакъ да болмайды хансыз.

- Тоба, тоба, Бийба бийче! Жомакъланы кьуараргъа кьалай устаса!

- Сени да болур манга айтмагъан жомагъынг?

- Сабий заманымдан бери бир кьойчу жаш бла бийче кьызыны юслеринден жомакъ эсимде турады. Бюгон да унуталмайма. Кьалай унутхун?! Кьалай ариу дуния бар эди ол жомакъда! Кьалай ариу кьыз эди ол бийче! Мени ол кьызчыкыгъа алай кёзюм кьарай эди. Жюрегим чыгъаргъа жетип, кёзюм жетгеннге, насыбым жеталмай, жашлыкъдан, кечеле бла жилай эдим! Кюнча жарытхан ариу бети, дугъум кёзлери, узун къара эшмелери! Экиси да бирге, тенгиш ёсюп, жетген жаш-кьыз болдула. Алай, экисини да, жазыкъланы, насыплары тутмады. Жаш айтханча болмады, кьыз атасы-анасы кёргюзтген чекден ёталмады, - деп, терен ахтынды Сосланбек.

- Мен да билеме ол жомакъны. Атам харип, бек ыразы болуучу эди сени атанга. Битеу юйюрюгюзге да! Тьрмашхан, кьармашхан, кьышын жайча жашнатхан, юйюрюн токълукъда жашатхан, кечесин кюнча жарытхан, чамы бла кюлдюре арытхан, башын иште тутхан, Тейри эшикни кьолу бла ачхан, жарлылыкъдан кьачхан, кьолун кьарыусузгъа узатхан, жарык кюнюн узайтхан, Меккада хаж кьылып кьайтхан, «Аллах, жалкыбау-белкыбау этмесин», - деп айтхан, атар огъун – биллип атхан, иш амалтын, чарыгъын тешмей жатхан, жангы дуниягъа жол ачхан юйюр, дей эди. «Хан» дегенни айырып, чертип, сизни юйюрню ханлагъа тенг этип. Дагъыда: «Аныча малгъа уста кьарагъаннга кёз ачмагъанма», - деучю эди.

- Атасына, юйюрюне, аллай бир ыразы болуп, ишленмекликлерине бюсюреу этип, мени уа, жарсыугъа, кьызындан кзуру кьойду. «Ханны» эсге салып, халны кёре, биле тургъанлай, ыразылыкъ бералмады, не тюннде...

- Не тюшонде, - деп, кьошду Бийба бийче, сагъышлы. - Мындан ары да жомагъынгы кьошмай-кьоратмай айт. Тилейме. Тюзюча.

- Болсун. Атасы-анасы унамадыла, жарлыды деп.

- Тюзюн айт деп тилеген эдим да мен сенден? Ол заманнга кьызчыкъланы атасы-анасы жокъ эдиле. Кьызчыкъ ёксюз эди, - деп, ёрге тураракъ болуп, этегин-башын тюзетди Бийба бийче.

- Алай ушай эди. Атасыны бла анасыны осуяты бар эди. «Кесинге тийишли болмагъаннга барма», - деп. Алаймыды, Бийба бийче?

- Тюз айтаса. Андан арысын айт энди.

- Жомакыгъа кёре, кьойчу жаш жигит, ёхтем, ётгюр, чырайлы, кьара шинли, жетген жаш эди.

- Чырайлы, ёхтем, ётгюр болгъанына сёзюм жокъду. Алай сен айтханча жигит болса, жомакъланы ахыры алай жарсыулу бошаллыкълары эди?

- Сыбызгъланы уста согъа эди.

- Кьой, сыбызгъланы манга сагъынма. Кече-кюн аны согъуп, мыйымы

тауусхан эди. Аймуш сыбызгысын согъа, сюрююнюно ызындан айланганлай! Мен аны макъамын кётюралмайма, жюрегими таралтады, кёлуме мудахлыкъ келтиреди.

- Тауда, айланган жеринден, кеп кере, кеп тюрлю гокка хансланы ташый эди ол бийче кызгъа!

- Тюз айтаса, жарсыугъа, гокка хансла кьуу болуп къала эдиле...

- Суу жанында тюбеген ариу ташчыкъланы да жыйып келтире эди.

- Ол сыйдам, жанкылычны бояуларына ушаш, кеп тюрсюнлю ташчыкъланы уа, мени жастыкъ тюбюмде бююн да керюрге боллукъду. Сени кьойчу сыбызгынга а турамыды? Энди согъуп кермейме, нек эсе да?!

- Ол заманда да болушалмагъан эди сыбызгым. Энди уа, аны сокъгъандан не хайыр?!

- Алай болгъанлыкъгъа, кьойчу жаш умутун юзмей, бийче кызгъа чам-лакъырда эте тургъанды. Тийреде бийчеге тийишли жаш болмагъаны себеппи, аны келю токъ эди. Кюнлени биринде кьойчу жаш, кызгъа тюбеп, суймеклигин ачыкълады, анга эрге чыгъарын тиледи. «Боранда, жауунда, къайда болсакъ да, бирге болсакъ, бизни хорлар кюч чыкъмаз», - деген эди. «Къарныбыз ач болса да, жюрегибиз токъ болур», - деген эди. «Атам-анам салгъан чекден ёталмайма, кече тюшюмде да ала бла болуучума, алагъа соруучума. Ала унамайдыла! Аланы жарсыулу къадарларыны юслери бла атлап кеталмайма?!» – деп, бийче жилимукъларын текген эди. «Хар затынг иги, алаамат. Алай мал ызындан айланганнга барсам, Аллах не айтыр? Дуниядан кетген атам бла анам не айтырла?» - деген эди.

- Да, болмагъаннымы айтхан эдим? Бююн да элде малгъа сенден иги ким къарайды?! – деп, Бийба бийче башын ёрге кётюрдю.

Бийба бийче жюрегин кьыйнап тургъан жарсыуун жашырып кюрешгенликге, жилимукълары бетинден этегине бирем-бирем саркъып барадыла. Жаш заманында да алай болгъан эди.

- Кьой энди, ол озгъан жомакъды:

«Жашау - сууланы саркъгъаны,

Жашау - чапыракъны акъгъаны.

Жашау - терекни тамыры,

Жашау – дунияны чакъгъаны!

Ол сен айтхан боран, жауун бизни хорлап кетдиле.

- Болсун, Бийба бийче, энди бююннго жомакъгъа кечейик. Дауутхаджини «бийсиз чибинле» деген сёзю амалтын, анга бий деп нек кьояса?! Аны да ол айтханмыды, айтмагъанмыды, тюзюн Аллах билсин? Ким эшитгенди? Ким кергенди? Неда, шо, аны ол сёзюн байракъ этип, кекге тутуп айланма да, тукъумун айт, тюз атын айт, жашырма да. Биле эсенг. Кесиме ушатама деп, турма да. Барыбыз да билейик. Не букъдурургъа къалгъансыз? Кимни жашыды, агасы кимди? Эски, жангы къабырлада кими барды? Ма, Бийба бийче, сен ахлуларынгы къабырларын кергюзталлыкъса да?! Мен эсе - алай.

- Былай деп тюзетип айталмайма. Биягъы сен женгилик этме, сабыр бол. Ушагъыулу адамгъа ушайды. Тютюню, аракъысы жокъ. Аны ол башын, тизгинин тутта билгенине къара, маржа?!

- Андан манга не? Мени да жокъду тютюнюм, аракъым. Келир келмез, къалагъа, жерге ие болуп. Мен бир да ангылаялмайма, аны бери ким чакъыргъанды? Кимге соруп этеди алай? Былайда андан сора адам жашамагъанча?!

- Иш кесин танытыр. Сабыр бол, Бекжан. Не уа сен не этесе къаланы? Аны къайгъысын башындагы ураса? Къаланы жюрютюр акъылынг, болумунг жокъ, – деди Бийба бийче. - Эл таматагъа кирген эди бюгюн кеси да.

- Эл таматагъа соргъаннга, айтмазмы ким болгъанын?

- Хо, сени жанынг ючюн, ол телими болгъанды, сенича бир ётгеннге-сётгеннге хапар айтыргъа, халкъны эсин керексиз хапарлагъа сагъайтыргъа. Айтса да, тюзюнмю айтырыкъды, дейсе?! Эл тамата да, Аллахха шукур, къылыгъын алай тюрлендиргенди. Мажал жанына. Адамла бла адамча селеше башлагъанды. Энди, сейирге, тынчлыкъ сормай ётмез. Ишчи отоуна барсанг, ёрге къоба биледи! Алгъын аны аллай ариу хали болгъанын ким кёргенди?! Аланы биз билмеген бир ишлери, оноулары болур, эштада.

- Аланы оноуларындан манга не файда?! Малчыкъларым къаланы тийресинде, тегерегинде кёп жылланы иги кечиниучю эдиле, - деди.

Элде жюрюген хапаргъа кёре, бир кюн Сосланбек, Дауут-хаджини къатына барып: «Неди бу ишинг, аягъы киргинчи - таягъы, деп?», - жар-сыуун айтыргъа башлагъанлай, ол а, аны бла селеширге да тенгсинмей: «Мен сени айыугъа талатырма, былайда кёрюмме», - дегенди. Сосланбек асыры жюрөксингенден, сенекге, кюрөкге узалгъанда, анга къайдан эсе да анда болмагъан уллу сабырлыкъ келгенди. Бир къолу, башхасын тыярча...«Алай болмаса, эл бир уллу хатагъа къала эди», - дейдиле. «Къой, Сосланбек, ол сени айыугъа талата турмайды. Чам этгенлиги! Кесинг да тауда не айыу, не кийик къалмагъанын билесе. Малларынгы кютерге санга да бир башха жер табылыр», - деп, аны жюрөгин жапсаргъанла да чыкъгъандыла, дейдиле. «Мен аныча къанатлы болмагъанма, анда-мында учуп айланган. Мен таууму, суууму, жерими, чегетими, жаралы топурагъымы, къабырларымы адамыма-къарауулума?! Уясы чачылгъан къанатлы – ызына къайтмаучу эди. Аны ёсюмюне, келбетлигине кюлейим, келе келип, жашаууму, кюнюмю буза эсе, манга ёшюн уруш эте эсе. Аллай халиси болгъан адамны, бу журтда жашауу тюзелирми эди?!, - деп, тыкъсыгъан хапарын айтадыла Сосланбекни.

«Ол къаллай къанатлы болгъанында сени ишинг къалмагъанды. Саныны ёсюмлюгюн, келбетлигин да жеринде къой, иги жаш», - деп, Сосланбекке къайырылгъанла да болгъандыла дейдиле эл хапаргъа кёре.

- Айып этме, Бийба бийче, мен тургъанлай, ол тыш адамны къалай жакълайса?! Аллай бир ол санга не игилик этгенди? Бир жумушунг болса, мени чакъыраса да, Бийба бийче, Дауут-хаджини угъай, эл таматаны угъай.

- Насыбыны жюгенин къолунда туталмагъандан кёлюнг къалмасын, Бекжан. Аллай адамгъа мен къаланы къызгъанмайма. Мени къолумдан келсе, битеу дунияны оюлуп, чач-тюк болуп тургъан къалаларын да анга аманат этер эдим, - деп, ол, эси узакъгъа кетип, башы иги кесекге сагъышха къалды.

Кюнлени биринде, шахардан кѣп ишчи келип, къаланы тѣгерегин андан ары тазалап башладыла. Бир талай кюннге терезе-эшигин жарашдырып кетдиле. Къалгъан ишлени, ташын таш юсюне сала, кюн сайын Дауут-хаджи жарашдыра барады.

Аны юй ишлегенин кѣрген адам:

- Ол аллай юй ишлемей а?! Бий деп да, аллайгъа айта болурла, - деп, ишни баргъанына кенгден къарайдыла. Ёмюрлеринде бийни кѣрмегенле, не болгъанын билмегенле да, хар кюнден Дауут-хаджиге жашауну юсюнден хапар къурайдыла. Жууукъларын Азербайджанда, Дагъыстанда, Тюркде, Европада, Африкада, Америкада тохташдыра, кюнлерин кечиндиредиле. Къачан эсе да Тюркден, Америкадан бирем-бирем келип кетген къонакъланы эсге тюшюредиле, неда этип, аланы бирлерине ушашдырыргъа кюрешедиле. Туугъан эгечи, къарындашы, жууугъу-ахлусу барды деб а киши эшитмегенди. Эшитген бар эсе да: «Кимден чыкъса да, менден чыкъмасын», - деп, сѣзден-къаугъадан башларын керн сакълайдыла.

Бирле: «Ол жашауну кѣрген адамды», башхалары: «Ол кѣргенин, Аллах бизге кѣргюзтмесин, адам тѣзмеклик, кѣтюрмезлик жокъду», - дейдиле. Аны таш бла, темир бла, къурч бла окъуна тенгleshдиредиле. «Керти ол аладан жаратылгъан эсе», - деп, аны буруннгу аталарын эсге тюшюредиле. Ол патчахны заманында тышына кетгенледен болгъанын айтадыла. Башхалары: «Инсан урушну заманында», - дейдиле. «Угъай, советлени зорлугъундан, «Аллах, сен Мыкалай патчахны терк ызына къайтар» - деп, кетгенледенди деп, къаты сюеледиле. «Ий, маржа, кѣчгюнчюлюкню да унутуп къоймагъыз», - деп, тилек халда, эсге салгъанла да бардыла.

Алай аны юсюнден не кѣп хапар жюрюсе да, аны тюзюн ким биллик эди?! Аны биллик адамла бары дуниядан кетгендиле. Ол ёмюрле ётгендиле, башха тюрлю жашау халла келгендиле.

Дауут-хаджи кече бла кюнню арасында, эллиле сан этмей, эсге алмай, башы-жаны оюлуп, ташлары тюбюне къуюлуп тургъан къаланы ишлеп, аягъы юсюне салып, ханланы, бийлени къалаларына ушатды. Ауур къабакъ эшиклени орнатды. Къаланы башы алтын суу ичирилген къанжалдан тѣгерек жабылды. Буруннгу къалаладача, иничге, узун терезелери. Уллу чыракълары да, кечегиде тийрени ариу жарытадыла. Танг аласы бла Дауут-хаджини чыгъып Къара-Суугъа къараргъа ёчлюгю, кѣзлерини терен мудахлыгъы, адамны башын жерге къаратады. Къара-Суугъа къарап, бет тюрсюнюнюмю кѣреди, огъесе, озгъан ёмюрлени эсинемн тюшюре болур?! Бирде, эси узакъгъа кетип, кимни эсе да келлигин сакълагъанча, къарамы тауда айланч жолгъа аралып.

Ол кезиуде, эрттенликде Сосланбек бла Бийба бийче тюбеп къалып, ушакъны неден башларгъа билмей тургъанлыкъларына, экисини да

эслеринде ол къала эди. Экиси да сейир болуп, къыйырдан ары таба къарайдыла. Танг аласында, кюнню биринчи таякълары тие келгенде, къаланы алтын суу ичирилген, тегерек жабылгъан башында, кюнню дуняда болмагъанча сейирлик ойнап, аллай ариулукъ туудурадыла. Бийба бийче аны кёрюп: «Къалай ариу жарашады къалагъа! Къалай ариу жарашады таулагъа!» - деп, аны кеси адамына санап, ичинден къайтарып айтады. «Къаланы жангырып от жагъасы, анга жан киргени эл багъасы!», - дейди Бийба бийче.

- Эртген сайын къалагъа салам береме, къаланы саламын алама. Ол мени жаныма учунулукъ туудурады. Кеси-кесиме сабий оюнчакъгъа къууанганлай къууанама. Къаласы болгъан халкъым деп, шукур этеме. Энди ёлеме деп да къоркъмайма, - деди Бийба бийче. – Дауут-хаджи, Къара-Сууну саркъгъанын ёрге буралмады, таулары жерлеринден тепдиралмады, алай, ол бизни элге келгенли халкъ кесин адепли, тизгинли, башха тюрлю жюрютюп башлагъанды.

- Бусагъатда халкъ ишлеген кирпич юйле да андан артха уа къалмайдыла, тюзюн айтсам, Бийба бийче. Кёлонг кюлмесин алай айтханыма, - деди Сосланбек.

- Ким да болсун, кёлум къалырдан озгъанма. Алай, Бекжан, сени да кёлонг къалмасын, къаланы тарыхы барды, ёмюрлени узагъындан келген. Сени юйонг санга къуллукъ эте эсе, бу къала уа бурундан бери халкъгъа къуллукъ этип келеди. Халкъыбызны узакъ ёмюрледен бери чемерлигини кюзгюсюдо ол, тюз ангъласанг, - деди Бийба бийче да. - Бар кёре эдим эртгеден да халкъны акъылман ишчилери, чынтты оночулары, айтхылы къол усталары. Сейир-тамаша! Ташдан къаллай къалала ишлегендиле?! Къаллай ариулукъну теплеп, малтап, аякъ тюпге атып тургъанбыз, Сосланбек?

- Дауут-хаджи да, сен да неда айтыгъыз, бу къала халкъыбызны къаласыды да?! Аны халкъыбыз ишлегенди да, уста къолу, къарыуу, кючу, молкю бла окъуна?! – деди Сосланбек.

Бийба бийче аны сёзюн эшитмегенча:

- Къаллай бир заман ётюп, къала иесин тапханын айтсанг а?! Аллах санга минг кере шукур! Энди узакъгъа созмай адамын, ахлусун да бери бир тартхы эди. Журтубузгъа къууат келир эди, - деди.

- Аны тюзюн Аллах биледи, - деди Сосланбек да.

Кюнлени биринде Дауут-хаджи Сосланбекни ючжыллыкъ ёгюзюн сатып алды. Хакъын да ол ыразы болурча теледи. Ол багъагъа аныча эки мал аллыкъ эди дегенле да болдула. Къаладан тышында, аны да болушдуруп, ёгюзню тагъа турурча жатма да ишледи. Малны бойнуна жип жарашдырып, Сосланбек бла тенгликде, кюн сайын сыртха кютерге чыгъарып башлады.

Сосланбек айтыр ючюн къалмагъан эди, мен кютейим, мен къарайым, мени жатмамда турсун, керек кюн алырса, деп. Алай, Дауут-хаджини

угъай дегенинден ол бир да тепдиралмады. Кеси арбазында кьараргъа, кьолу бла багъаргъа сьойгенин билдирген эди ол.

Элде биягъынлай Дауут-хаджи бла байламлы хапарла жюриуп башладыла. Кими Дауут-хаджи кьатын алады, деди. Башхасы, кесине угъай, жашыны тоюна хазырланады, деди. «Кеси элибизден, Хажосну абадан кьызчыгъын келтиреди», - деп, дагъыда бири эшитгенин билдирди. «Тоба де, алай кьалай айтаса, ол алыкъа сабийди», - дегенле да чыкьдыла. «Сабий болуб а, эрге бармай, кьатынмы аллыкъды, кеси да ууакъ юйдегиден. Уллу болушлукъду алагъа, билселе. Насыплары тутханды. Бир да кьарынларын аурутмасынла, алагъа кьатышыргъа унай эсе», - деп, бир кьаууму кесини оюмун бегитди.

- Кьойчугъуз муну, ол ууакъ юйдегини кьызына кьарап турмайды. Не этеди аланы баш ауруугъа! Биз тийреде анга тийишли кьыз кёрмейме. Бир ажымсыз ол башха миллетден аллыкъды, - деди башхасы.

- Аллах бирди, ким айтханды деп, мени кьысмагъыз, бир керти, билген адам, жашыргын, кишиге билдирмезими тилеп, тыш кьыралдан келтирлигин айтханды, - деп, кьуш-муш эте, шыбырдады дагъыда биреу.

- Аны тюзюн билген, бир Аллахдан сора, Сосланбек боллукъду, айтхан эсе да, ол айтырыкъды, - деди башхасы.

Кёп заманны тынгылап тургъан Бийба бийче:

- Мен кьалай эсе да жашаудан артха кьала барама. Мен билмей тургъанлай, кёп ишле бола турадыла. Сосланбек бюгоннге дери ол хапарны менден жашырып тура эсе, аны ёлгени ахшы. Ётюрюкте Дауут-хаджиден тарыгъыр ючюн кьалмай айлана эди. Тохта, аны кёзюм бир кёрсюн! - деди.

Ким не айтса да, Дауут-хаджи арбазында, ёгюзню ашын-сууун тапдырып, кьышдан жазгъа чыгъарды.

Эрттенликде Сосланбек малларын сыртха сьорюп чыгъарын Бийба бийче сакълап тура эди.

- Былай кьара, Бекжан. Битеу эл билгенни менден жашырып, тутхуч-суз адам болгъанынгы энди ангыладым - деп, кёлкьалдысын билдирди ол. – Дауут-хаджиге ёгюзюню сатханынга махтанып, кьуйрукъ тутдурмай, сёлеширге кюсемей айланаса?!

- Не болгъанды, Бийба бийче?

- Кимни келтиреди Дауут-хаджи. Менден бир да жашырма.

- Сеними ала болур?

- Мени жеримде кьой дегенме. Андан арысын айт.

- Сен билгенден башха, мен не билеме, Бийба бийче?

- Ёгюзюню алгъанды да?

- Сатып алгъанды.

- Не ючюннге?

- Билмейме. Азламы аладыла мени ёгюзлерими?!

- Менден жашыргъан затынг болмасын, эрттеден шуёхум. Бир затны кеч эшитсем, билмей кьалсам, элден уялама, - деди.

- Бир да уялма. Не айтсанг да, мени жүрегим санга ачыкьды, мен сени алгьынча суюме, Бийба бийче.

- Жүрек ачыкьлыгьынгдан манга не хайыр?! Алай бош суйгенинг да манга керекмедди?! Суймеклик кёзбаусуз болургьа керекди. Бар, малларынгы ызларындан жет, чачылып кетмесинле. Ингирде энтта башынгы кёгюзтюрсе бери манга, - деди.

- Сен айтханны мен бир заманда жерге тюшюрмегенме, Бийба бийче, - деп, Сосланбек ишине кетди.

Кюнлени биринде, Дауут-хаджи ауруп, шахарда больницагьа элтдиле. Ары ким, кьалай келтиргени, аны эсинде туююлдо. Аязгьанында, соруп билгенди кьайдагьысын. Ол бир кесек мажал болуп, дохтур тиширюугьа ыразылыгьын билдирди:

- Быллай юйлю азыкьла этип, манга ариу кьарап, аягьы юсюме салгьанынг ючюн сау бол, эгечим. Кюн сайын больницада аллай азыкь бермегенлерин билеме. Хычинле, жёрмеле, сохтала... Кёп жылланы мында жашамагьаным себепли, татыуларын унутуп окьуна бошагьан эдим. Энди жангьдан алагьа тюзелдим. Ыразы бол кьыйынынга, менден кьайтмаса да, Аллахдан кьайтсын! Энди элиме, жериме, юйюме жыйыла барайым. Манга адам келир деп, ышанмайма. Жаш келирге айтхан эди. Ишинден бошай болмаз. Телефонун алмагьанлы да кёп заман озду. Не кеси сёлешмеди, - деди.

- Аття, сиз Билге папа боласыз да? Мен айтайым. Манга сёлешичюдю, - деди акь халатлы.

- Сен Билни кьайдан билесе, эгечим? Мен Ата журтума жыйылгьанлы Билял дейме жашыма.

- Мени атым Маринады. Жашыгьыз бусагьатда Москвадады. Америкада, Москвада да ишлери игидиле. Мен аны бла Москвада докторантурада окьугьанда танышхан эдим. Бил да, кесини жумушлары бла ол заманда ара шахаргьа келип тура эди. Сора, кьайда болсакь да, бир бирибизни атмазгьа сёз берген эдик. Энтта да Москвада ишлери бла тургьанлы бир-эки ай болады. Мен да, кёп болмай ары барьп, жашчыгьын кёргюзтүп кьайтханма.

- Жашчыгьын?! - деп, кьайтарып сорду Дауут-хаджи.

- Хау, Аланчыкьны, бир жылчыгьы болады. Иши асыры кёп болгьандан, терк Америкагьа кьайтыргьа боллугьун да айтхан эди. Ол мында жашаргьа унаса уа, аття... Мен сёлешип кёрейим, бусагьатда телефонун алып кьояр эсе уа?! - деди Марина.

- Угьай, энди сёлешир кереклиси жокьду. Сенден жангьыз бир тилеригим: ма бу кьагьытны Кьара-Суу элде Сосланбекге тапдырырса, - деп, бир кьагьытха терк окьуна жазуула этип, Маринагьа узатды. Сора, бир кесекден, аны бети бир агьарды, бир кёгерди, солуу тыйыла, врачла бирден жыйылып болушалмай, жан берди.

Дохтурла, Марина да биргелерине болуп, Дауут-хажини элге алып келди. Анда соруп, Сосланбекни чакьыртдыла. Марина Билни атасыны аманатын толтура, ол жазган кьагьытны Сосланбекге берди. Ол аны ачып, окьугьанлай, эки кёзюнден жилимукьлары тёгюлдюле: «Сосланбек, ёгюз энди сеникиди. Мындан ары ол манга керек туююдю. Ыразы болуп, кесинге кьайтарама. Арбазынга жый. Башынга жарат. Сабийлеринги насыпларын кёрюп, кёп жылланы туугьан жерингде саулукьлу жаша, багьалы кьарындашым», - дей эди.

Дауут-хаджини бурунгу кьаланы жанында асырадыла. Кьайгы сёз берирге ахлусу-тенги кёрюнмеди. Бийба бийчени да юйюнде тыяр кюч табылмагьандан, ол да алайгьа келип: «Мени да манга тийиншли адамны кьатында басдырысыз», - деп, бир жерни сайлап, Сосланбекге осуатын этди.

Ол кюнден башлап Бийба бийче:

- Дауут-хаджини кьаласына барама, - деп, жолгьа чыгыучу болду.

Сосланбек, анга аманат этип кетген, кьаланы арбазында тагьылып турган ёгюзню олсагьат союп, элде хар юйюрге жетерча юлюшле кьурап, чачды. Андан сора, малларыма ашыгьама деп, жени бла кёзлерин сыйпай, кьапталын да сыртына атып, кьошха тебиреди. Тик жолну ёрге терк-терк атлап баргьаны, анга бир да ауур кёрюнмей эди. Хар заманда жашлай турган, тау башлары уа, аны аллына кьарагьанча, кьучакьларын жайып, болуучусуча агьаргьанлай, бийикден кёкге-тёгерекге кьарагьанлай, ышаргьанлай, сакьлагьанлай тура эдиле.

ЖАУБЕДЕКЛАНЫ ЖЫЙЫЛЫУЛАРЫ

Жаубедекланы тукьумну жыйылыу хапары эрттеден чыкьган эди. Алай айтханларыча болуп кьалалмай: «Бирибиз Америкадан келалмай, кимибиз Тюркде, башхабыз эсе уа, бай болама, сагьу-альуу бла кюрешеме деп, тас болуп, табылмай турады, аны сауун-шауун билмей, ашын-сууун этмей, ол кьыйынлы жатар жерин тапмай, кьайры жыйыллыкьса, Аллахдан кьоркьмай», - деп, таматаны сёзю бла уллу ишни бир талай жылгьа создула. Кьалгьан ишге уа, кьар жауады.

Жайгы кюнлени биринде, Жаубедекланы Назир биягьы тукьумну жыйылыу хапарын эшитгенинде, ёмюрюнде кёрмеген, эшитмеген, жууукь жетген адамларына тюберин кёзюне кёргюзтюп, ала бла танышырын эсге алып, кёлю кётюрюлюп, бек кьууанды. Кеслери да, ойнагьанмы этесе, бурунгу журтда, тукьумну чыкьган жеринде!

Эрттеги кьарт журтну барып кёрген угьай, аны юсюнден бир зат билмегени, адам хапар сорса, не айтыргьы белгисиз болгьаны, аны терен

сагышха кьойду. «Алай меничала кёп болурла анда. Тукьумда ол жерлеге баргъан хазна адам бар эсе да, бир-эки боллукьду», - деп, кёлюн иги этерге кюрешди ол.

Тар ёзенде, тар жолну ёрге атлай, ол бийик, кысыр кыяланы кёрюп, алагъа сейир этип къарайды. Жолну жаны бла баргъан уллу суу тохтамай саркыгъанлыгына, макъамы бир да бузулмагъан, таркыаймагъан. Жангыз тауушу бирде кыулакъларынгы тунчукьдургъанча этеди. Башынгда кёк - кёмкек, бийикде эсе - кыушла учхан. Кюн кёзюнге ачы ургъанындан, кьолунгу бетинге салкынлыкь этмей, къараялмайса алагъа. Хауада – гул татыу. Дунияда - шошлукь. Ачыкь жерде уа, гокка хансланы кёплюгю, сыртха койюз жайгъанчады. Ёрге ашыгып баргъан машиналаны кёре, Назир бир танышым чыкьса эди дегенча, тегерегине къарайды. Алай ала тау жолда гокка ханслача кёп бояулу - балли, наша, эрик, къара дугъум, ит бурун, банан, лимон, алма бетли, дагыда кёп тюрсюнлюлери, букьуларын урдуруп, аны жаны бла терк озадыла. «Туу машалла... Была бары да бизни жашла. Жашасынла!», - деп, келди аны кёлюне. Атны, эшеки, ёгюзню жегип келген бир да кёрюнмейди. Бир заманда, женгил машинада баргъан адамланы арасында бир тиширыуну, университетде биргесине окьугъан таныш кызычыкь Мадинагъа ушатып: «Тоба, Аллах, энди ол да эгечим... жууукь адам... Биле эдим манга жетгенлей жайгъы кюн, къар жаумай, кышь чилледеча, боран боранламай кьалмазлыгъын», - деди.

Назир, иги да къарысузлукь сынап, тауну башына, «Минги тауну» туурасына чыгъаргъа, кьобуз тауушну, «Минги тауну» жырын жырлагъанланы эшитип, кёлю да жарыкь болуп, арыгъанын да унутуп, терен хансада аякъларын эслеп алыргъа кюрешип, къайры таба барыргъа кереклисин аныглады. Жыйылып тургъан адамланы кёрюп, алагъа жууукь келирге:

- Ма эски, бурунгу журтубуз, тукьумну тамыры кьуралгъан жерибиз. Тукьум байрамны кыуанчы ёмюрлеге барсын, - деген тауушла, андан-мындан Назирни кыулагъына чалышадыла.

Таула арасында, тёрт жанын къаяла кьуршалап, табийгъат былайда узун тепсиле салыргъа ишлегенча, тюз жерде, талада, аш-суу бек эркин. Мазанлы къазанла къайнай. Ариу шешала кюнден кёзлене кьамата. Къачан да хазыр этгендиле, къалай да жетишалгъандыла эрте окьуна?! Адамла эсе уа, бары омакьла, аллай кукала! Не айтдыраса, Назир танымагъанла, айтып да эшитмегенле. Жаш адамла, женгил аякьлыла, бери келген халкьгъа, кыуанч тукьум жыйылыгъа, жарыкь халда жумуш этедиле.

Тукьум тамата кьартды, жашды деп айтырча туююл эди. Жыл санын да къайдан тюзетгин: сакъалы гымых жюлюнюп, аягында чыммакь, бийик табан кроссовкалары, кёксман, жангы болгъанлыкьгъа, жан-жаны бла онган, тауусулгъан ызлыкълары бла жинса кёнчеге, огъары жанында акь футболкасы, кёкюрегинде, сыртында да кытай тилде болур эди, аны хапары болмагъан, таякь ызлы жазыулары бла, башында бир кызыгьылдым кепкасы, салкынлыгы мангылайындан бир къарыш алгъа къарагъан, кьолунда баш бармагы тенгли алтын жюзюгю, юсюнде да адамны кёзюне тюртюлюрча иги мазаллы дуппуру бла, тукьум тамгъасы

болур эди бир ажымсыз, битеу халы, бу жерлени чынтгы ханы кибикди.

Бир кесекден ол, кьолуна акь кьолкьапланы кьаплап, жаш адамланы болушдуруп, машинасыны ичинден кьксюлдом кьумачха ариу чулгъанып тургъан жашил назы терекни тюшюрдю. Аны биргесине ауузу кюнде жылтырай тургъан жангы кюрекни да. Ол да аллындан биягъы кьксюл кьумачха чулгъанып эди. Таудан саркьгъан суудан алай узакь болмагъан, тюзюрек, кюн эркинирек тиерча, ариу жерни сайлап, алайда, тамырына заран жетмезча, теренирек, кенгирек, чунгур кьазып, назы терекни ёрге сюеп, акьырын орнатдыла. Тюбюне кьуюлгъан топуракъны аякълары бла шош теплеп, тегерегине ташчыкъланы тиздиле. Бутакъларын тюзетдиле.

Тамата кьолларыны букъусун кьагъып, кьолкьапларын кьолларын-дан тешип, аланы кьатында сюелген жаш адамгъа узатып, сёз айтыргъа сюйгенин билдирди:

- Багъалы эгечлерим, кьарындашларым! Кьартланы хапарларына кёре, бу журтда тукьумубузну энчи тереги болгъанды. Ала анга табыннгандыла, жарсыуларын, кьууанчларын, ахшы умутларын да анга айтхандыла. Ол бизни ата-бабаларыбызны кёп ёмюрлени сакълап келгенди. Жарсыугъа, биз билген, билмеген да, заманны кюйсюз желлери, зорлукъ кьарамы, сууукъ кьолу, аны тамыры бла кьурутханды. Алай, адамны, халкьны окьуна дейим, анга не кьыйынлыкъ сынаргъа тюше да, аны жюрегинде ахшы мураты кьуруп, жокь болуп кьалмайды. Ма бу назы терекча, жашагъан кьадарында, кыш да, жай да, жауунда, боранда да, бир сыфатда, жашиллей, кёгергенлей турады. Аны себебинден, мен бу назы терекни Монреальны тийресинде кёргенлей окьуна жюрегим сюйюп, бизде аллай тереклеге да ушатып, сатып алгъанма. Бизде да чакъсынла, ёссюнле Монреальны назы тереклери! Мындан алда ары бир жумушум болуп, барыргъа тюшген эди. Билесиз да Монреаль кьайда болгъанын? Оттава, Торонто, Квебек, Ванкувер деген сахарланы эшитгенсиз да? Монреаль да андады.

- Сахарланы кьой да, кьайсы кьырал болгъанын айт, - деп кьычырды, жыйылгъанланы арасындан ким эсе да.

- Канада! Анда да биздеча жашил таула, кьара суула. Энтта да соруру болгъан бармыды, - деп, бир кесек туракълады тамата. - Жокь эсе, барыгъызны да, хант кьангагъа чакьырама.

Бери келген адамла, тенг - тенги бла, шуёх - шуёху бла, узун хант кьанганы тегерегине тап жарашып олтургъанларындан сора, жыйылгъанланы алларында тамата сёз алып:

- Энди, багъалы жамауат, энтта да манга тынгыларыгъызны тилейме. Мени сабий жылларым да былайда ётгендиле, анда-санда бери келе турмасам, асыры тансыкь болгъанымдан ёлоп кьалыргъа жетеме, - деп, кьолунда чанчхыны шешагъа кьакъды. Адамла бир аз шош болдула. – Бюгюн бизни, Жаубелекланы тарых жолларыны, бек кьууанчлы кюнлериди. Ала кеслерини ёмюрлюк жашауларында биринчи кере жарыкь халда, буруннгу тыпыр ташларында, тукьум жыйылыуларын бардырадыла. Сау болугъуз, жыйылыуну юсюнден эшитип, иш этип, бери келгенигиз ююн. Эшитип келалмагъанла да болурла.

Ма бу жерде, ма бу таула, суула, кыяла, кыалала бла бирге жаратылганды бизни тукьум дерге боллукьду. Бек жигер, айтылган тукьум болганбыз. Мындан ары да хайт дейик. Къарт атабызны, ма сиз кёре турган сыртланы жапхан минг кьою бар эди. Аны юсюне жюз аты. Жюз саулукь ийнекге жюз бузоу жибере эди... Къайсы бирин айтайым.

Ары келгенледен бири - Хажос, олтурган жеринде кесича таматаны сёзюне кыатышханлай, кьошакь этгенлей турады.

- Аны аппасыны ол заманда кьолайындан, мени бюгюн кьолайым кёпге онглуду, - деп, кыатында олтуруп турган Назирни кыабыргьасына кыатылады.

- Манга аталып да чаба эди бу тийрени жылкысында бир тор ат, - деп, тамата андан ары сёзюн бардырады. - Мангылайында жулдузу бла. Итчигим да бар эди. Гитче санлычыкь. Акъ аякылычыкь, тиричик, мал кютгенден не арымаганчыкь, не талмаганчыкь. Мен кесим да гитчечик. Бюгюнча эсимдеди атымы мангылайында жулдузу жукьланнганы, акъ аякылы итчигими аякчыкьлары кыазан къара болуп, кыаралганлары, юйню-арбазны ма алай атылып кыалганы.

Кёчгюнчюлюкню азабы... Жашауда кыйынлыкьны юсюнден айтып тургандан хайыр болмаз дегенле да тюбейдиле, алай мен сизге билдириге сюеме, кыйынлыкьнын унутханны - кьюуанчы болмаз. Быллай кьюуанч кюнюбюзде сюргонню зорлугьун сагынып, башыгьызны андан кёп аурутмайым. Аны зорлугьун сынамаган халкыбызда юйюрюйдеги, тукьум-тийре да жокь. Аны ауурлугьун бирден кётюргенбиз, бирден, бирча жигитле болганбыз, бирден хайт дегенбиз. Мындан ары жашар кюнлерибиз жарыкь болсунла. Я Аллах!

Жашагьыз, саулукьлу болугьуз, окьугьуз! Билим алыгьыз, олду бизни адам этерик!

Анга кючден-бутдан тынгылап турган Хажос, Назирни биягьынлай биягьынындан тюртюп:

- Бу не затла жаншайды. Окьугьан окьумаганнга жюкдю, - деди.

Хажосну ол бир жанында олтуруп турган шуёху:

- Ол айтханын неди? Нек жюк бола эди? Бачамабыз Ленин да айтханды да: «Окьугьуз, окьугьуз, энтта да окьугьуз», - деп, сен андан акьыллы болупму селешесе?

- Ол кыачан эди... Кеси да ол, кыаламын сынай, безирегенден жазганды ол сёзлени. Бусагьатда бачамабыз ким болганын кёре болурса?

- Кимди? Айт, биле эсенг. Мен да таныйым!

- Ит кючюкча кёзлеринги кыаты жумуп турма да, аланы кенг ачып дунягьа, аллынга бир къара, маржа! Мени бла доп-добугьунгу, дауур этгенинги кьой да, - деп Хажос кёзю-кыашы бла тамата таба кёргюзтдю. - Ол сен жан аурутхан бачама сау болса, биз блайдамы олтурлукь эдик, баш тебенле болуп?! Ант этдир, бизни да сатып алганды аллыгьыбыздагьы, кесибиз да билмей турганлай, - деди Хажос.

Шуёху аны кимге айтханын ангылап:

- Кесинг баш окьуу алалмай, окьургьа кёзюнг къарап кыалган эсенг, башхалагьа айып нек саласа? Азияда, сюргонде, школда мен бек

иги окъуй эдим, устаз болама да, сабийлени окъутама деп тургъанлай, журтубузгъа къайытдыкъ. Анда къалып, окъурча болалмадым. Мында эсе уа, саман теплеген, юй ишлеген, таш-агъач ташыгъан, орам тюзетген, кесинген ууакълагъа къайгъыргъан... Окъуялмай, билим алалмай, къара таныялмай къалып кетдим. Энди кечем-кюнном да мен окъугъанлагъа сукъланып жашайма. Ма бюгюн да, къарт башым бла, ёлнор тюгом чыкыгъанда окъуна, школгъа алсала, сабийле бла бирге барып, биринчи классда, биринчи партагъа олтуруп, окъуууму биринчи харфладан башлар эдим. Алай окъур эдим, алай окъур эдим! Олтура-олтура кётюрем болгъунчу. Кёз жаууму тауусхунчу, къара сокъур болгъунчу, дуняны жарыгъын кёрмей къалгъынчы! Ай, анасыны уа, окъумай журтума къайтханымдан эсе, окъуп тышында къалып кетге эдим! – деп, кёз жашларын женги бла сюртдю.

- Окъурса, окъурса, энтта да. Жарсыма аллай бир, - деп Хажос, аны жапсарыргъа кюрешди.

- Барыбызгъа да бирча сыйлы болгъан бу жер ючюн кёп жигитле-рибиз жан бергендиле. Къан тёкгендиле. Барыбызгъа белгили халкъ жырлада, атлары айтылып, тукъумну ётюрлюгюн ёморлеге ёлюмсюз этгендиле, - деди биягъы тамата..

- Аз кёп ётюрюк айтылмаиды халкъ жырлада уа, - деди Хажос, жанында олтургъанла эшитирча.

- Аладан бири Гергокъа, туугъан жери амалтын ёлтюрюлгенди, - деди тамата.

Аны сёзюне тынгыларгъа кюрешип тургъан Хажос:

- Ёлген терс болмай, ёлтюрген терс болмаиды, - деп, жиберди.

- Айхай, дуняда аты айтылгъан аллай жигитибизни ызындан бир сабийи, туудугъу къалса уа? - деп, узун-стол тамата андан ары сёзюн бардырады. – Биз ала бла бюгюнлюкде да ёхтемленирча!

- Быллай бир жаншамай, кесине бир къараса уа? - деди биягъы Хажос.

- Кесини уа не хатасы барды. Жарагъан ариу къызы. Мени къатымда олтурады, - деп, башыны бир жанына къалтыратханы бла Мадинаны кёргозтюп, ушакъгъа къошулду Назир.

- Къарындашчыгъым, халкъда аллай сёз барды: «Жюз къызынг болса да, тюп болурунг къалмаз», - деп. Хажос жууап къайтара билгенине ичинден кеси кесине ыразы болду. - Айып этме, сен а кимладанса, танышып къалайыкъ, - деп, къолун узатды анга.

- Мен Жаубедекланы Шохайны жашы Назирме, - деди.

- Аперим санга. Мен да Жаубедекладанма. Андан бери аны айтсанг а, - деп Хажос, къуаннганын жашырмай, эркин солугъанча кёрюндю.

- Жаубелекладан сора да мында Жаубедекланы тукъумну келечилери да келгендиле, - деди тамата кесини сёзюнде.

- Эртте айтырын кеч айта болурму? – деди Хажос.

- Айтмай къойса да угъайым жокъ эди, - деди Назир да.

- Санга уа не хата этгендиле, къарындашчыгъым, Жаубелеклары?

- Мени да бар эди аладан бир умутум. Аллах буюрмагъаннга не этериксе? – деп Назир, ичинден терен ахтынды.

- Жаубелеклары Жаубедекладан айырылганлы көп заман озмаганды. Кыйын жыллада Жаубедекланы бир кѳаууму Жаубелеклары деп жазылып кѳалгандыла. Биз бир тукѳумбуз. Аны эсде тутуп, жаш тѳлюню эсине салганлай турурга керекбиз. Аны айтханым, кызы берген, алган болмазча. Жууктукѳуны бузмазча. Бусагѳатха дери кѳартларыбыз ол иште сакъ бола келгендиге. Мындан ары да алай болурга тийишлиди.

Бююнлюкте тукѳумну экиге бѳлген бир харфды. Бирча жазылырга керекбиз дегенле да бардыла. Алай ол ишни ашыгышлы этсек жарамаз. Аны тюзге санаганла, санамаганла да бардыла. Ол оюм жашауда бардылыр ючюн эки жаныны да ыразылыгы керекди. Мен ангылагандан, ол ишни тамамларга биз алыкѳа жетишмегенбиз. Бара барган заманда жаш тѳлю аны ангылап, бизден тири болуп, ол ишни тап мажарыра деп, ышанама.

Бююнлюкте уа, ол жангыз харфдан уллу кыйынлыкѳ Аллах эки жанына да бермесин! – деди тамата.

- Бююн бир харф, тамбласында эки болур! - деп кѳошду, биягы Хажос. – Харфладан бир уллу хапары болганча. Сен аны хатын кѳрсенг, кѳагытда, ол жазган харфланы дейме, кѳатына басмаз эдинг. Бек эрши, хылы-мылы. Адам окѳуялмазча. Аллаи хаты бла адам дуняда кѳалай жашайды дер эдинг! Бош затны юсюнде, кесин аллай бир бошлап.

- Акѳыллы, фахмулу десем да, кѳолайлы адамланы кѳол жазмалары кѳачан да сен айтханча болуучудула. Ала аны уллу кѳулакѳа алмайдыла. Керек болсамы, аны жазганын окѳуйма деген бек иги - окѳурукѳду, суйсе суймесе да - ангыларыкѳды.

- Кѳой, мындан көп жаншама, тапханса сен блайда акѳыллы, фахмулу адам, - деп, Хажос аны сѳзюне андан ары тынгыларга суймегенин билдирди.

- Ма алайда, тауну аллында мен сабий заманымда, кѳартладан эшитип, бизни кѳалабыз болганды, - деп, арлакѳда тау тѳбюн кѳолун узатып кѳргюзтѳду ол.

- Ма санга, бизни кѳалабыз деди да кѳойду. Бу асыры оза, кѳабындан чыга башлаганды. Бурунгу хапарга кѳере, ол бир ажымсыз Жаубедекланы кѳалалары болганды. Кѳалабызга тийиб а, бир адам ойнамасын! Бусагѳат кѳзюне кѳргюзтейим кѳаласын! Мен окѳуна тѳзерик тѳйюлме аллай артыкѳлыкѳга, - деп Хажос, ачыулу, жеринден ѳрге кѳоба башлады.

Кѳатында олтуруп турган шуѳху:

- Бир тохта муну. Сабырынга таш байла. Не башхасы барды, Жаубедек, Жаубелек. Айтмага кѳой. Не затынг кѳорайды аны ючюн? Бир ушайсыз да. Былай хар бош сѳзге сернекча кѳабынып кѳалай кѳаласа? Сен бусагѳатда жашаган юйюнге-кѳаланга жууук да келмегенди ол бурунгу кѳала, - деп, аны тутуп жерине олтуртѳду.

- Не жетмейди санга? – деди биягы кѳоншусу Хажосха.

- Мен жашауда тюзлук болурун сѳюеме, - деди Хажос да.

- Хуржунунда ненча шайынг барды?

- Барды бир талай. Экибизге жете кетерикди. Не ючюн сордунг аны?

- Хуржунунг кьалын болса, ол заманда табарыкьса тюзлюгонгю. Алайсыз а, тынччыкь олтур да тур. Санга тиймейдиле да?! Сенден жукь тилемейдиле да?! Санга оноу сормайдыла да?! Келип башынга урмайдыла да?! Сени бизнесге жууукь кьоймайдыла да?! Барып юйонгю оймайдыла да?! - деп, шуёху Хажосну кёзюне туура кьарады.

Хажос не айтыргьга, не этерге билмей, уртлар кьайгыгьга кирди.

- Блайда менича хар ташчыкьны, суучукьну ким биледи?! Мен бошдан этмейме былай, - деп, тыкьсыды тамата. - Ол заманда мында ит юрген, ат аяк тауушла эсеме тюшгендиле да, аланы тансыкьлагьандан, былай болуп кьалдым. Жюрексинип! Жюрек да кьалмагьанды.

Сора, хуржунундан кьол жаулугьун чыгьарып, жыламукьларын сюртдю ол. Ызы бла да бир шешачыкьны чыгьарып, тегерегине кьарап, юсюне, башына чачдырып:

- Кечериксиз! Аллах ючюн айып этмегиз! - деди.

- Ма былайды тойгьанланы адетлери. Кьара анга, иги кьара. Энди юсюне суучукь сепдирип, кесин чибинледен кьоруулагьанлыгыды. Асыры безирегенден, не этерге билмегенден, ашагьанларын ичлерине сингдирелмегенден сынгьыйдыла. Кёп тюрлю дыгалас этип, учаргьга излейдиле, учалмайдыла. Аны себепли, жюреклери кьыйналадыла, болмаса уа жияп жибередиле. Исса файгьампардан сора уа, кёкге учхан эшитмегенме, - деди Хажос.

- Ата журтубузгьга жыйылгьанлыгыбызгьга, ата сёз эшитмей, кьарындаш-егеч бир жерге тюшалмай, тийре кьураялмай, кьуш тюгюнлей чачылып жашайбыз. Кёчгюнчюлюкню кьыйынлыгы, кьарт атамь кьабыры, атамь кьабыры Азияны кьум тюзлеринде кьалып кетмей, былайда болсала, мен бу кюннгеми кьаллыкь эдим?! Жашла, сизни барыгьызгьга осуятым, ёлсем тёбенде кьоймай, жатар жерими мында кьураарсыз. Мен сизге бек ышанама. Бурунгу кьартларыбызча жигитле болайыкь. Ала ма бу журтлада кёп ёмюрлени жашау этип тургьандыла. Ташны сыгып, сууун чыгьарып. Бюгюн сизни блай кёргениме, башым кёкге жетгенча болгьанды. Жашау жолунда кёп затыбызны тас этип, жууукьлукь, шуёхлукь жюрюталмай кьалыргьга башлагьанбыз. Алай хомух болмайыкь, жигит болайыкь. Заманнга кёре, жашау эте, атлай барырча. Аллах барыгьызгьга кийик саулукь берсин, сюек саулукь буюрсун.

- Эй, саулугьуму уа жокь эди хатасы, кьалгьаннга не мадар этейик, - деп кьошду Хажос.

- Уллуну-уллуча, гитчени - гитчеча сыйларын кёре билейик. Кьартха, тиширыугьга хурмет этейик, - деп, алгышыын тамамлап, кьолунда ичгини ахырына дери ичип бошап, стаканны столгьга баш тёбен кьаплап, кьурманлыкь этге узалды. - Ма былай, ахырына дери ичип кьоюгьуз. Ол баргьан жерге ауруу, талау бармасын, - деди.

- Этге эдинг игисагьан хурмет! Сен а этерикледенсе? - деди Хажос. -Жаубёдеклары кимледиле Жаубёдекланы кьатында! Алай, кеси айтханлай, ала бизден жайылгьандыла, Жаубёдекладан. Кьачан эсе да аманларыбыз ары ётюп, кеслерине тукьум кьурагьандыла. Бизге кьыйынлыкь жетгенде. Кьыйын заманда. Хомухла. Хаух жухла. Бетсизле.

Ётсюзле. Аны бла биз аз болганбыз, артыбыз болургъа жетгенбиз. Была уа, аман хансча, мажалача, юйреп, кёбейип кетгендиле. Энди тукъум атындан, халкъны аллында чыгып селешгенле, ала болуп къалгандыла.

Ма кёресе тукъум жыйылыуну ким бардыргъанын, Жаубелекланы жашлары, - деп, алгъадан ичгенчигими татып, тишлерин да хыршылап, кёкюрегин жумдуругъу бла къайтарып-къайтарып урду. - Жаубедекларыча бир бирин тутхан тукъум а туююлдоу Жаубелеклары, билип къой аны, къарындашчыгъым. Бир заманда тутарыкъ туююлдоуле. Жашау тюрленгенли, жашаулары тюзелип, жангыдан кеслерин бизге жагъып башлагъандыла, нек эсе да, мен ангылаялмайма! Бирбиз деп. Бу тукъум жыйылыу бошалганлай, бир жумушунг бла барып кёрчюн къатына. Ол заманда кёрюрге, бирбизми, экибизми, ючбюзмю, тёртбюзмю, бешбизми, жыйырма бла бешбизми, тёрт жыйырма бла бешбизми, беш жүз бла элли бешбизми! - деп Хажос, баш бармагъын башхаларындан айырып, кёкте тутду.

- Тохта, маржа, айыпха къаласа, санай билгенинги кёрюзтдюнг. Атаууланамы санай болурса? – деп, къоншусу Хажосну тыяргъа кюрешди.

Тамата да бир да тохтаргъа ушамай, сёзюн андан ары бардырады:

- Адам жашамагъан юй – оюлуп къалады. Юйню юй этген – адамды. Журтун жашатхан, жашнатхан да алай. Жаннетдеча, бу ариу жерледе жангыдан элле къуралыргъа керекдиле.

- Ол барысы да алай болур эди. Алай муну быллай бир жаншатхан не зат болур? - деп, Хажос Назирни биягъынлай жанындан тюртдю.

Назир элгенгенча болуп, не айтыргъа билмейин:

- Къайдам, билмейме? – деп, имбашларын жыйырып къойду.

- Къалай билмейсе? Ачха! Аллай бир селешмей, алай жигит эсе, тыпыр ташына жол ишлетсе уа, къаланы аягъы юсюне салса уа, былайда бир кече къалса уа. Элни бошуна башын аурутуп турмай, - деди биягъы Хажос.

- Адамны къачан кёлю къалады – кёлюн къалдырсала! Мен тукъум адамдан бир къарыусузну, онгусузу, харипни, мажарыусузу кёрсем, бек кёлюм къалады. Аланы мени кесиме хаталары болмагъанлыкъгъа, манга хыянатлары жетмегенликге. Ишлер, тырмашыр, къармашыр амалтын. Хайт дер амалтын.

- Ишлейбиз ишлей. Бир да ишлер ючюн къалмайбыз. Дунияны жанын ол къалдырып турганча да селешеди, - деди Хажос.

- Сен не затынг бла ишлейсе? Ол акъыл бла, тюз оноу бла ишлерге кереклисин айтады, - деп, сёз къошду аны къоншусу.

- Къаллай алаамат жашау келгенди. Эркин дуня! Эркин солу! Эркин къымылда! Хар ким башына бош. Суйсенг – аша, суйсенг – жаша. Суйсенг – ишле, суйсенг – тишле... Суйсенг – жаг, суйсенг – жорт. Суйсенг - айкур, суйсенг – таба... Журт да, жер да бар – адам жокъ. Ким жашасын, ким жашнатсын бу къудуретни?

- Эркин дуня! Жаншарыкъды энди, сыртына тюк ургъанды да. Айтхан бек тынчды, этген къыйынды. Жангыз къызы жашнатыр, Аллах айтса! - деди биягъы Хажос, мыйыкъ тюбюнден ышара.

- Алай, бизни насыбыбызгъа аллайларыбыз да бардыла, къагъып алып, миллионерле болуп къалгъанла. Ёлебиз деп да, къоркъмай. Жарсыугъа, бирлерибиз а, миллионларын тас этедиле. Не кеслери тас боладыла. Алай адам жукълап тургъанлай да, къармашханын къоймазгъа керекди. Урлагъан бирлеге жарашханлыкъгъа, мен билгенден, ол бизни тукъумгъа жарашмайды. Урлагъанынг къыйынсыз кёрюннгениликге, къайгъысы, даууру бек кёп болуп кетеди. Тынчлыкъынг бузулады. Танга дери кёз къысмай чыкъгъан кечелеринг кёп боладыла. Эшигими ким келип къагъады, деп. Мен билип айтама. Аны айтханым, ишлеген къыйынынга жетген а жокъду!

- Тюзю, билип айтады жарашханын бла къалгъанын. Кесине бир къараса уа, къыралны хазыр мюлкюне ие болуп олтурады да, - деди Хажос. - Бу жыйын тамата сёзю бла ачдан ёлтюрлюкдю, къарындашчыгъым, кесибиз бир мадар этмесек. Биз бери аны жаншагъанына тынгыларгъа келгенбиз, огъесе, солургъа, ашаргъа, ичергеми. Тартайыкъ, - деп, ол къагъышдырыгъа стаканны Назирге тутду. Назир къореше кетип, ичмегенин анга ангылатды. Болмагъанда Хажос къоншусу бла, тамата кёрмезча, тобукъларында «столчукъ» къурап, аз-аздан чагъырдан тартадыла.

- Шашлыкъчыкъ узатайым, - деди Хажосха шуёху.

- Къой, тишликге-шишликге, бишликге-мишликге къараялмайма. Асыры тоюп тургъандан.

- Бир зат къап, алай жарамайды. Тауукъну къанатчыкъларына уа къалайса?

- Алай эсе, тауукъну ингичге боюнчугъун узат. Къоймазгъа ушайса, - деди Хажос. - Сен а, не бла жубанаса?

- Мен а, тауукъну жаулу къуйрукъчугъун бек сюеме, - деп, столгъа къарап, ёргеракъ къобуп, узалып алып, тауукъну санчыкълары бла азыкъларын мажарып, тыншчыкъ жерине олтурду.

- Ма былай. Аны сёлешдирген аны ачхасыды, - деп, тартханындан сора Хажос сёзюн андан ары бардырды. - Алып къара, Жаубедеклада болмагъан не тюрлю адам жокъду: жарагъан малчыламы дейсе, колхозчула дегенлигимди, ала алгъын бар эдиле, колхозланы заманында, мен эсе председателъ колхоз болуп, кёп жылланы ишлеп тургъанма, бююнлюкде ала чачылгъанлы, къурудула, малчыламы дейсе, чамчыламы дейсе, андан сора, терсине айланганламы дейсе, айып этме алай айтханым, устазларыбыз эсе уа ит аягъындан. Бир жырчыбыз а жырлары бла жашауда жилтинле чакъдыра башлагъан эди да, ол да тунчукъду. Бек ариу ауазы, чырайы. Жаубелекланы чий быдыр жашларындан эсе, иги да мажал, нек дегенде, кётюргоючу жокъ эди. Жаубелеклада болгъа эди ол, кече бла кюнню ичине аны сыбызгъы этер эдиле, дунияны зынгырдатхан! Битеу дунияны кесине къаратхан! Битеу дунияны кесине тынгылатхан! Жырларын аны бек сюе эдим. Менден да хайыр жокъ жырчы жашыбызгъа. Сен билемисе, бир жырны халкъгъа жетдирир ююн къаллай бир къыйын салыргъа кереклисин? Жаубедеклагъа эркин атларгъа, сёлеширге къоймай, чырмаулукъ этип тургъан, бизни къарыусуз, айыплы, учхара жерибиз, кемчилигибиз окъуна дейим, бусагъат жашаугъа кёре, къолайлы

адамыбыз болмагъаныды. Эй, колхозла чачылгъанлы, жангы жашаугъа къабыргъамай жарашдыралмай, малсыз, чабырсыз болуп, атылып къалдым.

- Къойчун сен да, жырчыгъа ачха бералмагъанынга къыйналып. Жырдан сора да, бир иш этсин ол жырчы, алай жигит эсе. Халкъда сёз барды: «Жырчыгъа мал бергенлей», - деп. Суугъа кетген ачхагъа айтадыла алай, - деди биягъы къоншусу.

- Сен а, ма бусагъатда бийик учунуулукъдан ангылауунг болмай жаншайса. Сен учхан не болгъанын билмейсе, шуёхум. Учалмайса, къанатларынг жокъдула да учалмайса, - деп Хажос, къоншусуну имбашындан къакъды. – Эй, Азияда заманыбызда бир къазахлы шуёхум айтыучу эди: «Бай Къудай, сен мени жарлы этип сынадың, энди бай этип да бир сына», - деп, тилей эди ол. Мени да мындан ары Аллах бай этип бир сынаса, бек иги боллукъ эди. Кёрюр эдигиз ол заманда, кюнубюз къалай жарыгъанын, жырыбыз къалай жырланнганын, жыйын тамата ким боллугъун?! Ауузугъузну ачып, кимге тынгыларыгъызны?! Къой, мен мындан ары Жаубелек улуну жаншагъанына тёзалмайма, бюгюннге дери да алай бола келгенди. «Кюн кёрмеген кюн кёрсе, кюндюз чыракъ жандырыр» - деп, ашарымы - ашадым, ичерими – ичдим. Ол дуниясын билмейме, бу дуния уа энди аныкъыды.

- Не дунияланы санаргъа къалгъанса?

- Бу дунияны сатып алгъанды Жаубелек улу, дейме.

- Аны уа, угъай! Мени сартын, ол дунияда аныкъыды. Халкъына жараса, ма былай бизлени ашага-ичире турса. Алай туюнлюмдю, Хажос?

- Мени атым къачан эсе да Хажи-Бекир эди. Энди Хажос болуп къалгъанымы кёресе?! Къарыусуз болсанг алайды. Кел, шуёхум. Болду болуп былайда заман ашыргъаныбыз. Менден къолайлы мени кесини къошуна къошары жокъ. Кесимден осал а - манга керекмиди?! Жыраслан бла мен эки тюрлю планеталабыз. Мен - Марс, ол а – Меркурий! Ичим куюнп барады, арлакъда сууукъ нарзандан тогъуп, ичими сугъарып, бир къандырайым, терек салкъында бир солуюм, - деп, тенгин да алып, бир бирге кётюргоч эте, узун столдан ёрге къобуп, экиси да кёзден ташайдыла.

Назир Хажосну сёзюне уллу эс буруп тынгылагъанча кёрюннгенликге, аны битеу акъылы, сагъышы Мадинагъа кетип, ол къызы кёзюне соруулу къарады:

- Мадиначыгъым десем да, Мадина. Мындан ары алай айтыргъа керек боллукъду. Бу жыйылыу болмаса, не боллукъ эди артыбыз? - деп, жарыкъ ышарыргъа кюрешди.

- «Гюллю», «кюнлю» болуп жашар эдим. Сен келтириучо гюлле юйде турадыла. Юйню ариу хауагъа алдырып. Папа аланы кёрюп манга: «Гюллю» атагъанды. Сора бир кесекден: «Кюнлю» деп да, къошханды.

- Ийнана эсенг ийнан, санга тюбегениме, сени кёргениме бек къууаннган эдим. Асыры къууаннгандан, эки къанат битгенча болуп, аякъ тюбюмде чёп сынмай айлана эдим. Сени мында кёрюп, жууукъ жетгенинги билгенимде уа, бек къыйналдым. Тюшюмде-тюнюмде адамны эсине келмезлик иш болгъанды. Къанатларым сындыла, энди эки аягъым то-

букъларыма дери жерге батдыла. Алай ауур болгъандыла, кючден суйреп айланама. Жюрегим къанатлы болуп, кьолумда болса, жиберип кьояр эдим. Къарт атам тюз айта эди: «Жашым, жашауунгда бек да кьууанма, бек да кьыйналма», - деп.

- Сен, Ньюжорум, десем да Назир, энди мен да мындан ары алай айтыргъа керекме, акьыллы жаш болгъанлай, алай бош затлагъа уллу эс нек бөлесе? Жашаудан аллай бир кьалай тюнглоуп кьаласа? Таулу туйюлмюсе, маржа? Университетде дуня бла бир кьыз! Керек эсе, мен окьуна танышдырырма сени аланы бир-экиси бла, – деди Мадина.

- Таулума, таулума, Мадина. Алай андан манга энди не файда?! Мен а, мындан ары гюлле ташыгъанны кьоюп, келечиле жиберирге хазырлана тура эдим, - деп, кьулагъына шыбырдап, жарыкъ ышарды.

- Созулгъан иш алай болады. Энди уа, тукьум деселе, жукьум келеди. Кьаллай уллу тукьумла бардыла?! Алай, аз санлы болгъанлыгыбызгъа, сыйыбыз бла жашарча Аллах этсин!

- Жаубедекни Жаубелекге тюрлендиргенден да энди не хайыр?!

- Кертиси уа, Жаубедек бла Жаубелек бир тукьум болур деген акьыл эсибизге окьуна келмегенди. Магъанасы да бирди, билесе да, чыпчыкьны атыды, кеси да аман жырлай болмаз.

- Кьушну атын жюрютсек да бир иш. Чыпчыкьны жыры бла уа узакъгъамы барлыкьса! Бизни жырыбыз башха эди да, - деп, ышарып, не эсе да, экисине да кюлкую кьабынып, харх этип кюлдюле. Жыйылгъан халкъ алагъа эс бурду.

- Кюлгенинги тауушу кьаяла арасында мындан ары бара кёреме, - деди Назир.

- Жашауда, таулада эслеп кюлюрге, ойнаргъа кереклисин энди ангылагъан болурса, - деди Мадина да.

- Да, энди мындан ары башынга сакь бол.

- Сен жангы зат айтмайса, Назир. Мен эшитмеген, билмеген. Атам-анам да кюн сайын башынга сакь бол, башынга сакь бол деп, башымы суугъа атарыкъ этгендиле! Менде тургъан не барды, башымы адыргы акьылына, тёрт санымы кьарыууна кёре, насыбымы излеп айланама. Ким да алай болур?!

Экиси да бир аздан эс этип тегерекге кьарагъанларында, тамата сёзюн андан ары бардыра тура эди.

Мадина жыйылыу таматаны кёргюзтюп:

- Ол Жорикди, - деди.

- Жорикми? – деп, кьайтарды Назир.

- Хау. Жорик, юйде алай айтабыз. Алай а, Жыраслан. Мени папам.

- Жыраслан! Жырчы Аслан! Жырны, сёзню суйгени ючюн атагъан болурла алай.

- Сен тюз ангылагъанса, мени папам халкъ жырны, туугъан журтун, табийгъатны алай суюди. Тыш жерледе айланып келсе, алай тансыкьлайды. Хар жол сайын, мында тенглери бла нарзан ичип солуп кетиучюдюле. Аны отоун сен бир кёрсенг. Анда болмагъан не жаныуар, не кьанатлы болмаз. Тыш кьыраллагъа барса да, кьайсы жаныуарны болса да башын,

терисин, туягъын, мюйюзюн кётюрюп келмей болмайды.

Ийнана эсенг ийнан, сарыукни териси да барды. Пржевальский атны туягъы. Тянь-Шаньда болгъан бир тау кийикни мазаллы мюйюзлери. Ала алай уллуладыла, кеслери окъуна отоуну уллу къабыргъасына тагъылып, аны толтуруп турадыла. Пилни мюйюзлери уа... Къарышып, ышарышып, майрышып, къубулуп, бурулуп, бузлап, тозурап тургъан кёбелекгеле, къоянла, тюлкюле, бёрюле, айыуле, асланла, къапланла – уллу тырнакълары бла, жилянла, макъала, къушла, мудах кёзлери бла кёгюрчюнле - къайсы бирин айтайым. Барып тохтагъан жаныуар орун.

- Нек айтаса алай? Къолундан келеди да этеди. Жашау алайды. Хар ким не сойсе аны эте барады.

Аны сёзюн эшитмегенча:

- Эндиге дери таныш туююл эсенг, танышдырайым папам бла, - деди Мадина.

- Танышмай а... Сёлешип бошай эсе. Ашыкъмай. Жыйылыуну ахырында, - деди Назир.

Жорикни сёлешгенине, кесин тутханына кёре, аны бу тукъум жыйылыгъа уллу къыйын салгъаны танылады. Кесин да чырайлы, чырлы адамгъа ушатады. Къызы да атасына ушагъандан болур эди, къара, керме къашлары. Юсюне кийген жайгъы, женгил, женгиз, этексиз, эти бетли чепкенчиги бетине-санына ариу, тап жарашып. Былайда къарт атасыны: «Биз жаш заманда къызла кийинип ариу бола эдиле, энди уа - тешинип», - деген сёзлери Назирни эсине тюшдюле. Дагъыда, аны эсине, не эсе да, къарт атасыны айтхан сёзлеринден кёп затла эсине тюше барадыла.

Назирни эси къала болгъан жанына кетип, анда аны эслеялмагъанында:

- Сени папанг айтхан жанында, не эсе да къала эслеялмайма. Ары жолму узакъды... - деди къызгъа.

- Огъесе, къаламы гитчечикди. Кёзге кёрюнмеген... Къолгъа илинмеген... Оймакъча... Оюнчакъча... Барып къараргъа керекди, - деп, ышарды Мадина. - Жыйылыу да бошала болур. Бизни машинада орун барды, бирге къайтырбыз шахаргъа. Мындан ары энди сен манга къарындаш боласа.

Тамата аланы жаншагъанларын кёрюп, сёзюн тохтатып:

- Алайда ол жаш адамны да болур дейме, Аллах айтса айтыр заты. Санга сёз береме, - деди Назирге. – Ал стаканынгы къолунга.

Назир ёрге къобуп:

- Да, сиз айтхан алгъышла къабыл болсунла! Андан сора мен не айтайым, билмейме, - деди.

- Аперим санга! Бек иги айтханса! Энди тарт! - деди Жыраслан.

- Мен алыкъа ичип башламагъанма, тамата, айып этмегиз, - деди Назир.

- Аллах ючюн, жашы, кимни жашы боллукъ эдинг кесинг да, уртла да къой, не затынг къорайды аны ючюн, - деп, жумушамай, къадалды ол.

- Татыуун да билмейме мен муну, - деп Назир да, кесин женгдирирге унамай, ышарыргъа кюрешди.

- Тыйма мындан ары халкъны аллын. Ичгенленидамы кёрмегенсе?

- Ичгенлени уа кѳргенме, кесим а ичмегенме.

- Сен мени папамы халисин иги билмей сюелесе, ѳре турукъ болуп. Ич да кѳой. Сѳйсенг, сѳймесенг да ичирликди, бир къадалгъан эсе. Ич, Назир, жашаргъа сѳе эсенг, сѳйюп айтама, - деп, этегинден тартып, бир жанындан Мадина шыбырдаргъа кѳрешди.

- Мадина, ол сени атанг эсе да ичаллыкъ тѳйюлме, - деди Назир.

- Сен аны ичмесенг мен ма бусагъат ѳлейим, - деп тамата, къаты болуп, терк ѳрге къобуп, къолун узун тепсиге жетдирип, зынгырдатды.

Дуниясы къарангы болгъанча, жер тебренип, таула оюлуп баргъанча, кѳрюндю Назирни кѳзюне. Битеу халкъ да аны юсюне аралып.

- Мен аны ичмегеним ючюн ѳллюк эсегиз, ѳлюгюз да къалыгъыз, - деп, жиберди Назир.

Ол сѳзлени эшитип, бары шум болдула. Эрши-буршу къарагъанла, жагъасына узалгъанла, урушха киргенча, гурушха этгенле да чыкъдыла. Алай Назирни башы тѳгерек айланып, ким не этгенин, ким не айтханын ангыларча тѳйюл эди.

Эс жыйып къарагъанында, хант къангада адам аз, Мадинаны да жанында кѳрмеді. Бир кесекден: «Тукъум жыйылыу аны бла бошалады» - деген сѳзле Назирни къулагъына чалындыла. Чыбыкъсыз телефону да аны, ол заманнга зынгырдады.

Назир аны хуржунундан чыгъарып:

- Алло, Мадина сенмисе?! – деди.

- Менме мен, Назир! Кѳп сѳлеше турургъа заманым жокъду. Биз кетип барабыз. Бери манга иги тынгыла. Акъылынгы башынга жый. Кечигип, жолда-къолда атылып-сатылып къалмай, шахаргъа жыйылыргъа кѳреш. Анда тюбеширбиз. Университетде. Бери автобус жѳрюмейди.

xxx

Биягъы машинала, алтын сынжыр болуп, бир бири ызларындан таудан энгише тизилдиле. Мадинаны саргъылдым, ѳре аякъ, башхалагъа ушамагъан, къылыкъсыз узакъгъа созулгъан, узун, «кенгжаурун» машинасы да, баппаханна хауада учуп айланнган чач тюклерича, Назирни кѳз туурасындан жутулду. Аланы ашыкъ-бушукъ этип, мындан ызларына къайтханлары иги да теркиракъ кѳрюндю жашха. Тукъум жыйылыугъа келгенича, кеси къарыуу бла юйюне жыйылыгъын, бурунниг тыпыргъа, къалагъа, кеси жангыз барып къараргъа кереклисін да толу ангылада ол.

Назир эски журтха атларгъа, къайдан эсе да, шош аязчыкъ жетди. Тереклени булчукъларын шыбырдатды. Тал терек, эмен, бусакъ, дагъыда ол билген, билмеген да кѳгет терекле, кѳгетлери бла жерни толтуруп, аны тансыкълагъанча, ушакъ этгенча кѳрюндюле.

Барып къараса, алайда къысыр къаядан сора зат да жокъ, алай къаланы мурдору уа сакъланнганды. Ташлары чачылып: уллу, мазаллы ташла, аланы къачан эсе да адам келтирип къалагъанды деп да, бусагъатда кимни болса да ийнандыргъан бек къыйынды. Назир къаланы мурдоруна аууп тургъан ташладан, кѳтюрюрге къолундан келгенича, бир экисин бир бири юсюне салды. Ол таш къалаулары орнуна бийик, тѳппеси таулары тенглигинде, акъ къаланы кѳзюне кѳргюзтдю. Кинолада, китаплада айтылгъан

ханла, патчахла жашагъан, ариу жасалгъан отоуланы да. Тёрт жанында къарауллари, тегерегинде эл бла бир жумушчусу. Сыртланы толтургъан жылкыбла. . . Ат, тай кишнеген. . . Таудан энип келген кьой сюрюуле, токълула, кьозула, толкунлача чайкъала, кез кёрмезге созула. . .

Кеси да Назир атлы жыйыны бла бирге узакъ жолоучулукъдан, мангылайында жарыкъ жулдузу бла бир акъ, сыбызгыбел атха минип, уллу къабакъ эшикледен ётеди. Атыны кюмош жюгени, ат жерини тёрт жанындан мазаллы, жумушакъ кепчеклери, къашлары чынар агъачдан, кьолунда алтыдан эшилген узун къамичесини сабы жабырмакъдан. Башында кийиз къара бёркю, юсюнде чепкени, кюмош хазырлары бла, кюмош белибаууну кюмош кынында кюмош къамасы, къара жамычысы, акъ башлыгы, аякъларында кюмош баулу ышымлары.

Тийреге жетише келгенде – белгили дауурбасланы къагъылгъанлары, жезден этилген уллу сыбызгыны сыбызгычы кычыртып сокъганы, аны кьулагына эшитиледиле. Назирни узакъ жортууудан юйоне-жургуна сау-саламат жыйылгъаныны кьууанчын этип, битеу жамауатха билдиредиле. Шынкъартча жаннган отда мазаллы эт къазанла къайнай, аш-азыкъ, тютюн ийис бурунларына ура, ала элге киредиле. Халкъ алагъа тюберге майданга чыгъады. Аланы ичинден Назир таба Мадина алгъа атлайды. Аны юсюнде миллет кийимлери, бетине ариу жарашхан башында чилле акъсыл жаулугъундан, тышына къарагъан узун къара эшмелери. Ол жарыкъ ышара, кьолунда бозадан толу гоппаны жашха узатады.

Алайда Назир атдан тюшюп, жюгенин да къатында тенгине узатып, къарамы бла Мадинагъа суйюне, кьууанч тыпырлы болуп, жюрюшюн сабыр-сабыр ала, кьолун анга созгъанлай:

- Тоба, тоба. Бисмилляхи, бисмилляхи. Манга не бола турады, - деп, эсин кыяды. – Къала, бала. . . Къалыу бала. . . Сени тюзетип, жашаугъа къайтарыр кюч къайда?!, - деп, ахтынды Назир. «Тукъумну белги арасы, ата-бабаны къаласы», - деген, къарт атасыны сёзю да аны эсине тюшдю.

Ата-бабаланы жургуна къарай кетип, Назир таш къалауну арасында эски, тот кесип тургъан, чечмеле бла тешилгенча, тешикли челекге кёзю илинди. «Бир ажымсыз малчыла унутуп кетген болурла», - деп, келди аны кёлоне. Челекни сабындан тутуп, алайым деп кесине тартханлай, сабыны кьулакълары юзюлюп, кьолуна келди. Алай бла болмазлыгъын ангылап, ол, челекни ичинде ташларын, топурагъын, хансын бир жанына кетерип, челекни кыйырындан тутуп ёрге чыгъарды. Тюбюн ташчыкъ бла къагъып, кюннге тутуп кёрдю. «Сабы тауусулгъанлыкъгъа, тюбю сауду, тешиги жокъду», - деп, ол не эсе да, кьууанып, кеси кесине ышарды. Бир зат этерге суйгенча, тегерегине къарады. Тамата орнагып кетген, «Монреаль» назы терек эсине тюшюп, аны къатына барды. Анга суу кьуяргъа кереклисин ангылады. Узакъ болмай саркъгъан, чокъуракъ суудан ташып, бир талай челек сууну аны тюбюне, башха тереклени тюплерине да кьуйду. Челекни да алай бир терекни жанында кьойду.

Ашхам бола, Назир жолгъа атланды, кеп болмай дуниядан кетген къарт атасыны сыфаты да кез аллында. «Жашым, ёмюрюнде аракъыны

къолунга алма, ауузунга салма, харамды, гюняхды», - деген аппасыны сёзлери, аны осуятыча, жашны къулагъына чалыша, баргъан сууну макъа-мына жалгъаша, хар атламына ариу, тап жараша.

Бийик таудан ёзеннге суу саркъгъанлай, тик энгишге баргъан тынч кёрюнсе да, аны битеу эси, акъылы ёмюрюнде кёрмеген ёргеде, къала-сында эди.

«ИТ БУРУН»

Эртте-эртте десек да, не башхасы барды, эрттемиди, туююмюдю, бир шайырны, хуржунунда бир шайы болмай, аны себепли хуржунларын да бир керексиз, бош артмакълача кёрюп, тюзюн айтханда уа, бирде ала аны кёзюне алай эриши кёрюне эдиле, асыры не этерге билмегенден, хуржуну болгъан хар юс кийимин юсюнден тешип атарча окъуна бола эди. Алай бла аланы неге жарагъанларын унутханча болуп, темир эшикге къадау, кирит салгъанлай, жан хуржунун, кёнчегинде, кёлегинде хуржунларын да къаты халы бла тигип, тынгылы бегитгенли, жашауунда ачха, мюлк ауруудан къутулгъанлы, жүреги бир башха тюрлю, эркинирекми дейик, ишлеп башлагъанды. Ол кюнден башлап, аны жүрегин учунуулукъ кючлеп, назмучулукъгъа халал къуллукъ этерге кёл алгъанды. Дагъыда анга ол ишни этдирген къачан эсе да къарт анасыны: «Къолларын хуржунуна сугъуп жүрюген айышды, хуржунун не бла болса да кёпдюрюп айланган пасыкъды, хуржуну бла жабыллыкъ, хуржуну бла къабыллыкъ, хуржунуна ушасын, хуржунуна кюлейим, хуржунун сёгейим, оппай-соппай сёлешмесин да, хуржунунда неси болгъанын кёргюзтсюн, хуржуну къуру болгъан къаргъышды, хуржунунда чибин къозлагъанлай, хуржунунда жел ойнагъанлай, хуржунуна кёреди хар заты, хуржуну жукъаны, насыбы да жукъа, хуржуну къуру, къалды къуруп», - деген, дагъыда анга ушаш сёзлери къалай эсе да, эрттеден, гитчеликден окъуна аны башын жау гыбытда жау чайкъагъанлай, къатышдырып къойгъандыла.

Шайыр улуну кече-кюн къарнын тойдурса да, жау этдирмеген къаламы бир кюнню къолундан тюшмегенди. Аны «Халкъ поэти» деген сыйлы аты да, халкъны кёз аллында, анда-санда кёрюне турургъа кереклисини белгисича, борч болуп, эки имбашындан басханды. Кюнлени биринде, жазма къангасына къапланып, ёмюрледен бери адам улуну жашауу къууанчлы, жарыкъ, кенг, тюз жолгъа чыгъып кеталмагъаны бла байламлы, тамагъына тыгъылып, жүрегин тыкъсытып, жыйылып тургъан ич сезимлерин тышына бошлайлмай, къагъытха тохташдыралмай, бир тизмеге тюзеталмай къыйналгъан заманында: «Не да болсун, адам кёрмесин мени ауур халымы», - дегенча, терен ахтынып, тегерекке кёз жетдирип, ёрге кётюрюлюп, сууукъ суучукъдан уртлайды. «Не къойдурмагъан, не тойдурмагъан», - деп, къаламын бир жанына атып да жиберичюдю. Тынчлыгъын бузгъан ит чибинлеге да тарыгъычуду.

Алай аны халы хар кюнде да бирча туююлдо. Окъуучулары ырызлыкълары, аланы анга жиберген къагъытлары, Ата журтну татлыгъы,

ананы балагъа сакълыгы, ариу кызыны назик жүрегин алай ким ачык-лаялгъанды деген хапарны жетдирселе аны къулагъына, тюшюп тургъан сакъалы, бир кесек жерине къайтады. Алай бир-бирде кесини къужур къадарына сагъышланган кезиуонде, дуниягъа белгили назмучулары жашау, чыгъармачылыкъ жолларына къарайды, кесин ала бла тенгleshдирип да кѳреди. Аланы кими жырчы, кими темирчи, кими байны жалчысы, кими ханны чапчысы-жортчусу, кимин а власть агъызгъанды, башхасын, халкъым деп, жанын-къанын аямай айланнганны, халкъ къабырлада басдырыргъа къоймай, бир жанына быргъагъанды. Бирлерин, ауузун тыялмагъаны ючюн, башха мадар болмай, олсагъат, тутхан жерлеринде тунчукъдуруп къоймай, тутуп ауузун, десек да, эринлерин чирги ийне бла тикгендиле. Ауузундан бир сѳз чыкъмазча, ауузуна кирит такъгъандыла. Ол заманда Шайырланы жаш кесин къайсы бла тенгleshдирирге билмей, «поэт – заманны кюзгюсю» деп, иги да терен сагъышланганды.

Ачхасы болмагъандан, кѳп жылланы ичинде, китапларын чыгъаралмай, адамла кѳре жарсып айланнганды. Халкъ жыйылыулада, тойда-оюнда, неда башха чакъырылгъан жерде, бу алыкъа басмаланмагъан «Ит бурун» деген биринчи китабымданды деп, назмуларын окъугъанды. Башхасында: «Бу басмадан чыкъмагъан «Ит-тили-чапыракъ» деген китабымданды», - деп, билдиргенди. Бу тизгинле уа, «Ит жыйын» деген ючюнчю китабымдандыла деп да, жиберичю эди.

Кюнлени биринде, кесине ушагъан шуѳхларындан бири Шайыр улу Жансокъгъа:

- Назмуларынгы зарфха уралмай, ит ылыгъын сынап айланма да, ийне жутхан итча, бу арт заманда журтда аты айтылып тургъан, тутуругъу болгъан Тутурукъ улуну жашына тюбе, бусагъатда олду халкъны жумушуна къарагъан, ит илешлигин кѳргюзт анга, ит ауруу тиймеген эсе санга, жарсыуунгу айт, ангылагъан эт, сайлап бир-эки назмунгу да окъу, уллу, терен сагъышларындан бери айырылып, ол сени толу эшитирча, ангыларча, ол сен жазгъанны, жүреги бла сезерча. Андан сора, мен ангылагъандан алыкъа аны эсиндеди, сени сохта заманындан бери назмучукъла чалышдырыргъа кюрешип жашагъанынг. Айюнге, Жансокъ, мен да унутмай турама школда сени назмучукъларынгы. Бусагъат эсиме бир-экисин тюшюрейим: «Ит бѳрюча улуйду, тынч турмаса кюруйду», «Итчик-тиричик юреди, киштиклени сюреди», «Жютю бурун гугурукгу – тауукъну кѳрсе - мурукгу». Мен ангылагъандан алада уллу магъана барды. Не да эт, уллу иште айып жокъду. Тепсеген, жырлагъан окъуна эт. Аллында бир да аямай аякъ бюк, китабынгы чыгъарыргъа болушсун ансы, - деди таза жүрегинден Шайыр улугъа, аны бети-къуту кетип, къарыусуз, мадарсыз, мажарыусуз болуп тургъанын эслегенликге, кѳлю къалмасын деп, ол затланы юслеринден кѳп сагъынмады.

- Шуѳхум, тепсей, жырлай билсем бу кюннгеми къаллыкъ эдим. Аланы жашаулары менден такъылдыла. Ала ачдан ѳлмейдиле. Бир да къурумаса аланы къарынлары токъду, - деди Жансокъ, къарамы кѳз туурада тауланы бийиклеринден да бийигирек, аламны кенглигинде, узакъгъа кетип. Бир ажымсыз жангы тизгинлеринде болур эди аны битѳеу эси.

- Ич десе – ич, бурнунг бла окьуна... Сызгьыр десе – сызгьыр, быдырынг бла окьуна... Итни-битни кьуллугьунда эт. Не этериксе, кюреширсе. «Итден туугьан, кьалай устады сёзге, назмугьа», - деп, чам-лакьырда этерге кюрешсе да тёзген эт. Тёзген тёш ашайды», - деди. - Назму бла бизнес ит бла киштикча болуп айланмай, мен ангылагьандан биригип, кьарындаш-эгеч болуп, шуёхлукь жюрютюп, бир бирни ангылап, бир бирге кьол узатыргьа, бирден халкьгьа халал кьуллукь этерге заман болгьан ушайды да.

- Сен ангылагьандан алай да болур. Мен билгенден а, Тутурукь улуну халы бузулгьан заманына тюшюп кьалсанг, ит ашамазлыкь этип да жиберири. Тапхан – табан кётюреди.

- Кьайдан билесе, тилегинги кьабыл этсин ансы, аны гурушхасы ит чибинчикни кьапханьча бир да кёрюнмей кьалыр.

- Мени не кьабаргьа кьалгьанды?! Азмыды анга жубаныр, чимдир зат.

- Керти да, шуёхум, сен итни териси кёре эдим, аллай бир жылны бир китабынгы чыгьарыргьа кьолунгдан келмей, тёзюп жашайса!

Шайырланы жаш иги да тынгылап туруп, бир ишексиз ол заманда жангы тизгинлени тизгинин битдирген заманы болур эди аны, ауузундан сёзюп чыгьарды:

- Ач ит жортууукь болур дейдиле, кьарындашым. Сен айтханны да этип кёрейим.

Кюнлени биринде Тутурукьланы кьолайлы жашлары ара сахардан юйюне жыйылгьанын билип, Шайыр улу аны арбазына кирип, аллына биринчи тюбеген адамдан кечкинлик тиледи. Арбазда адам кёп эди. Шайыр улу Тутурукьланы жашны гитчеликден биле эди. Арт заманда газетде: «Бу адам изленеди», артда уа: «Энди уа, изленмейди» деген сурат не эсе да эсинде кьалып, аны анга ушатды. Кеси кесине: «Эгизлеча, былай ушагьанла», - дериги келди. Кёзлеринде кьара кёзлюклери, кьара шинли, кьара огьары жаны, акь кёлеги... Чырайы, бетинде башхалагьа ушамагьан нюрю, ариу кьаны. Атасына-анасына да ушатды. Алада ёсюмлю, белгили, тутхучлу, тутурукьлу, айбат адамла болуучу эдиле. Тутурукь улуну бла кесини юсюне-башына да кёз жетдирди.

Кёп жылланы ичинде ауур жюк кётюрмеген эсе да, андан эсе кесин заман иги да тозуратханнга, жашаудан бир жанына атханнга ушатды. Айырып кьойгьанны орнунда!

Кьатында жёнгери чырпабаш, Бырмамытны чегетича, бёкем санлы. Аны да кьара кёзлюклери, нек эсе да кьолунда тыш кьыраллы сёзлюклери...

Шайыр улу алгьа атлап: «Салам», - дегенлигине, аны кьайгьылы артыкь бек киши болмагьанын эследи. Алгьадан сайлап, хазырлап келген, кеси мажалгьа санагьан назмусун окьуп башлады:

*Кьач келгенди жерни буруп,
Жюрекни чанчды ит бурун.*

*Аман-заран сизден кетсин.
Ариулукъну бери этсин!*

Алай, не къарс ургъан, не аперимлик билдирген жокъ. Анда-мында баш булгъагъанла, аз-маз ышарыргъа кюрешгенле аны кёзюне илинди-ле. Тынгылай-тынгылай, болмазлыгъын ангылагъанында: «Бу биринчи китабымдан назмумду», - деп, къошду ызы бла. - Бир ишексиз биринчи китабымдан болур, манга ётюрюк керек туююлду, - деп да къошду ол, кеси кесине ышанмагъанча.

*Олсагъат, ызы бла жангы назмусун айтды:
Жашау - кезиу, жашау - тогъай,
Таза кёлюм, бошдан угъай...
Гара сууу, таза чокъракъ,
Дарман-дары ит-тил-чапыракъ.*

Бу: «Ит-тили-чапыракъ» деген назму китабымданды», - деп, билдирди ол.

*Парийим къайгъымы жарытханды,
Итлени да Аллах жаратханды,
Инсанлагъа болушлукъгъа,
Керек кюнде тауушлукъгъа.*

Бу «Ит жыйын» деген ючюнчю назму китабымданды, - деди. - Ала басмадан чыгъып, къолума алсам, дуняда менден насыплы адам болмаз эди. Андан сора ёлсем да, ёлдюм демез эдим... Кёп жылланы къыйналгъан къол къыйыным, дуня жарыгъын кёрсе боллукъ эди. Ала мени жашауумдула, ашымдыла, сууумдула. Тылпыуум бла жазылгъандыла, айымдыла, кюнюмдюле, жулдузларымдыла... Аланы манга хауадан башхалыкълары жокъдула. Хауаны кёзю бла ким кёреди, къолу бла ким тутады? Назмуланы магъаналары да алайды. Аланы ангылар ючюн адамгъа ачыкъ жүрек, терен инсанлыкъ, назик сезим, жашаугъа суюмеклик, къарындашлыкъ-эгечлик, табийгъатха хурметлик керекди. Айып этмегиз, айтдырмай къоймай эсегиз, ала манга туугъан балаларымчадыла... Алагъа да тансыкълыгъым уллуду... Барып кёрюрге заман тапмай... Ишден бошамай... Болушалсагъыз эди ачха бла, халал ырысхысы болгъан бочха бла... Китапларымы чыгъарып къояр эдим, маржа... Хо десегиз...

Тутурукъланы жаш, кёзлюклерин кёзлерине баш бармагъы бла иги да ёрге ышырып: «Шайыр улуну жарсыууна къарагъыз», - деп, тенглерине билдирди. Аладан бири олсагъат эки къолу бла, ол алай бек кёрмеген, къолуна алмагъан, къарап, кёзю юйренмеген, бирер тюрюк - жашил, къызыл, кёк, кёп бояулу, кюлтем-кюлтем ачханы алып келип, Шайырланы Жансокъгъа узатды.

- Ачхала энтта да келе турадыла. Хайырын кёрюгюз, - деди ол.

Шайырланы жаш а аны кётюралмай, бир ажимсыз ала тыш къырал-

лы ачхаладыла деген акъыл, не эсе да жүрегине түйрелип, элгенгенча болуп, бираз артха туракълап:

- Манга харам ачха керек түйюлдю, - деп, кеси да билмегенлей, кычырып жиберди. - Биреуге хап-хуп ачха жарашханлыкъга, манга жарашмайды. Билген этигиз аны. Не да болсун, таза болсун, - деди.

Сейир болуп къарап турган Тутурукъланы жаш:

- Мен санга аллай бир таза ачха къайдан табайым? Узатханы бла ал да къой, маржа, ачха ийис этмейди. Халал къыйынымды. Он бармагъымы къыйыны. Жашла шагъат. Школда окъугъан заманыбызда чамга-оюннга аман түйюл эдинг да! Быллай бир чамны-оюнну, тенгни-заманны, игини-аманны, жашауну-сынауу ангыламазча къалай болганса?! - деп, жангыз-баш бармагъын кёкге тутханы бла, ай, анга алайда бир кюлкую къабынды. Асыры кюлгенден кёз жашлары къуюлдула. Аны алай кюлюп, ким кёрген болур эди жашауунда! «Жукълатыгъыз чыракъны, жашла! Женгил жукълатыгъыз, дейме! Мен болалмайма. Жаным къалай тёзсюн бу къужур дунияга», - деп, тийрени зынгырдатды. «Жилапмы къойду, жазыкъ, бачамабыз», - дерча болдула къатында сюелген шухлары да, кюлгенни орнунда ышара.

Шайырланы жаш аны чамын-чамсызын иги ангылаялмай:

- Этеди, этеди, - деп, аны тыяргъа адам табылмаганча, къайсы эшикден киргенин унутханча, тегерекни къарамы бла аулап, арбаздан терк чыгып кетди. Тутурукъ улуну кюлген тауушу бла бирге кеси ауазы кеси къулагъын зынгырдатга.

- Бююннге дери былай оюнчуд деп турмай эдим. Жашау а оюн түйюлдю. Энди, жашла, кетеригиз бетигизден маскаланы, - деди Тутурукъланы жашлары. - Кюлдюк, ойнадыкъ. Хайдагъыз, хайт дейик. Иш кёлло болайыкъ. Къадалып ишлейик. Иш хорлайды, иш.

УЧАКЪ

Амал къошдан келгенинде, юй бийчеси ариучукъ кийинип, жангы, сары чемоданнга олтуруп тура эди.

- Шиндикге олтурсанг а, - деди Амал, аны кёрюп.

- Сен къалай сүйсенг алай эт, мен Алтынбюртюкню биргесине болургъа керекме. Беш-алты жыл неди, къарап къарагъынчы, «шып» деп, ётер, - деп, Учакъ кёксюл оюулу къол жаулукъчугуна кёз жашларын шош сыйпады.

- Беш-алты кюннге десенг да бир иш, беш-алты жыл къызчыкъны биргесине асыры кёп түйюлмюдю?! Анам ауруучу. Юй-арбаз, - деп, Амал къатыныны кёзюне шош къарады.

- Кёп эсе да, кёп түйюлдю. Онтёрт, онбеш болса да не этерик эдик. Алтынбюртюк ючюн жашай эсек. Иги сагъын ол мен окъуялмай къалган ординатураны, аспирантураны, докторантураны, дагъыда анга ушаш «раланы» окъуп бошага эди. Мен бююннгю поезд бла кетмесем, ёлюп къаллыкъма.

- Бююн, къалай?

- Жюрегинг сокъурму болгъанды? Ана жүрекге жетген къайда?!
О-ха-хай, о-ха-хай, не этейим!

-О-ха-хайны къой. Энди кызычыкъ уллу кыыз болгъанды, кесчиги окъуса боллукъ эди. Малла уа?

- Амал, бир амал этерсе маллагъа. Алай мен айтып гюнахдан чыгъама, - деди Учакъ эрине. - Къызчыкъгъа бир зат болгъаны болса, Аллахны, адамны да аллында, сен жууаплы боллукъса. Эшитмедим деме, артда.

- Угъай, угъай, Аллах сакъласын. Аллай ауур жюк манга керек тюйюлю. Бюгюн дей эсенг, бюгюн, тамбла десенг тамбла.

- Бюгюн, бюгюн, ма бусагъат, - деди Учакъ, ёрге-энишге бара, кесине жер табалмай.

- Хо, хо, алай дей эсенг, - деп, бир жанына жанлады Амал.

- Окъуугъа киргенин айтсанг а. Сюймегенлерибиз кюерча. Ара шахарда... Беш-алты жылдан врач боллукъду мени алтын балачыгъым, анасына ушагъанчыгъым. Мен окъугъан окъуу юйде! Мени окъутхан устазла! Мен жюриюген жолла! Экзаменле, сессияла! Кюлюкю, чам, лакъырда танга дери.

- Сен да анда не боласа, не кълаласа?

- Аны ючюн жарсыма. Ара шахарда биргеме окъугъан танышларым кёпдюле. Ананг да, сен да аурумазгъа кюрешигиз. Кесигизни ачдан-сууукъдан сакълагъыз. Ингирде тауукъланы эшиклерин этерге унутма, ачаргъа да алай.

- Хайыр.

- Кесинг киралмасанг, кьоншу сабийлеге айтып, гаккъланы жыйдыр, жараусуз болуп кълалыкъдыла.

- Болсун.

- Гурт деп айланган ол доппан баш тауукъну, гурт жатаргъа кьойма, жюжеклери болса, къараяллыкъ тюйюлсе. Киштикле, кьаргъала чачып кетерикдиле.

- Мен аланы чачдырырма, - деди Амал.

- Тютюн ичгенинги да бир кьоймадын. Бир жерчикде ичерге юйрен. Тал терекни тубюнде, кълбакъ эшикни жанында.

- Юйренирме.

- Ананга дарманланы эрттени, кюн органы, ингирни бир бири бла ажашдырмай, унутуп кьоймай бергенлей тур.

- Турурма.

- Больницагъа салыргъа керек болса, анда ишлегенле битеу мени танышларым болгъанларын ангыла.

- Ангыларма.

-Андан сора... Хы, меникилеге сёлешип айтхан эт. Къайда болгъанымы билсинле.

- Билирле.

- Ананг кълалкып тура болур, уянса менден салам айтырса.

- Жолда адамгъа ышанма. Поездни терезесинден башынги къаратма. Башха жанындан гюрюлдеп келген поезд, башынга хата этмесин, – деди Амал. Сагъышха кетип тургъан къланы жууап кълайтармагъанындан сора:

- Жолгъа не аласа? – деп, сорду.

Олсагъат Учакъ эсин жыйып:

- Жалынчыкъдан сора бир зат керек туйюлдою. Алтынбюртюк аз бек кьууанмаз, суйген киштикчигин кёрсе. Жалынчыкъ, къайдаса? - деп, тёререкге кёз жетдирди. Арбазны, юйню аулап чыкъды.

Бир заманда юйюню башында «мяу» деген тауушну эшитип, ары таба къарады. Киштик анда кесин кюннге кыыздыра жатады. Учакъ аны кёрюп, кьууанч тыпырлы болуп:

- Ма былай тура эди биринчи кюн да. Гитче, къара жуммакъчыкъ. Бир кьулакчыгы кьырау тюшгенча акъчыкъ. Къуйрукъчугъу кюн кюйдюргенча, сарычыкъ, десем да - алтынчыкъ. Къайдан тюшген эсе да ары. Къундуз балачыкъды деп, тура эдим. Кел бери, Жалынчыгъым, жанчыгъым, кечге къалабыз, - деди Учакъ. Жалынчыкъ бир кесекден мурулдай жерге тюшдю. Къуйругъун да айланч буруп, келип Учакъны аякъларына ышылды.

Учакъ киштигин кёлю бла татлы кьучакълап:

-Мени жумушакъчыгъым, жуммакъчыгъым, жалынчакъчыгъым, - деп, ашыгъыш жолгъа атланды.

Амал Учакъны бла Жалынчыкъны ингрилик поездге олтуртуп, ара шахаргъа ашырды.

Амал анасыны отоууна кирди.

- Юйюнгю кулдаментин битдиргенми эдинг, жашым? – деп, кычырды анасы.

- Хау, анам, кулдаменти угъай, юй да битгенди. Жангы юйге эртте кёчгенбиз. Анда жашап турабыз, - деп, жашы да ол эшитирча айтды.

- Аллах огъур этсин, кьууанчха битсин. Бу манга къарагъан а келинмиди? Келгенмиди? Къайтыпмы келди?

Амал, отоуда анасыны къатында олтургъан кьоншу кызыны, Мёлекни кёзюне къарап, не айтыргъа билмей, аны жарыкъ ышаргъанындан, кюллюгюн тыялмай:

- Хау, ання, келинди, - деди Амал, саусузну дарманларын жарашдыра тургъан Мёлекке кёз кысыды.

Бир заманда Къалыубала гулоч таягъын кьолуна алып, кьабыргъага тагъылып тургъан кюйюзню уруп башлады.

- Къачып баргъан буулары эледим. Бёрюлени кёралмайма. Ала не болдула? Турамыдыла, жашым? – деп, сорду.

- Турмай, къайры кетерикдиле. Буула, бёрюле да жерлериндедиле, - деди Амал.

- Тоба, тоба, айырмагъансыз сора энгта аланы бир бирлеринден. Ма сизни, ма сизни, итден туугъанла, къандан тоймагъанла, - деп, кьабыргъаны иги ахшы туйюп башлады. - Къаллай дунягъа кьалгъанды башыбыз. Бу тауда буулары бёрюле талайдыла. Бир мадар эт, жашым. Къалай

къарап, тѣзюп турасыз халал хайыуанланы жыртхычладан къутхармай?
- деп, къолун алгъа узатып, къарыусузлукъ татып, кесин жукъугъа хорлатды.

- Кюйюзде суратны кѣрюп этеди алай. Тауланы, сууланы, бууланы...
Аланы къуууп баргъан бѣрюлени...

- Кюйюзню къабыргъадан кетерип нек къоймайса?
- Къоратып да кѣргенме. Болмайды. Мени бууларым, мени бѣрюлерим къайдадыла деп, жиялп турады. Къоймай ызына такъдырады. Сау бол, Мѣлек, заманынгы къызгъанмай анама къайгъыргъанынг ючюн, деп, Амал къызны ашыра, ызындан чыкъды.

- Мени санга Аллах жибергенди. Ангыласанг! – деди Мѣлек.
- Ангылайма.
- Кюн бюгюн не эсе да бир къызыуду. Я Аллах, бир тамчы тамгъы эди жер юсюне, саргъалгъан кырдыкла бир эс табар эдиле. Амал, энди мен барайым. Сау къал.

- Учакъны рецептин тас этип къойма, Мѣлек.
- Мен да врачма. Дарманладан хапарым барды. Учакъны рецепти эски болгъанды, саргъалгъанды, кюн кюйдюргенди. Мен жангысын келтирirme.

Кюнлени биринде бир тиширыу къабакъ эшикден кире келип, бир кесек туракълады, арбазда тюрлениулеге эс бѣлдю, аллына адам чыкъмагъанындан сора, тѣзалмай:

- Амалио, къайдаса, юйдемисе, - деп, къычырды.
Амал, къолунда сенеге бла:
- Кимди ол мени излеген? - деп, мал орундан башын къаратды.
Учакъ аны кѣрюп, бети жарыды.
- Амалио, о мама мия, - деп, аллына терк атлап, къучагъын жайып, Амалны къаты къучакълады.
- Тохта, тохта, кимсе, не этесе? - деп, Амал сенегин бир жанына салып, тиширыуну бетине тюрслеп къарады.
- Танымаймы тураса мени, Амалио? О-ля-ля! Мен сеньора Учиреллама.

- Ой, аман бла Учирелла болгъун. Учакъ десенг а. Къайдан танырыкъ эдим? Ремонтдан чыкъгъан шайтан кибик. Чачынг эсе жел чачхан сары гапнагъа ушаш. Алтынбюртюкню уа къайда къоюп келесе?

- Космодромда космосха учаргъа врач къызланы хазырлайдыла, бизни Алтынбюртюк да ол проектге киреди. Аллах буюрса космосха да учуп кетер.

- Бир кере телефон бла къызчыкъ Тихий океандады деген эдинг да.
- Мынга къара! Ол къачан эди? Тихий океандан къызчыкъ эртте чыкъгъанды. Ары бир айрыкамгъа фирмасы командировкагъа жиберген эди. Хар затыбыз алапат, жангыз Жалынчыкъны къорагъаны... - деп, Учакъ,

андан ары сёлешалмай, жилямсырады. - «Вискас» ашаргъа унамай, азмы кыйнады жанымы. Жарашмады уллу шахарны хауасы.

- Ай, киштикни уа хатасы жокъ эди, ол юйюне жыйылгъанлы ненча жыл. Сен кыйда айланаса ансы?

- Кертими айтаса, Амалио. Мени Жалынчыгъым саумуду? - деп, аны сымарлай, тегерекге кез жетдирди. Сора киштигин терекден тюшюп келгенин эслеп, терк атлап, аллына барды.

- Ой, мени алтын, акылы мяумяучугъум, - деп, Учакъ аны кюлуна алды. - Къалай гитчечик эди, эсингдемиди Амалио, ма былай, ууучума сыйынып къалычу эди. Энди уа, уллу гырнау-тырнау киштик болду да кетди. Андан эсе ёсмей гитчечиклей тургъа эди. Ёсмей къаллыкчыгъым, - деп, харх этип кюлдю Учакъ. - Энди мен сенича кимни эркелетирикме. Сенича мени ким ангылар?! - деп, Жалынны кюйнуна кысханлай, ол ачы кычырып, Учакъны да элгендирип, терк окъуна кезден ташайды.

- Кермейсе сен аны, Байконурда ракета кибик учханын, - деп, Учакъ чамланды.

- Къара кезлюклеринги да ары теш, - деди Амал.

Ол заманда Мёлек юйден жууулгъан быстырланы агъырлыкъгъа тагъаргъа, алып чыкъды.

- О мама мия, Амалио, грация, грация, домработницанг да бар кереме?! Семиз бапшуха ушаш, - деп, сейирге къалды Учакъ.

Мёлек алагъа эс бёлмей агъырлыкъгъа быстырларын тагъады.

Учакъ, тюрслеп къарап, кезлюклерин да бурун тёппесине эндирип:

- Амалио, тохта, бу Мёлекмиди? Мёлек? - деп, аны къатына жууукъ барды. Ол заманда юйден Къалыубаланы кычырыгъы эшитилди. Амал ашыгъып, анасына кетди. - Мёлек, ол къарт къуртха энтта мындамыды? Аны геронтология центрге ашырыгъа керекди. Аллайлагъа деп, ишленген энчи къырал юйле бардыла.

Юйден Амалны кызычыгъы чыгъып:

- Ання, бу тётя нек келгенди? - деп, сорду.

- Бу Чипполино уа кимни баласыды, не айланады бизни арбазда? - деп, сорду Учакъ.

- Бизни кызычыкъды. Аты Жулдузду, - деди Мёлек.

- Ушاپ турады, сары бапшушчукъ. Кесинги да быллай бир къалай бошлап кюйгъанса? Неди бу сыфат, сплошной целлюлит? Ариуум, шейпинге, бассейнге жюрюрге керекди. Депиляция этерге керекди. Спорт бла кюреширге керекди. Алай жарамайды. Мен косметолог болуп ишлейме, итальян фирмада. Кез тюплени кетюрюрге керекди. Анга амал барды. Бу косметиканг да неди? Чачынга да мелирование этейик. Санга «капучино» бояу ариу жарашырыкъды.

- Къаллай эсем да эрим жаратады, - деди Мёлек, кезлерин энгишге ийип.

- О Мёлек, кимге эрге чыкъгъанса? Кимни насыбы тутханды?

- Къатынлы кишиди, адетни бузаргъа тюшгенди, - деп, сескенип къарады ол.

- Жыйырма биринчи ёмюрде не адет излейсе, жаным? Джунгли жа-

шауда. Санга иги болсун ансы. Нечик иги адамса, Мёлек, эринг да бола тургъанлай, меникилеге да болушаса. Амалиону юсю, башы да тизгинли.

- Алайсыз болмайды, не десенг да баш иемди.

Учакъны ауузу ачылып, кёзлюклери жерге тюшюп, кёзлерин кьаты жумуп, эсин жьыргъа кюреше, Мёлекге къадалды.

- Баш иемми дейсе, иегинг сынарыкъ, эримми дейсе, эринлеринг бителлик, аморальная инфекция. Жулдузму дейсе, Желмаууз.

Учакъ онг кьолу бла Мёлекни чачындан къадалып, сол кьолунда кьызыл салкьынлыгыты бла уругъа кюрешди. Мёлек да, базыкъ санларынын терк кьымылдатып, эки кьолу бла тазны кётюрюп, Учакъны башына къаплады. Тишируланы кьычырыкъларына Амал юйден чабып чыкъды. Учакъ, кьайнагъан кьазан кибик, Мёлекни кьоюп, Амалдан ачыуун алыргъа излегенлей, ол сенек таба узалды.

- Жулдузчукъ, олсагъатха? - деп, Учакъны бети жьыйырылды.

- Беш-алты жыл, - деп, Амал да кьарыусуз ышарды.

Быланы бир биринден айырыр кюч болмаз дунияда, эшта. Олсагъат кьаугъаны тохтатхан, бир кёл кётюртген макъам эшитилди.

Учакъ хуржунундан сотовый телефонун чыгъарып, андан чыкъгъан ариу макъамны тыйып, къара кёзлюклерин кьолтукъ тюбюне кьысып, чачын-башын тюзетип, кьоллары кьалтырай, узун, иничге бармакълары бла телефонну кьулагъына кьысыды. Италияда эшитмей кьалмасынла дегенча, кьычырып сёлешди.

- Алло, алло! Италия... Мен Учиреллама, Учирелла! Федерико Себастьяно?! Кавказия грация, грация. Хо, да, хо, да. - Бир кьулагъына ышанмай телефонну башха кьулагъына салды. - Себастьян, манга иги тынгыла. Амал... Амал, Амалио, аморалио, кошмарио. Ангыламадынгмы? Къайтарып айтама, Амалио, полигамио, кертисинден да гарем, гарем! Барып тохтагъан хыйлачы Камприано. Бир Чипполиносу да барды. Ийнанмаймамы? Бриллиантларым бла ант этеме. Анасы эсе уа, маразмо. Барып тохтагъан маразмо! Мен бюгюнден кьалмай жолгъа атланама. Аллыма чыгъарса. Кавказию ариведерчи!

Учакъ терк окьуна сарыуекни терисинден этилген гитче сумкачыгъындан кёксюл кьагъытчыкъны чыгъарып:

- Амал, десем да Амалио, сен билесе мени санга жюрегими. Ма бу ариу кьагъытчыкъ самолетха билетди. Аны бла сен Римге жьыйылырса, - деп, аны Амалгъа узатды.

Амал жууап къайтармады.

- Амалио, римлянин болурунг келмеймиди сени сора, - деп, сейирге кьалып, ахыр кьарыуун тауусуп, Учакъ арбаздан терк чыгъып кетди.

Не этерге билмей, абызырап тургъан кишини Кьалыубаланы ауазы аяздырды. «Къутхарыгъыз бууларымы, кьандан тоймагъан бёрюле, жьыртхычла. Хы, мен а сизни бусагъат, итден жаратылгъанла, халал хайыуанлагъа басмазча этейим», - деген хахайы, сыйыты, таягъы бла сауут-сабаны кьыргъаны эшитилди.

ТАУЖАН, НЕДА УРЛАННГАН ЧЕГЕТ

Аслан бла Къаплан къалын чегетни жырып, арып-талып, бишген нанькълары къып-къызыл къызарып тургъан бир талагъа чыкъдыла.

- Кёремисе нанькъдан сыланып, төшелип тургъан бу къудуретни, - деди Аслан жашына. – Багъалай бил туугъан жеринги. Ёмюрледен бери да таулада жерни багъасы ёгюз тенгли болгъанды.

- Ёгюз багъасы? - деп сорду Къаплан.

- Ёгюз жатханча бир жерге, ёгюз бергендиле.

Къаплан, арыгъанымы татып, огъесе, атасыны сёзюн бузмайыммы деп, табиьгъатны ариулугъуна аралып, Асланны ушагъын бёлмей тынгылайды. Нанькъ таланы ортасы бла келген суу къысха айланып, алайда солууун алгъанча, жайылып, кенгерип, ардан ызына жыйырылып, жангъдан къарыуун-кючюн жыйгъанча, ташдан ташха секире, терк шорхулдап барады. Къыйырда бир эски юйчюк. Къачан эсе да алайда къошму болгъан болур деп, келди Къапланны кёлуне.

Кеслери да билмей тургъанлайларына, уучула айыуну эслеп, ол аланы сезип къояды деген къоркъуу ичлерин кючлеп, шыбыртсыз, шыбырдашып, бирери бирер терек артына бугъуп, сейирге къарап къалдыла.

- Айыу, аття! - деди жаш, къоркъгъанын, сейирсиннгенин кеси да толугылаялмай.

- Ол айыу эсе, сен Къапланса, - деди атасы.

- Аття, быллай айыугъа мен бир заманда тюбемегенме. Аны жүрюгендинде, ышаргъанында адамгъа ушагъан жерлери барды, - деди Къаплан.

- Сен жашауунгда кёп айыуму кёргенсе? Алай, сен айтханда да барды, дуняда хар жаны болгъан бир бирине ушамай къалмайды.

- Атайыкъ, аття, нек къарап турабыз? - деди Къаплан ушкогун хазырлай.

- Ушкок атып, дуняны дауурдан алдырма, - деди атасы. – Ол бир жол мени айыугъа къалай баргъаным эсингде болур? Энди уа жигитлигинги сен кёргюзтюрге керексе. Сакъал-мыйыгъынг жетген жаш болгъанса. Ушкогунгу ары жашыр. Бизни аталарыбыз ушкокбланы жүрюгендиле уугъа? Суйсенг кергич бла бар. Айыу ауузун ачмай къоярыкъ туююлдю. Ауузун ачханлай, бир къолунг бла кергични аузуна сугъарса. Башха къолунг бла уа, къарнына бычакъны...

Къаплан ушкогун энишге жиберип, къарамын айыугъа, эсин а атасыны сёзюне бёлюп сюеледи. Сабийлигинде китапда айыуну суратын кёрюп, аны юсюнден окъуп, аны бал ашаргъа суйгенин билгенден сора, «Балаууз» деп, атагъан эди. Энди уа, атасыны биргесине, аны бла тенгликде Балауузгъа къарап тургъаны, аны юсюнден ушакъ баргъаны, жашны жүрегине къууанч, ёхтемлик да келтирди.

- Алай суймей эсенг а, къолунга бусхулну чырмада, ауузун ачханлай, бар къарыуунгу аямай, буштукъну тамагъына терен сукъ. Ол солуялмай, тунчугъуп, ёлюп къаллыкъды.

Къапланны уучуланы санына энди кире башлагъан жаш тюрсюню, керти да жигит сыфат алды.

- Аны да ушатмай эсенг, айыу эки арт аягъына туруп юсюнге атыл-

гъанлай, башынгы энишге этип, къолунгда бичагъынг бла къарнына жетдиралсанг хорлагъанынгы бил да къой. Тилине къадалсанг да бек иги. Алай бла да онгун аллыкъса. Къоркъма, бир зат болгъан болса, мен да былайдама. Кесинг эдинг, айыугъа тюберигим келеди деп, ызымдан тагъылып айланнган, - деди Аслан.

- Болсун, агтя, мен хазырма. Сен айтханны этеме, - деди Къаплан, айыугъа хазырлана.

- Алай эсе, хайда, баласы болгъаннга да ушамайды, - деп, жашыны инбашына къолун жетдирип, атасы ызына бурулуп, алайдан бир жанына жанлады.

Къаплан не кюрешди эсе да, аякъларын жеринден тепдиралмай, бутлары къыйылып, амалын тауусхандан сора, айыугъа ушкокдан атды.

Олсагъат ушкок атылгъан тауушха, айыууну ёкюргени къошулду. Кёп да бармагъанлай, ол тегерек бурулуп, жар оюлгъанча, наныкълы терен хансха ташайды.

Аслан бла Къаплан ашыкъмай, айыу таба атладыла. Къарагъанда жууукъ кёрюннген тала, барып башлагъанда уа узакъ кёрюндю.

Къатына келгенлеринде уа ол айыу къыз сыфатлы болуп къалады. Уучула элде бир талай жыл мындан алгъа тас болгъан Таужанны таныдыла.

- Кесинги билдирирча, жерни жаргъан таууш этмединг, адам сёзюню эшитдирмединг, - деди Аслан.

Сора экиси да аны элге келтирип, жууукъ-ахлусуна тапдырдыла. Жамауатны жыйып, адетдеча къабырлада асырадыла.

Агъач ичинден бир айыуну къычырыгъы уа, элчилени тынчыкъла-рын кёп заманны алгъанлай турду.

Таужан гитче заманчыгъында анасы бла бирге чегетге барып, гюлле жыяргъа ёч эди. Бир кесек уллуракъ болгъанында, агъачха кеси окъуна кетип тургъанды. Бирде гюлле алып, башха кюнде уа, наныкъла келтириучю эди. Анасы къайгылы болур ючюн да къалмай эди. «Быллай атасына тартхан ким кёргенди», - деп, сагъыныр ючюн къалмагъанды.

Анасы босагъагъа олтуруп, Таужанны аллына къарай, аз заманын ашырмагъанды.

- Барма чегетге, анда мамурашла, маймулла, айыула, бёрюле, адам ашаучула бардыла, - деди бир жол анасы Таужаннга. – Къалай къоркъмайса, ананг айтханны нек этмейсе?

- Мында уа жокъмудула мамурашла, маймулла, айыула, бёрюле, адам ашаучула. Мени атамы уа бёрюлеми ёлтюргендиле? - деди Таужан, адам къолундан заран жетип, дуниядан ажымлы кетген атасын эсине тюшюре.

- Ёксюз балам, - деп, анасы Таужанны кёзюне мудах къарап, къойнуна къаты къысды. «Къыз сабийге мындан артыкъ не деп урушайым, аны

дунягъа ачыкълыгъын, жарыкълыгъын къалай бузайым, къалай мутхуз этейим», - деп да келди аны кёлуне.

- Мен чегетге барыргъа къоркъмайма, мен анда солугъан этеме. Анда битеу къанатлыла мени шуёхларымдыла. Узун боюнлары бла суу жагда жашагъан къазла, баппушла, бёденеле, сууда жюзген чабакъла, бийикледе сюзюлюп учхан тау къушла, айыула, бёрюле, къоянла, хыйлачы тюлкюле. Битеу да жашил чегет, наныкъла, ит бурунла, анда ариу хауа да меникиди. Анда кюнню хар заманда бирер тюрлю чыкългъанын, батханын кереме. Кёкге къарайма. Аланы барысын кермей жашагъанла азмдыла дейсе, жер юсонде? – деп, кюле, чам эте, анасына татлы ышара, юйге кирди Таужан.

Кюнлени биринде Таужан таугъа кетип юйуне къайтмады. Элде уллу къаугъа болуп, жууукъ-ахлу тауда, тюзде аны излей, къарыулары тауусулду. Анасы къызыны аллына къарай, босагъада олтургъанлай къалды. Дунягъа къыш келип, тегерекни къар басхандан сора уа, бю-тюнда умут юздюле.

Къышны ызындан жаз да келди. Жангыдан жан кирип, дуня жашилленди. Чегет бирча ариу чакъды. Таужанны анасы учхан къанатлыны керсе, къызымыкы дейди. Ол алай хар затха да айтады: кюннге, кёкге, терекге, суратлада кёрген айыугъа, бёрюге, кирпиче дери.

Уучула да уучулукъ бла таугъа чыгъа башладыла. Анда бир тиширыу кёрген хапарла да жюрюй тебиредиле. Бир кере уа, Таужанны ариу кюнню жарыгъындан бети нюр алып, узун чачы инбашларын толтуруп, жашил талада четенине наныкъ жыя тургъанына чыгъып къаладыла. Андан сора талада жан-жаньюар жокъ. Олсагъат алайда бир мазаллы айыу кёрюндю. Ол, аунай-аунай, Таужанны къатына къысылды. Гюрюлдеп, арт аякларына туруп, ал аякларыны уучуна къып-къызылланы ханслары бла бирге жыргып, аузуна элтди. Бир кесекден, ашагъанын къююп, ашыкъмай, тиширыугъа къарап, чегет андан ары болмагъанча кёрюннген жанына ётдю: андан башы къарлы таула, къысыр къаяла, кёкню бийиклиги.

Таужанны тутуп, юйуне алып келип, анасыны къолуна бердиле. Отоугъа кирит салдыла. Ол, мында бир кюн да турмазлыгъын, жан-жанын талап айтды.

- Ання, мени таугъа жиберигиз. Урладыгъыз, тонадыгъыз, тас этдигиз

жашил чегетими. Чачдыгъыз, къурутдугъуз дуниямы, насыбымы. Айыу эсе да - эримди, курка эсе да - юйюмдю, - деп, кече-кюн демей, жилигъанлай, сарнагъанлай турду.

Анасыны жүреги андан ары тѳзмей, къолу къалтырай, ачхычны алып, киритни ачып, къызыны жолун бош этди. Таужан эшиклени кенгнге ачып, таугъа жанын атды. Алай аны жашил чегетге къайтханы, кѳпге бармады...

КЕЧЕГИ ДУГЪУМЛА

Кече арасында, сагъат бир бола-болмаз, Къушжетерни бир иги шуѳху Илячин телефон бла сѳлешди. Къушжетер «алло» дегинчи Илячин:

- Мен къатын алгъанма, - деп, къычыргъаны бла аны къулагъын зын-гырдата, жукъусундан терк аяздырып, къууанч хапарын билдирди.

- Тапханса къатын алгъанынгы айтыр заман, чам этер заман. Кеч болгъанды - жат да -жукъыла, - деп, Къушжетер телефонну чолпусун атды.

Телефон жангъыдан сѳлешди:

- Нек этесе быллайла, ийнанмаймыса? Мен сени къачан алдагъанма?

- Аны манга алгъаракъдан айтсанг а, - деп, Къушжетер биягъы телефонну чолпусун жерине салды.

Телефон олсагъат зынгырдады:

- Не болгъанды санга, кертда дегеннге? Сен эдинг да къоймагъан: «Къатын ал, къатын ал», - деп, башымы суугъа атарыкъ этген. Алгъаныма, ийнанмай эсенг, ма бусагъат такси тутуп, санга элтип кѳргюзтейим. Ийнаныр эсенг а. Ийнанмаз от ашагъан. Кѳрмейсе аны, - деп, Илячин да къууанчын унутуп, бир кесек ачыулу болду.

- Башымамы урама, кесими къатынымдан да къачалмай айланама. Къоялмай дегенлигим.

- Не болуп къалгъанды? Тап тура эдигиз да...

- Не болгъанын кесинг иги билесе. Айтхан эдим да ол кюн.

- Арагъыз бла къара киштикми ѳтген болур, сора?

- Ала, къара эсе да билмейме. Отоуу башха, отоуум башха. Насыра Хожа: «Къатын алсанг да сокъуранырса, алмасанг да сокъуранырса. Алып сокъуран», - дегенди. Алайды да, мен алып сокъуранганладанма, - деди Къушжетер.

- Мен алыкъа сокъуранырча болмагъанма.

- Сюймеклик жокъ кѳреме дунияда.

- Алай айтып мени къоркъутма, шуѳхум. Кимде бар, кимде жокъ, - деп, Илячин чам этерге кюрешди.

- Бирде бар, бирде жокъ.

- Кимни алгъанса деп да сормайса. Тиширыулары юслеринден хапар айтхандан тоймаучу эдик. Энди чамынгы-оюнунгу да эшитмейме. Санга башхасы жокъду. Башы тюзмюдю, тюйюлмюдю? Ариумуду, эришимиди? Жүреги тазамыды, азамыды? Базамыды, жазамыды? Къазамыды...

- Болду, болду андан ары къазма. Сени башынг, жүрегинг тазады да, анга базаынама.

- Биле эсенг ким болгъанын? Айтчы бир, Къушжетер?
- Кесинг айт да къой. Къайсы бирин санайым. Мындан кѣпге созма да, Илячин. Жукъум келгенден, кѣзлерим къысылып барадыла. Тангны атдыраса. Аты къалайды?
- Бѣдене.
- Бѣденеми?
- Хау, Бѣдене.
- Ышарса уууртчукъларында чунгурчукълары болгъан? Кѣзлери кечеги дугъумлача?
- Хау, хау. Бек тюз ангылагъанса. Тамам кесиди.
- Оллахи де, къачан, не заманда?
- Оллахи, билляхи. Ма бусагъатда.
- Алай болургъа амалы жокъду, шуѣхум. Бери тынгыла. Мен бусагъат... Эшитемисе... Ангылаймыса... Мен бусагъат такси алып жетеме, Илячин!.. - деп, Къушжетер чолпуну бир жанына быргъап, кечеге атлады.

ЖЕСИР

Керти хапар

Онсегизинчи ёмюрнү артыгыракъда ал жылларында Черек ауу-зуну башха ууакъ-ууакъ элчиклериндеча, Ышканти элинде жашагъан байлагъа, бийлеге тардан чыгып, тюзледен Тау артындан, Дюгерден эм башха жерледен жесир сабий урлап келген төреге айланып къалгъан эди. Алайды да, аллай къадары болгъан Хадижа деген жесирге алыннган кызычыкны юсюнденди таматаладан эшитген мени хапарым:

Эки жюз жыл мындан аллын Уллу Малкъарны Ышканти элинде къара къурум басхан бурунгулу юйлени бирини аллында тырхык ташлагъа олтуруп, тиширыула урчукъ ийиришедиле. Аланы хазна къалмай бары да гитче сабийли жаш келинледиле. Узакъ сабийле къайда такъыр төгерекге чабышадыла, къайда аналарыны къатларына къысылып, аланы хапарларына ауузларын ачып тынгылайдыла. Тиширыулары тюз орталарында олтургъан Хадижа ынна бюгюн нек эсе да хапаргъа къошулмайды, аны уллу, ариу къара кёзлери алгъынча къолмейдиле, аны алгъын ариу, бюгюн да суйдюмлюгюн тас этмеген бети мудахды. Башындагъы къара чиклясындан салыннган акъ кекеллери, аны бетин аума этедиле. Къара жыйрыгыны ёшюню бла бойнундан белине дери сырма тизилип келген төгерек кюмюш туюмечиклери, кёз жаш тамычыларына ушай жылтырайдыла. Хадижа ыннаны узун инчге бармаклары урчукъну дайым да ийире эселе да, бюгюн ол къайда огъары, къайда төбен таргъа, къайда да белинден ёргесин къара булутла басып тургъан Ишкирти къаягъа, аны бетинде орналгъан, эскиден сыннган тишлеге ушагъан къалалагъа кезиу-кезиу къарайды. Эндиге дери къолкюню, оюнну туюсюз шауданы болуучу Хадижаны мудахлыгъын не нёгерлерини къолкюлери, лакъырдаларлы не сабийлени чабышыулары чачалмайдыла. Эшекле бла Огъары Таргъа отуннга кетген жашын – Ахияны да ол бюгюн бир заманда да болмагъанча ашыгып сакълайды. Хадижа ынна нёгерлерини жарыкълыкъларын бузаргъа суймей эди, алай туруп да къалай кетсин? Ахырында ынна къаты кючсундю, лахор, къолкю да олсагъат окъуна туюеклери бузулгъан къобузну тауушуча юзюлдюле.

- Анабыз, санга не болду? Жюрегинг ишими тарайды? – деп тынгысыз сорду келини Фердад. – Сени мудах болуп кёргенден Алла сакъласын, – дей къоншу тиширыула жаншагъанларын, урчукъ ийиргенлерин да къоюп, ыннаны төгерегинден алдыла. Ала Хадижа ыннаны кеслерини сабийликлеринден бери да таный эдиле, алай аны бюгюнча халын бир да кёрмеген эдиле да бош жарсыгъанны къой, тап къоркъгъан окъуна этдиле. Нек дегенде, Хадижа ынна башхалагъа да

кѣп жылланы ичинде аналыкъ, халал тенглик да этип тура эди.

- Аллахчу айт, ынна, санга не болду? Ауругъанынг ишми барды? Огъесе, биз сѣзюбюз бла кѣлюнге ишми тийдик? – деп сора эдиле жарсып тиширыула.

Уштулу жанындан кѣк къаты кюкюреди. – Я сыйлы Аллах, палахдан сакъла. Жолда жолоучугъа, отунда отунчугъа палах тюшмесин – деп ынна бир къауум тилек этди да тѣгерегине къарады. – Манга къоркъмагъыз балаларым, ташха талауму тиеди? Гитче, сабий заманчыгъым эсеме тюшюп, кѣлюм толду ансы, башха хатам жокъду. Такъыр дуня, зулмуну дунясы кѣплени кючсюндюргенди. Ол кимни сарнатмагъанды, кимни улутмагъанды. Мен да ол насыпсызладан бириме. Халкъыма, гитчелигимден бюгюннге дери жашагъан жамауатыма жаным къурман болсун: тышындан урланып келген деп киши ыспассыз этмегенди. Баш ием, сабийлерим да жанымы къыйнамагъандыла. Алай, жюрек аурууум а къартлыгъымда да кетмейди. Сиз ауруусуз, жарсыусуз болугъуз ансы, мени дуняма а...

- Къызым, жаным, бар да Бадиматланы жез тазларын алып келчи, бир бек керек болады, эрттенликде келтирирме де, - деди юч сабийли чеченли ана кесини алтыжыллыкъ тамата къызчыгъына. Къызчыкъ юйюнден чартлап чыкъды да, орам бла ѳрге чапды. Анасы Хаймат а, ол кѣз туурадан ташайгъынчы ызындан къарай кетип: «Муну манга Аллах къызгъанмасын» - деди.

Тюз ма ол кезиуде сауутлары, сабалары бла да тѳрт атлы киши элни къыйырында, атларындан да тюшмей, уллу тал тереклени тюбюнде кенгеше тохтадыла. Ала да сѣлеше тургъанлай, башына да жез тазны къаплап, ала таба жырлай-жырлай келген къызчыкъны кѳрюп, шум болдула. Жыйынны таматасы бийик бойлу, къарамыйыкъ Шабаз: «Тейри, жашла, муну ычхындырсакъ, бизге кечгинлик болмаз. Къаллай тай жесирикки. Эришичик болмагъы эди ансы, муну элтип барсагъ а бийлени къайсы бирини да къарны аурумаз. Къыйыныбызны да къайтарыр», - деп ышарды.

- Тейри, Шабаз, тыш жерледе, артыгъыракъда бу тийреледе быллай ишни этген бек къоркъуулуду. Была санга ѳзеле туйюлдюле, къызчыкъны алып къалай къутулукъса? Ызыбыздан жетселе, барыбызны да башыбызны алырла, - деп жууаплады Мажир.

Алай къызчыкъ аланы къатлары бла озуп башлагъанлай, Шабаз энишге ийилип сабийни ат бойнуна сермеди да, терк окъуна жамычы тюбюне сукъду. Къызчыкъ тап къычыралгъан окъуна этмеди, аны къолундан ычхынган таз а зынгырдап, жерге тюшдю. Орамда жыяу баргъан жангыз бир къарт кишиден башха адам жокъ эди. Тѳгерекге сакъ къарап Шабаз тенлерине къычырды: - Хайдагъыз, энди Дюгерге къутулайыкъ. Кече бизни ким излеп айланырыкъды?

Ол сѣзлени айтып, Шабаз атха къамичи жетдирди эм тѳртюсю да жолну букъу этдире алайдан терк ташайдыла. Кече оргасына уручула къонакъбайларына тюшюп, ушхууур ашап бошаргъа, арбазгъа бир ненча атлы кирип тохтадыла. Эллилерини ауазларын эшитип, къызчыкъ:

«Энди уа мени кьутхарырла», деп кычырыр умут этди, алай олсагыт Шабаз аны аузун башлыгыны кыйыры бла кысды. Сора юйню иеси бла бирге ол кызчыкны кытык-кырык, ун, мирзеу турган аш юйге элттип, жартысы нартох ундан толу кюфге сугуп, юсюне ун куйдула, кычырсанг ёлтюрюп кюярыкбыз, деп кяманы бурнун боюнчугуна тиредиле. Кюркыгандан жаны чыгаргга хазыр кызчык башчыгын уннга кемдю да жумулду. Юйню иеси уа гезенни башын жабып, аны кытында тохтады. Эшикте бир кяауум заманны кяаугга этген адамла юйге ёшмай кыаныгызны тегербиз» - деп кямаларын чыгарып тохтадыла. Хыйлачы конакбай быллай ишни биринчи кере болмаз эди, тиллерин да иги билгени себепли билген кезбау сёзлерин айтып башлады:

- Ай юйюгюзге, алай кьаллайла айтасыз? Биз барыбыз да бусурманла ушайбыз да. Бусурман бусурманны баласын кыалай урлар? Ийнанмай эсегиз юйню тинтигиз да, тапсагыз бойнубуз кылдан иничгеди, - деди. Алай кеси аланы алларына барыры орнуна кюфню юсюне олтурду, уручула уа эшикни жанына жокку болуп, кямаларына жабышып сюелдиле. Келгенле излегенлерин тапмагандан сора, биягы кычырык-кяаугга эте эшикге чыкдыла эм атларына минип кыйры эсе да бир башха жерге кыуулуп кетдиле.

Андан сора юй иесини бетине кьан да кирди, кюфню башын ачып, бир быстыр буштуккуну чыгарганча, кызчыкны андан сууруп алды да, бети жангыдан тюленди.

- Ай юйюгюзге, бу жазык сабий ёлюп кьалган ушайды да? Э, кытын, быллай келчи. Кюлундан келлик эсе бир мадар эт маржа. - Насыпха, кызчыкны жалаңда эси азган эди.

Тертюнчю кюн кече ортагга жууукда уручула Уллу Малкьаргга жетдиле да Мысыкаланы Кьаншауну юйюне кирдиле. Кюуаннгандан аяк тобюнде чёп сынмагган Шабаз бийге айланып:

- Бизни баггалы бийибиз, ма санга сен сюйююу жесир келтирип келгенбиз, тейри, быллай жесир ючюн а бизге тийишли нохтабау этилирге керекди – деди.

Ол сёзлени айтып Шабаз кызчыкны башындан жаулыкчугун алып: Аллах хакына бир беш-алты жылдан бу сизге бек жаралу кырауаш боллукду, - деп кюшду. – Да сау болугуз, жашла, муну хакы мени бойнумады. Кеси уа не миллетденди? – деп сорду бий, - муслиманмыды – деп тынгысыз да бола.

- Ой, бизни сыйлы бийибиз, ол жаны бла не аз да ишеклинг болмасын, Сунжа черекни жагасынданды, таза муслиманладанды, – дегенин эшитип, Аллахва шукур эте агын сорду.

- Да, тейри, аны уа билмейбиз, не сюйсегиз да атагыз, аны не башхалыгы барды? Билеме не заманда да алай этип тургандыла. Ол кезиуде бийни кытына аны юй бийчеси кирип келди.

Жолда талчыкыгандан, кюркыгандан, жылагандан да жунчуган сабий ёлгенни орнунда эди. Алай бир кесекчикден ол тюшондеча бир затла шыбырдай:

- Хади, Хади, Хади – дей кетип, киши жууап кьайтармагъандан сора, биягы ауузчугъун кьысды да жумулду.

Адам ортасындан озгъан эм кёпню кёрген бийче кьызчыкьгъа жаны ауруп:

– Бу харипни атын, тилин да билмейбиз. Ол хадий, хадий – дегени да не болур, аты иш а болурму. Келигиз, алай атайыкь да кьояйыкь, - деди. - Кесин да Жабитханнга берейик да, ол кьарай турсун, сабийге иги болуучуду.

Ол сёзлени айтып, бийче кьарауашны чакьырыгъа жибереди, ол аллына келип сюелгенде уа:

- Набитхан, бу адам кьанындан тоймагъанла энтда да бир ананы эшигин жабып келгендиле. Жазыкь ана бу насыпсызны жилиуун эте ёмюрю кетер. Алай эр кишиле аманлыкьны бизге сорупму этедиле. Бу кьызчыкьны элтда биргенге тут, кьолунгдан келлик эсе аналыкь эт.

Хадижаны насыпсыз жашауу алай бла башланды. Кьайда да сабий сабийди. Кьарт Набитхан, башха, элли кьатынла да кьайда туура, кьайда уа жашыртын кьубулта, кьызчыкьны жарыкь кёллю этерге, юйюрсюндюрюрге кюреше эдиле. Таргъа кьарап. Кече, кюн да жилип тургъандан хайыр келмезлигин атасы, анасы да аны жилигъанын эшитмезликлерин ангылаап, Хадижа жашаугъа башын жарашдырып тебиреди. Алай эте Хадижа уллу да болду, ариулугъу адамны кёзюн кьаматхан субай санлы кьызны чырайына адамла кьарап тоймагъан кезиюу да жетди. Иште, тойда да элде анга жетген кьыз жокь эди.

- Ма кьыз десенг, аллай кьыз болсун, аны бла уа кимни насыбы тутарыкь болур? Бир Аллах жашым, кьарындашым болса, андан башханы алмаз эдим.

– Кьой, кьой, тукьуму, жугъу болмагъан жазыкь кьыз кимге да не насып келтирер дейсе?

– Бир Аллах, ол да алайды. Анасыны кьолунда болса да бир иш эди ансы. Бу мурдарла уа аны сау кёзюнден кьара кёрге салмасала кёрюрсюз, суйгенлерине сатарла да кьоярла, ангамы сора турлукьдула, кьарауашны кюню кьарангы. Бир эрттенликде уа Хадижа Жабитханнаны отоууна чачы-башы да тозурап кирди да, аны юсюне жыгьылып, башын кьарт кьатынны тобукьларына салып, ачы жилияды. Кьызны безгек тийгенча, кьалтырап жилигъанына Жабитхан да жунчуду да:

- Мени жаным, мени насыпсыз балам, санга не болду деп сорду.

– Ой, халал анам, манга болуру болгъанды, башымы черекге атхандан башха зат кьалмагъанды, - деп кьыз сёзюн кючден эштдирди. – Сени бир кёрюп кетейим деп киргенме ансы, башымы бу кьутургъан черекге атмай кьоярыкь туююлма...

Кьарт жабитхан Хадижаны башын тобукьларындан ёрге кётюрюп, кесини баууруна кьыса, кесин да тыялмай сырнау эте иги кесек турдула.

– Балам, барыбызгъа этиучюлери да алайды, бизни былай насыпсыз жаратырча уллу Аллахха не хата этген болур эдик? Алай, кьызым, балам, кесин суугъа атаргъа уа муслиман адамгъа Аллах тийишли

көрмейди, аны мындан да бек чамландырсакь уллу гюнахды.

Ол кюнден сора Хадижаны кюлюп, ышарып, тепсеп да киши кёр-меди, хапары да кёп бармай ёчюлдю, алай бир тогъуз айдан а кёкден таш жауун жаугъанча башха хапар чыкьды:

– Эштгенмисиз, ай ауруунг, Хадижа факъыр ол къантулукъ Мысакъаланы Омардан жаш тапханды дейдиле. Энди ол харипни къайры атарыкь, сатарыкь болурла. Башынг кьурлукъ, къатынынг, сабийлеринг да болуп тургъанлай экинчигеми аллыкьса бу къарауашны, – деп ачыуланады Омарны атасы къарт бий.

– Да, не сейирлиги барды да экинчиге алсам да, сиз этмеучо ишними этгенме? – деп хыны сёлешди атасына жашы.

– Угъай, сен суубашха ол ишни эркинлигин бермем. Ол тиширыгу да, аны такъмагъы да бюгюнден башлап, мени юйюмден кьурургъа керекдиле, – деп кесгинч салды бий. Бир кесекден а ол кесини кьулу Мажирни чакъыртып, анга: «Сени къатынынг жокьду, ол Хадижаны ал да къой, сабий ючюн а къайгъырма, ыйлыкьма, бизни сабийге болуша турурубз. Хайда, хазырлан, – деп сёзню чорт салды.

- Мажир къатын алмагъан жаш эди, кеси да огъурлу, эсли адам болгъаны себепли Хадижаны насыбы тутду, анга жарыкьлыкь, оюн, кюлкю да къайтдыла. Элде намысы да кётюрюлдю, жашчыгъы Ахия да сюек саулукьлу ёсюп, эсли болуп башлады. Энди Хадижагъа кесин суугъа атар оюм да келмей эди. Элде той, кьууанч болса да Хадижасыз болмай эди. Кийиз басаргъа, чепкен согъаргъа, дырын жыяргъа баргъан кезиуледе да, тойлада, ныгъышлада да аны жарыкь ауазы эшитиле эди. Алай заман заманды: хар адамгъа тенглик, эгечлик да, аналыкь окъуна эте жашагъан хадижа къарт болду. Ышканти элни адамлары аны не бек суйселе да, ол да аланы жаны киби кёргенликге бир-бирде аны жүрегин мудахлыкь бийлеп, терен сагъышха кетиучю эди. Эри – жарлы Мажир, эртте ёлген эди, жашы, жашындан, кызындан туугъанла да жүрегин бир зат бла да къыйнамай эселе да, Хадижа эсине тюшонде кёргенча къалгъан анасын-атасын, къарындашчыкъларын, орамларында алай кёп чабаргъа-ойнаргъа тюшмеген элин кюсей эди.

Ма бюгюн да аны аллай кюнлеринден бириди...

- Сиз манга къарамагъыз, балаларым, жарыкь болугъуз, ойнагъыз, кюлюгюз. Не да болсун, мудахлыкьны къатыгъызгъа къоймазгъа кюрешигиз. Мен а кесим къалып, жүрегиме мудахлыкь тюшсе, къарт башым бла окъуна къолума къобузуму алып къояма.

Бир жауун къаты жаугъан ингирлени биринде уа Хадижа ынна ушхуурдан сора жашына, келинине, туудукъларына да ийнакълап къарады да, кетип кесини жерине жатды. Экинчи кюн а бир юйге келин келип, уллу той бара эди.

– Ай анасына уа, хадижаны жаш заманы болуп мында бир тепсе-
тир эди, – деди.

Ачы хапар бирден бирге айтыла тепсей тургъан жаш тѐлюге да жетди. Къобузну ауазы юзюлдю, той тохтады, жашла, къызла, битеу бары да Хадижалагъа чабышдыла.... Бир кесекден эр кишиле сал бахчычны алып чыкъдыла. Элде быллай жилиау, сарнау къаяланы окъуна зынгырдата эди, ол кюн эл кесини сыйлы ыннасын ахыр жолгъа ашыра эди.

Халкъ суйген Хадижа 1917 жылны кюз артында жашаууну 96 жылында ѐлгенди. Андан бери кѐп жылла озгъандыла. Узакъдан урланып келтирилген къызчыкъны атын а, хапарын а бир тѐлюден экинчисине айта, Огъары Малкъарны халкъы хурмет бла сагъынады. Ыннаны жашы Ахия граждан урушну кезиуонде къызыл партизан болгъанды, кесини да тѐрт жашы бла эки къызы бар эдиле. Жашлары да Ата журт урушха жигер катышхандыла. Хадижа ыннаны туудукъларыны сабийлери да кѐпдюле. Ала тюз ниетли, адамны къууанчына къууаныучу, жарсыууна жарсыучу, керек болгъанда уа, болушуучу жашла бла къызладыла, ѐмюрлери узакъ болсун.

***ГЕЛЯЛАНЫ Лиза,
Огъары Малкъар.***

«МИНГИ ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

БИЗНИ АТАБЫЗ

Атасыны юсюнден жазады деп, айып этмезигизни тилейме. Мен а болумун болумунлай айтама. Ол – Аппайланы Башир, Совет властны заманында къуллукъчула кѣп тюрлю жумушланы ышанган адам болганды. Атабыз октябрь революциягъа дери арабча окъуп, билим да алганды. Эллилерибиз ораза ачар, намаз этер заманланы билир ючюн азанны да анга кычыртып болгандыла. Атамы кимге да ангылашыныулу ауазы узакълагъа эшитилгенди.

Совет власть келгенде уа – жыйырманчы жыллада ол ликбезге жюрюп, къартланы, жашланы да къара таныргъа – жазаргъа, окъургъа юйретгенди. Орус тилде да кеси жумушун этерге жетишгенди билими.

Акъ аскерле 1918 жылда бизни тау ауузгъа – Чегемге, экинчи кере киргенлеринде Гемуланы Ако Тау артына аууп, анда бир шуѳхуну юйюнде турганды. Эркинликни душманлары ол заманда Къабартыгъа бла малкъаргъа сынатхан къыйынлыкны санап саны болмагъанын билмеген ким барды тамата къауумда, жашла да китапладан окъуп билдиле ол затны.

Къызылла душманны жерибизден къыстагъандан сора аты айтылган большевик Ностуланы Юсюп, бизге – Булунгугъа келип, мени атама тюбеп, тау артына бар да, Акону табып, ишни болумун ангылат анга, мычымай бери келсин деп жолгъа атландырады. Ол борчну да айыпсыз толтурганды атам.

1936 жылда республикабызны алчы колхозчуларындан иги кесек адам Минги таугъа ёрлегени белгиледи тарыхыбызда. Мени атам да болганды ол къауумда. Атамы бу ишге къатышырын Званцов – ол заманда партияны Къабарты-Малкъар обкомуну экинчи секретары болуп ишлеучю адам, тийишли кѣргенди деучюдоле. Бетал Калмыковну Минги таугъа чыгъаргъа бек болушхан жашладан бирлери да Мени атам – Аппайланы Башир болганды.

Атам эки кере юйленгенди. Биринчи къатынындан эки жашы бла бир къызы, экинчи къатынындан а жети жашы бла эки къызы болгандыла. Ала барыда юйдегили-юйюрлю болуп, тюзбоюнлу сабийле ёсдюргендиле. Атабыз, жаннетли болсун, 105 жыл жашаганды, 1980 жылда ауушханды.

*АППАЙЛАНЫ Магомед,
Булунгу эл.*

ШАУАЛАНЫ ОЛИЙДЕН

Мен, Шауаланы Дулланы жашы Олий, Шыкыда туууп ёсген адам, Уллу Ата журт урушну сакъаты (бир санымы анда къоюп къайтхан-ма), токъсан жылым бола тургъан таулу. Эллилерим, 1942 жылда устаз болуп ишлей тургъанымлай ашыргъан эдиле мени урушха. Нёгерлерим бызынгылыла – Ахкобекланы Гиняз бла Рахайланы Азрет – бек ахшы жашла. Гиняз а билимли, оюмлу жаш болгъанын Азрет бла манга биринчи кюнледе окъуна ангылатхан эди. Аны айтхан сёзюне экибиз да эс буруп тынгылаучубузну унутмагъанма.

Кюнлени биринде мен бек ауруп, Грузияда госпитальгъа тюшеме. Сау болгъанымдан сора Гори шахарда полковой школгъа жибереди-ле. Бек биринчи айтыр сёзюмю унутуп барама: мен госпитальдан чыкыгъынчы нёгерлерими алайдан башха жары ашырадыла. Андан берисинде тынчлыкъ бермейдиле Азретни бла Гинязны къадарлары. Бююн-бюгече да унуталмайма мен аланы.

Гинязгъа атап бир къауум назму тизгин жазгъанма. Дунияда бир мадар бар эсе назмуна дуня жарыгъын кёргюзтюгюз. Назмугъа келиш-меген жерлерин чотха алып, мени ырбыннга тыймазыгъызны тилейме. Ол алапат жашны аты унутулуп кълмасын деп тырнаргъа кюрешгенме бу тизгинлени.

Ишигизден, жашауугъудан къууаныгъыз.

Суратда (солдан онгга): Машыу, Гиняз
1939 ж.

**АХКОБЕКЛАНЫ
МАШЫУНУ ЖАШЫ ГИНЯЗГЪА**

*Сабийлигинги ётдюргененг
Сен, Холам сууну тёрюнде.
Ёсгененг ата жеринде,
Намыслы, асыл юйюнде.*

*Бир бирни таныгъанек,
Жашау кыйын халлада, -
Фашистле Ата журтха
Уруш ачхан жыллада.*

*Хорлам ючюн кирдинг отха,
Турмадынг чыртда артха.
Урушда жан аямадынг, тейри,
Кёлсюзлюк сенден - кери.*

*Душман сени жыккъгъанед,
Мурдарлыгъын таныта.
Жаи жанынгы бергененг,
Фашистге ахыр огъунгу ата.*

*Терен магъана баред,
Хар айтхан сёзюнде,
Оюмлу кёзлерингде.
Эрлигинг – ата аманаты.*

*Эсгермеде жазылды
Ариу атынг, Гиняз;
Жигитле арасында –
Жерни ёмюрлюк къаласында.*

*Жер титиреуле къалдыла
Узакъ эсгериуледе.
Жокъ къанлы уруш тангла,
Жарыкъ атсынла ала.*

Байдымат
кызчыгы Аминат бла

САБИЙЛИКНИ ЁЗУО

Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти Кечерукъланы Байдыматны чыгъармачылыгыны юсюнден оюмла

Кёчгюнчюлюкню ал жылларын да Байдымат сабий эди. Сабий кёргенин унутмаз дегенлей, ол да халкъына жетишген зарауатлыкны сынаганды. Болсада, сабийлик, жан дарман кибик, анга не кыйынлыкны да женгилирек, сынтылыракъ эте эди. Байдыматны бюгюн да эсиндедиле тамата тиширыулары айтычулары: «Бизге не болса да, сабийлерибиз къалгъа эдиле. Сабийле - урлукъдула. Миллетни урлугъу. Ала саулукъда миллет кьурумаз». Алай, не медет, сабийледен

кёбюсю мёлекчиклеге айланып къалгъандыла: жанчыклары жаннетде, сюекчиклери уа Орта Азияны исси жерине кёмюлюп.

Кёкню басхан къара туманны кюн хорлагъанча, ахырында тюзлюк терсликни хорлады. Кёп жан къоранчы бла миллет журтуна къайтды. Сау къалгъан сабийле, аланы арасында Байдымат да, ёсдюле, эркинликни сезген миллет туугъан журтунда жангы жашауун тиргизе башлады. Жаш тёлло ким ишге, ким окъуугъа кире эдиле. Аланы арасында Байдымат да. «Сабийле - миллетни урлугъдула» деген гитчелигинде эшитген сёзле Байдыматны эсинде къалып, жюрегине терен синген эдиле. Ма андан эди къарачайлы кызны къаст этгени: «Миллетиме энчи къуллугъум энди сабийликни сакълау болсун», - деп. Аллай умут бла Байдымат, къауум жыл окъуп, медицина билим алып, арсарсыз ауурлугъу болгъан тиширыулагъа эм жангы туугъан сабийчиклеге къарагъан больницагъа ишге кирди. Анда ол, эки жюз амалсыз, къарыусуз къагъанакъчыкъгъа дуня жарыгъын биринчи кёргюзте, жанны сыйлылыгъын бек ачыкъ ангълаганды. Хар къагъанакъны ага-анасыны къууанчы Байдыматны жюрегине да ёте эди. Эки жюзге дери балачыкълагъа аначылыкъ этген Байдымат ол жылланы насып жылларына санайды. Жашауун ариулугъуна тюшондорген жылла эдиле ала. Сабийликни хурметин сыйлы тутхан, багъалагъан адам къагъанакъчыкълагъа сакъ къарай, алагъа узала тургъан кезиунде да кеси къоллары бла алагъа жюрек жылыуун ётдюре эди. Не ариу сёзюн да Байдымат аямайды аладан, ма аны себепли уа айтхан сёзлерин жарыкъ макъамлагъа сыйындырып башлайды. Алай бла Байдымат аз-аздан назмучулукъ дунягъа чыгъады. Къаллай бир жарыкълыкъ барды аны «Сабийчикле туугъан юйде» деген назмусунда, къаллай бир жылылыкъ, паракатлыкъ! Анга бир эс бурайыкъ:

Не болганды, балачыкыла,
 Бюгече сизге?
 Былай кужур нек жырлайсыз
 Барыгъыз бирге?!
 О, жырлагъыз, жулдузчукыла,
 Барыгъыз бирге,
 Алгъыш кьатлап, дирижёрлукъ
 Этейим сизге!
 Кюн тиеди, кьанат кере,
 Ана жюрекке.
 Жюрютюрме бу макъамны
 Дайым биргеме.
 Рахатлыкъны баи жырлары
 Кирип хар юйге,
 Кюн да батсын, танг да атсын -
 ЖАШАУ - САБИЙГЕ!

Къарачай - малкъар поэзияда къагъанакъчыкыслагъа аталгъан назмула хазна тюбемейдиле, дунягъа биринчи кёз ачхан сабийчиклени назмугъа кийирген а Байдыматды. Жашаугъа биринчи кьошулгъан сабийчик аны поэзиясында миллет адамны даражасындады. Мындан ары, акъылбалык кезиуюне дери ол гитче адамчык поэтессаны назмуларында, ишинде да жер тапханлай турлукъду.

Адам миллетине, аны тилин, төрелерин ангылап, биринчи алай киреди. Аны тилге, халкъ төрелеге эм оюнлагъа къагъанакъ заманындан башлап юйретедиле. Анасы бешик жыр айтады. Сабий а бешик жырны тауушларына аз-аздан юйрене келеди. Ол тауушла ана тилни тауушларыдыла. Алагъа тюшоннген сабий сёзлени айыра башлайды, артдаракъда уа ана тилге кеси да сёзле кьурап кьошады. Ол сабий сёзледиле: кака, чичча, уммо, баппу ... Бурнгулу бек белгили педагог- демократ Я.А.Коменский айтханлай, жангы туугъан сабийни кёзлери кёрюрге итинедиле, кьулаклары - эштирге, кьолу - тутаргъа. Бу затланы сабийге жетдирген бешик бла бешик жырдыла. Ана тил бешик жырдан башланады.

Юйретиу иште бек алгъа тамамланырыкъ борч сабийлени гитче заманларындан башлап иш кёллю этиудю. Байдымат назмусунда кызчык уллу болгъан заманда эгер ишлери бла ойнай-ойнай шагъырейленеди. Ол этген жумушла, заманы жетсе, оюндан чыгып аны жашауна кирликдиле. Ма ананы умутун ачыкылагъан, боллукъну болгъанча кёргозтген, къагъанакъ кызчыгына этген булжутуу жыры:

Байдымат
 жашчыгъы Ахмат бла

*Танг атханлай Патюшчюк
Эрляй кьобуп, кийинир,
Жатхан орнун жьыйып ол,
Юйню ариу сибирир.
Жумуш этген заманда
Сиз кёрсеегиз аны:
Жылтыратып кьояды,
Жуууп, сауут-сабаны.
Андан сора гинжисин
Тазчыкьда жууундурур,
Аны бешикге салып,
Белляу айта олтурур.*

Сабий дуняаны терен ангылагъан Кечерукъланы Байдымат андан ары да назмуларын да, сабий жырларын да дайым халкъ педагогиканы юйретиу мадарлары бла кенг эм терен байламлыкьда тутады. Аны себепли ала хар ата-анагъа жууукьдула, сабийге да ангылашыныулудула. Тамагала, белгилисича, хар заманда сабийни айныу бла байламлы торлениулерине кёл салып эс буруп тургъандыла. Баям, андан айтхан болур эдиле бурунгулула «Бешикдеги - беш торлю» деп. Бешикге биринчи салыуну адети, сабийге тиш чыкьгъа-нында жьрна бишириу, сабий биринчи атламларын этгенде, тийрени сабийн жьыйып, гитчечикге атап оюн бардырыу, дагьыда кёл башха ариу тереле - миллетни, аны маданиятыны кьыймагын ёр этген шартладыла. Барыны да энчилиги кьууанч халда белгиленнгениди. Ма кьарагьыз, сабийчикни биринчи атламлары ана жюрекке кьалай асылуду эм аны юсюнден кьаллай ариу тизгинле табабыз Байдыматны «Тау минчакьла» деген назму китабында:

*Даж, даж, жаашчыгьым,
Даж этеди жаашчыгьым,
Ана кьучакьдан чыгьып ...
Даж, даж, даж эте,
Муратынга терк жете,
Ангьлыса, эсинг бар,
Мен тутмайым, кесинг бар!*

Жюрюп башлагъан сабий энди кесини тегерегинде затланы билирге иги да онг табады, кёл «сиркиуюк» этеди: «бу неди?» «бу кьаллайды?» деген оюмчугьу бла аберилеге узалады, тартады, созады, тегеди, алып чайнайды ... Аны биринчи сынаууна кёре ол затланы бирлери иги, бирлери аман кёрюнедиле. Былайдан башлап, сабий кесини бек аз сынаучугьуна тыянып башлайды, сынаучугьу бла акьыл жьяргъа кюрешеди, алай бла «игини» эм «аманны айьртлай башлайды. Аны кёлонде кёл да кёрген затларыны жанлары барчады. Быллай сезимле сабийни 4-5 жьлына дери да алайлай кьаладыла. Бу кезиуюне сабийчик анасын башхаланы арасында таный биледи. Аны неди магъанасы? Магънасы уа уллуду. Ол кезиуден башлап, кьагъанакь тенглешидириу амалны биринчи атламчыгьын этеди. Эс жьыйу тенглешидириуден башланады.

Алайдан ары аны эси айный барлыкды. Аберилени арасында бир бири бла байламлыкны, башхалыкны айыргъан да сабийге беш жылына дери кыйынды. Бу халны Кечерукъланы Байдымат психолог сынауу бла назмуларында билдиреди. Жашчыкъ «Ат сурат» деген назмуда тыш бла тыонно бир биринден айыралмайды, экисин да бирлешдирип къояды. Кюндюз агъач аты бла ойнай кетип, сора жукълап къалгъан жашчыкъ тышонде атчыггы, аягъындан да акъсай, къачып баргъанча кёрюнеди. Уянады жашчыкъ - атчыггы къатында тургъанын кёрюп: «Сен менден къачмагъанса да?» - деп, къууанады. Поэтессаны бирси назмусунда уа («Зухрачыкны кыйгысы») гитче кызычыкъ тенгиз кыйырында кюн батханын эселеп, анасыны къатына, гузаба эте, чабып келеди:

*Кёкден кюнню тартып, суу,
Ой, жутуп барады!*

Кесибизден да бир юлгю: кызычыкъ, алаша шинтикчигине минеме деп, жыгъылып, жилийды. Анасы, тынгысыз болуп, терк къатына жетгенде, кызычыкъ анга шинтикчигинден тарыгъа: «Ол мени алма бла ургъанды» - дейди, шинтикчикни юсюнде алмачыкны суратын кёргюзте. Былайда да сабий керти кегет бла аны суратын бир биринден айыралмайды.

Гитче сабийчик табигъатда болгъан кеп тырлю затха тышпоне келеди. Аны бла уа кесин табигъатдан айырмайды: ол табигъатны адамы, табигъат а - битеу кёзю кёрген, къулагы эшитген - битеу да аныкыды. Аллай чекге жетдиреди аны айныгъан сабий акъылчыггы:

*Меникиди, меники
Кёкде бухар булутчукъ!
Меникиди, меники
Нюр ауазлы булбулчукъ!
Кёзлерими къаматхан
Кюн таякчыкъ меники,
Гоккалагъа жан атхан
Гёбелек да меники!
Кёзюм кёрген дун-дуния -
Битеулей да меники!..*

Табигъатны тинтиуюнде кеси аллына тыз оюм табалмаса, гитче сабий, таматаланы болушлуклары хайырлана, алагъа кеп тырлю соруула бериучю болады: жанкылыгъ къайдан чыкъды, ол алай ариу некди? Назы терекни балта жетген жеринден «жилямукъла» нек чыгъадыла? Ачыгъашха нек атагъандыла ол аман атны? Сабийчиклени бу халда кеп соруула берген кезиуюне «Экиден бешге дери» атап, белгили орус жазычу Корней Чуковский миллионла бла адамла суйюп окъугъан китап жазганды. Ол жаны бла бизни Байдымат да назму китапларында гитчечиклени психологияларындан тынгылы шартла келтиреди. Сёз ючюн, кесине базынылулукъ адамны эки-юч жылындан тамырчыкъ иеди. Сабий, болушлукны унамай, «мен кесим» деп башлайды. Тюгел тап эталмаса да, ишин кеси этеди, онгуну - солну айырмай

аякь кийимин кьерге кюрешеди, анасы суйгенча тынгылы этмесе да, бетгин кеси жуады, кьолуна кьашыкь алып, табакьдан ашын ашаргьа башлайды, кепнорден ете туруп, уллулагьа не кьолун бермейди, не этегинден, женгинден тутаргьа кьоймайды, к е с и барады. Сабийчикни ол кезиундеги психикасын ангылагьан Кечерукьланы Байдымат сабийчикни айныуунда энчи кезиучюгон, назму тизгинлерине кийирип, белгили этеди:

*Мен а бет-кьол жууама,
Чачны тарап жияма.
«Кьача кир».*

Юйретиу иште таматала, эм алгьа уа ага-анала кеп тюрлю амалланы, мадарланы хайырланадыла: ариу сёз бла ангылатыуну, юлгю кёргюзтюнуно, махтауну, сёгюнуно да, аберилега «жан салыуну», саугьалауну, тенгleshдириуну, кюлкюну, дагьыда ала кибик затланы Байдымат аланы эркин хайырланады, сабийчикле уа аны назмуларында болгьан ниетлени кьагып аладыла. Сёз ючюн, «Жаун тохтаса» деген назмуда жаун кьаты жаугьан кезиуде жашчыкь, жияп, аны арбазгьа ойнаргьа иерлерин излейди. Анга ариу айта, ариу сёз бла ангылатадыла: тышына чьгып ойнар ючюн, бироз сакьларгьа керекди, булут да бир кьачсын, кюн да бир тийсин. Алайсыз а ким ойнайды жауунда? Юлгю амалны да хайырланадыла: киштик да тыншчыкь жукуьлайды, жаун тюрбюнде ойнаргьа жарамазлыгьын билеп. Былайда киштикни юлгюсю да жашчыкьны сагышландырады, тюзге юйретеди. Гитче сабийчиклени психика энчиклерин ангыламагьан адам «Жаун тохтаса» деген назмуну жазалмаз эди. Байдымат сабийликни эм сабийчикни энчи ишанларын эсине келтире, аланы терен оюмлай, назмуну анга кёре жазгьанды.

Жангы туугьан сабийчикге, ол уллайгьанда да «сау ёс» деген алгьышны дайым айтадыла. Сау ёсген, кьачан болса да, огьурлу аппа, неда огьурлу ынна болур. Табигьатда деменгили ташланы, агьачланы да кёребиз. Ала табигьатда бола тургьан кьыйынлыкьладан тап кьутулгьан, чыдамлы затладыла. Сабий да сау ёсер ючюн болушлукьну, мадарланы да жамаутдан эм табигьатдан табады. Ол дуниягьа жаратылырдан алгьа окьуна, не бек кюсеселе да жашчыкь, не да кьызчыкь тууарын, сёзде уа бек излегенлери саулукуьлу жанды. Бош айтылынмайды кьарачайлылада бла малкьарлылада: «Жашмы, кьызмы, не башхалыгьы барды, жан кьошулсун ансы, санларындан, башындан кьыясуз туугьан жан» - деп. Саулукь бла бирге гитчечикни айныуунда таплыкь да кьурала барады. «Тап адам» деп да бош айтылынмайды. «Бешикдеги - беш тюрлю», башхача айтханда, сабийчикни сыфагьыгьы ариулукьгьа тюрлене келеди. Тёрт айында аны бет сыфагьыгьы керти адамны сыфатычады, тамагьындан а кюлген тауушчукьлары эштилип башлайдыла. Табийгьат анга суйдомлюлюкюно саугьа этгенди, аны кёрген сабийчикни бек сюерча эм анга акьылбалыкь болур заманына дери ёсююне, саулугьуна, айныуна сакь болуп турурча.

Юйретиучюлеге, ага-аналагьа да Кечерукьланы Байдыматны назму китаплары шиякы кибикдиле. Биринчиден, сабийни эсин, хьйсаглау кючюн жьыйышдыргьан ниетлени юйретиучюле Байдыматны «Эки жашчыкь»,

«Ажашхан ай», «Атын айтчы», «Кетме, жай», «Айт десегиз, айтайым» эм дагыда бир белек назмуларында табарыкдыла. Ол жаны бла «Суусап болган гоккала» деген назму бек юлгюлюдо:

*Гокка хансла жазгыда
Кюнден мууал болдула.
- Не болганды сизге? - деп,
Аязчыкыла сордула ...*

Андан ары гоккала да адам тил бла жууап этедиле:

*Болуб а, не болганды,
Биз суусатдан жанабыз.
Бир болушлукъ болмаса,
Энди кюйюп барабыз.*

Къайсы сабийчик ангыламаз бу тизгинлени? Ма, «жан салыгуну» хайыры - ёмюрле бла сыналган суратлау мадар! Эртдегили сёз тутушла, бурунгулу эжиу тартыула, кюлкю сёзле, жаз тил бла сёлешуу - ала бары да Кечерукъланы Байдыматны къаламына жараша, жазганын сабийлеге «узатадыла», «магъыз, сабийле, бишген назму тизгинни» дегенча. Ол тизгин ачыкды, ариу эштиледи, тынч эсде къалады:

*- Эй, орайда, орайда,
Хей, ким барды былайда?
Къоркъмай эсенг, чыкъ бери!
Къоркъа эсенг, кет кери!
«Жигер жашчыкъ»*

Дагыда:

*Неди, неди бу къычырыкъ,
Танг атхынчы, танг атхынчы?
«Неди, неди?»*

Халкъ чыгъармачылыкыда сандырау халда айтылынган чойре назмула сабийлигибизде къайсыбызны къууандырмаганды, сагышландырмаганды сабийлигибизде? Эсибизде бюгюн да тутабыз бу тизгинлени:

*Эртде биреу бар эди,
Темир тиреу бар эди.
Таш тегене бар эди,
Агъач элек бар эди,
Къумурсхадан къой этип,
Къумгъа жайган бар эди.
Къара сууну къайнатып,
Къаймакъ алган бар эди ...
«Эртде биреу бар эди ...»*

Байдымат да сандырауну хайырлана, бу гитче жанр бла берилген магъяна-ны кёргозтоуонде андан кёп артха къалмайды. «Айт десегиз, айтайым» деген назмусу анга шагъатды.

*Айт десегиз, айтайым
Мен бир сейир назмучукъ.
Анасыны ызындан
Учуп кетди бузоучукъ.
Учуп кетди бузоучукъ -
Булутлагъа жетдиле,
Анда отлап келдиле!*

Сандырау халда кёргозтолген чойреликни сабий бир сёз бла билдирип кьоймайды, хыйсап этип, ичинден дау айтып, тюзню ачыклайды. «Угъай - угъай, - дейди ичинден ол кеси кесине. - Ийнек да, бузоу да жерде отлайдыла. Кырдык жерде ёседи, кёкде кырдык болмайды!» Андан тереннге кирмесе да сабий, жыл санчыгына кёре даулашыу бла кертини табаргъа юйренеди. Ол а аны хорламыды.

Сабийчик кесинден жангы сёзле жаратыргъа ёчдо. Ана тилни сёзлерини тауушларына тошонноп, гыллыулары, рифмаланы айыра билген, макъамгъа алгъындан окъуна бешик жыр бла юйренчек болгъан сабий энди назмучукъланы кеси кёлонден билаллыкъды. Аланы арасында иги да айныгъан, алгъа баргъанла да боллукъдула, хунер учунуу болгъанла. Аны да эсге алады автор, назмусунда аллайлагъа иш береди:

*«Айт десегиз, айтайым
Ахыр кере назмучукъ,
Энди, тенгим, арыдым,
Кесинг балчу назмучу.
Сюйсенг алда, сюйсенг - кьой,
Бардырылсын назму той!
«Айт десегиз, айтайым»».*

Иги да айныгъан 5-6- жыллыкъ сабийлени арасында назму тизгинчикле этгенле да тубей туруучудула. Аланы сабийле, мушашла, гыллыула да табып, ойнай-ойнай этерге боллукъдула. Сабийлеге агагъан-тежелген назмучукъла, жырчыкыла орус адабиятта кёпдоле, сабийчиклеге деп жазычу адамла да аз тойюлдоле. Не медет, къарачай - малкъар адабиятта уа ол иште кечирек эс бургъандыла. Кечерукъланы Байдыматдан башха Къарачайда, табалмагъанма чыгъармачылыкъ ишин сабийлеге агагъан жазычу. Былайда мен Байдыматха, жазычугъача къарагъандан сора да, педагогъача да къарай, анга жюрегимден ыспас этеме.

Жашчыкъланы бла кызчыкъланы иш кёллююкге юйретиу ниетле да поэссаны чыгъармачылыгында кереклисича кеси жерин аладыла. Таулу юйюрге жашчыкъ тууса, «чалгычы тууду», кызчыкъ тууса уа, - «таракъчы тууду» деп, агасын-анасын алгъышлагъандыла. Кертиди, алтгыжыллыкъ жаш-

чыкыла бузоула кюте билгендиле, кызчыкыны да анасы жумушха юйрете турганды. Иш жашауну тутуругу, ёзеге болганын таулу нарт сёз билдиреди: «Ишлемеген тишлемез». Не игилик да иш кёллююкню хайырынданды. Иш бла бирге юйретиу ишде билим да келеди, ариулук орналады, кылыкыны таплыгы кьуралады, ахшыны эм аманны арасы белгили болады. Мыгыр, «Эринчек ауруу табар» деп сёз жюрюйдю. Мыгыргга да кёл этдиредиле, ол эриннгенин кьоюп, иш кёллю болса, не насыбын да алай бла табарыгына тошюнеди. Сабийчиклеге буюрулган жумушла аланы жыл санларына, ёсюулерине эм айныуларына кёре боладыла. Аны эте турган ишине багга биче, кесин да махтаргга керекди. Байдьматны «Усталык» деген назмусунда кызчык анасындан кёргенин эте, бёрекчикле этерге кюрешеди. Анасыча эталмаз ол аланы, болсада, ол туюнюддю баггалы. Баггалы аны иш кёллююкнюдю:

*Анам тылы басханлай
Суу бёрекле этерге
Мен кысылып кьатына
Унамайма кетерге.
Мен да тылы кесекге
Сюзме алып салама,
Къыйырларын бегите,
Бёрек этип барама.*

Дагыда:

*Гинжим жукълап кьобаргга
Тигейим да чепген,
Аны кийип кёрсе ол:
«Сау бол!» дерми экен?
«Гинжи»*

Сабийчик эм алгга кесини кереклерин жалчыгыргга юйренеди: туюмчиклерин этерге, кьолчуклары, бетчигин жууаргга, чашчыгын тараргга. Андан ары ол кыйынырак ишчиклени да этип башлайды: гюлюклеге суу кыйганмы дейсиз, огъесе илляуларын тап кыямы турады, дагыда, юй топно сибириге да сьоеди, дагыда кёп тюрлю жумушчуклагга эсин буралды.

Къауум замандан сабий уллурак, элирек, кьаргулурак болганында, ол кыйынырак юй жумушланы этип башлайды. Анга дайым ол этип турурча жумушла берип башлайдыла, аны да марда бла. Оюн а аны иши бла байламлыкда келеди. Миллетни юйретиу сынауундан тым алган назмучу Кечерукъланы Байдьмат башда айтханыбызгга бир тап юлгю бередиди. Жашчык аккасындан сьорююкнюкден дерс алады, кьарыууна кёре, анга болушады. Аккасы уа «урунууда жигитди». Бухар бёркню Ахматчык аккасыны аллында, арсарсыз гылычукгга да минип, кьойланы сьорюп барады. Жигер жашчыкыны сьфатын кьурагган назмучу кеси да ол сьфатха кьууанып кьарайды:

*Терен хансда кьалын чыкъ,
Къойла кюте батырчыкъ,
Гьлыуун да отлата,
Санчыкларын ойната.*

«Жигер жашчыкъ».

Иш кёллю сабийле иш юсю бла ахшыны, аманны, терсни, тюзню, кертини, ётюрюкню айырадыла. Биреу сени суйюп, саугъа берди эсе, ол саугъаны сартаргъа, неда башха затха алышыргъа деген осал иш этерикди. Ол саугъаны бергенни атын, намысын чёкдюреди, адамлыкъ этмейди. Сабий, быллай насихатны кьара сёз бла айтып анга ангылатсанг, бираздан аны унутуп кьояргъа да боллукьду. Назму тил бла билдирсенг а, ол аны эсине тошюре турлукьду. Назму ариулугъу бла эсде кьалады. Аны себепли Байдыматны «Саугъа» деген назмусуну багъасы бийикди. Мында эгешчиги кьарындашчыгъына, аны туугъан кюню бла алгъышлай, кьызыл дарий кёлекчик береди. Ол аны кеси тикгенди. Кьарындашчыгъыны кьууанчы аны да кьууанчыды. Жашчыкъ эгешчиги берген кёлекчикни нёгерини бёркюне алышыргъа унамагъаныны сылтауу эгешчигине этген хурметиндеди, анга ыспас этиуюндеди:

*Къарнашчыгъым а, ишармиш кьарап,
Быллай жууап бергенди:
«Алышдырмайма! Бу ариу кёлекни
Эгешим манга тикгенди!»*

Ариу кьылыкъ, жашаудача, Байдыматны назмуларында да кёп тюрлюдю. Ата журтну суйюу, керти тенглик этиу, жандаурлукъ эте билиу, бир бирге болушуу, ата-ананы ыразы этиу, табигъатны бузмай, анга сакълыкъ бла кьарагъан ... Быллай халланы сабий садда да юйретиу программалагъа кийирилгенлерин эсге алсакъ, Кечерукъланы Байдыматны назмулары анда дайым хайырланылып турурларына ышанабыз.

Игиликни бла харамлыкъны арасын сабийине биринчи ата-анасы юйретгенге да бир юлгю: жашчыкъ чыпчыкъ баласын алып, анга юйде багъаргъа эм алай бла нёгерлик этер муратын атасына айтады. Ата урушмайды, балачыкны аны кьолундан сыйырмайды, ол жашчыгъына насийхат этеди. Аны этеме деген ишини осал бла бошаллыгъын ангылатады: чыпчыкъ, тышын-да болмаса, юйде жашаялмайды, ёлюп кьаллыкьды, чыпчыкъ ана уа сарнап турур. Жашчыкъ атасыны насихатын жюрегине алады, чыпчыкъ баланы азат этеди. Быллай бир гитче сурагчыкъ бла Кечерукъланы Байдымат кенг оюмну тутады - игиликни мурдору суймекликди, адамны жанындан уллу суймеклик адамны кесине, ташха, агъачха, Аллах жаратхан битеу жанлагъа бек керекди. Кьысхасын айтсакъ, битеу дуня адамны кьолундады. Назму аны сабийлеге ангылатады:

*Балачыкны анасы
Жиляй, сарнай болурму,
Юйюн-кюнюн тансыкьлай,
Бу да мудах болурму?
Атасыны сёзюне
Жашчыкъ кьулакъ иеди,*

*Кёзюн алмай чыпчыкъдан,
Терен сагъыш этеди ...
Къолчукъларын жайгъанлай,
Чыпчыкъ учуп кетеди!
«Азат этю»*

Ариулюкъ бла тобешиу сабийни жюрекчигин къуандырады: тегерекде ариулюкъ топпа-толу! Эм алгъа ананы ариу сёзлери аны ырахатландырадыла, бек ариу сёзле бешик жырададыла. Хыны селешгенден, ачы кычыргъандан сабий элгенеди, къоркъады. Таулуланы адетлеринде ариу селеше билгенни энчи жорукълары барды. Сабийге: «Сау ёс! Атангы-анангы къуандырыучу бол!» - дейдиле. Жолоучугъа «Ахшы жолгъа!» деген сёзлени тежейдиле. Къойчугъа, малчыгъа «Кёп болсун!» дейдиле. Къайсы бирин санагъын таулу халкъда алгъышланы. «Ариу сёзде ауруу жокъ» демекликни «Аман, сылыкъ, тапсыз сёзле ауруудула» деп ангъларгъа да боллукъду. Сёзге кёре кылыкъ да не ариуду, не эришиди. Айтыугъа кёре, суу да суймейди эрши сёзю, аны суугъа къарап айтсанг. Анга илму шагъатлыкъ этеди. Алай эсе, табигъат да адамдан ариу ниетни излейди, анга огъурлулугъун тежейди. Байдыматны сабийлеге атагъан назмуларында сабий жюреги табигъатны къалай ариу жаратханына юлгюле асламдыла. Бек алаMAT юлгюню уа автор «Меникиди» деген назмусунда кёргозтеди. Ол назмуда сабий нени, къууанып, жарата эсе да, хар биринде ариулюкъну сезеди: кёкде бухар булутчукъ ариучукъду, булбулчукъну ауазчыгъы сабий жюрекни къуандырады - булбулчукъ «нюр ауазлыды», кюн таякъчыкъ, къолан гебелекчик жашчыкъны насыплы этедиле. Жерге тюшген чапыракъчыкъ да, къарасанг, бек ариуду, жюреке хошлукъ береди («Меники»). Сабий сураг этерге да итинеди. Юч-тёрт жылъына жетгенлей, къолчугъун сураг этерге тюзетеди, бояуланы бир бирине келишдиреди. Ол, тобукчукъларын бюге, къолчукъларын жая, ёрге-энишге турады - тепсейди, бир-бир тауушланы, ала аны хошуна келе эселе, ёнчюгю бла сынаиды. Жылчыкълары къошула келгени сайын ол ишчиклери иги да белгили боладыла. 4-5 жылъында аны эстетика излемлери, «жетишимлери» да уллуланы къуандырадыла. Ариу табийгъат эм аны «келечиси» - булбулчукъ кызычыкъны кёлюн кесини факмусуна тартады, кызычыгъ а булбулчукъну ауазчыгъын асыры ариу кёргенден биргесине жырлап башлайды:

*Булбулчукъну эслегенлей, мен къошулуп жырлайма.
О-ри-ра-ра, о-ри-ра, биргесине жырлайма.
«Булбулчукъ»*

Бирси кызычыгъ а кёк къанатлы ариу кётюрчюнню, тюрлю-тюрлю бурула, эркин учханын кёре, анга сукъланып, биргесине учарын уллу насыпха санайды:

*Къанатларым болса мени,
Учар эдим ызындан.
«Кётюрчюнню»*

Къызчыкыны жорегинде болганны ангылаганча, кѣпюрчюн да анга ышанады. Алай бла табигъатда эки ариулуку бирлешеди. Нюрлю кѣпюрчюн, ѳрегден энишге уца келип, къызчыкыны имбашына къонады. Айтуугъа кѣре, табигъатда хар нени да кесине кѣре жаны барды. Журтун тас этген, анга термиле, ауругъанча, таула, тау суула, агъачла, таш-агъач адамладан айырылыкъда, аланы излей, тюрленедиле, осал халгъа келедиле. Биз да халкъ таурухларыбызгъа таяна айтсакъ, баям, керти болур табигъатда хар нени да кесине кѣре жаны болганы. Къулагъым бла эшитгенме: таулула Кавказдан кѣчюрюлгенден сора бир ауукъгъа черекледе суу таркъайгъанын, терек чагъуу бек осал халгъа келгенин. Уучулукуда марданы бузуп, аны ючюн ѳлген уучуну сыйытын уучулукуну иеси Апсагы кеси этеди. Уучуну бла табигъатны арасындагъы бузукълукъ аман бла бошалады. Ма аны себебинден юйретиучолеге борчду сабийлени, гитче заманларындан башлап, табигъатны сюерге юйретиу. Назмучу тиширыу Кечерукъланы Байдыматны сабийлеге этген жарыкъ тизгинлеринде уа сабийни бла табигъатны арасында келишимлик, таплыкъ дайым эсленгенлей турады, аны дагъыда бир юлгю бла кѣргюзтейик: сабийле, сууукъ къыш кюнледе чыпчыкълагъа гыржын бурхула ата, аланы ачдан къыйналмазча этедиле. Чыпчыкъла уа, жаз жетгенлей, тереклеге жайылып, къурт - къумурсхаладан аланы тазалайдыла. Терекле уа тюрлю-тюрлю кѣгетле бердиле. Сабийчикле кѣгетлени сююп ашайдыла («Чыпчыкъла»).

Кечерукъланы Байдымат сабийлени ариу къылыкълда юйретиу мадарларына дайым табигъатны къошады. Сейир тюрлюлдю, сабий кеси да - табигъатны «туудугъуду». Сабий саддан сора сабийле школ жашаугъа къошуладыла. Ол алагъа уллу жангылыкълды. Сабийлени, абызыратмай, школгъа юйюрсюндюрюр мурадта, аланы уллу шүѳху Байдымат, пьесала да жазгъанды.

Байдымат эгечибиз къурагъан «Баппаханла» деген сабий жыр ансамбль Къарачайда да ѳноп, Малкъарда да белгиле болганды. Ол сабийлени эстетика сезимлерин айныгъуда юлгюлю ишди. Сабийликни жолун толу билген Байдымат сабийге, чынтгы педагог кибик, туугъан кюнюнден башлап, он-океки жылына дери чыгъармачылыгъы бла болушханлай, аны ариу юйретгенлей келеди. Аначылыкъл, аналыкъл, устазлыкъл - ала барысы да Кечерукъланы Байдыматны кеси сыфагынды, аны жашауунда, эте тургъан ишинде да бирлешипдиле.

Ачыкъ айтсакъл, бюгюн да, ма бизни заманда хар сабий да бирча насыплы тюрлюлдю, ачылыкълны, жалангачлыкълны, ѳксюзлюкню ачылыгълын сынагъан сабийле бардыла. Насып хар сабийге бирча жетмегенди. Аны себепли къыраллада сабийликни, сабийлени ѳкюллери кѣпден кѣп бола барадыла. Аланы арасында Къарачай-Черкес Республиканы халкъ поэти, Байдымат эгечибиз да ал сатырдады.

**ГУРТУЛАНЫ МАРИЯМ,
педагогика билимлени
жаны бла халкъла аралы
Академияны член-
корреспонденти, доцент.**

САБИҖЛЕГЕ ЖАЗЫЛГАН НАЗМУЛА

БЕЛЛЯУ, БЕЛЛЯУ, ЗУХРАЧЫКЪ

Белляу, белляу, Зухрачыкъ,
Белляу, белляу, нюр жанчыкъ,
Жашауунг болсун гюллю,
Эмда узакъ ёмюрлю.

Белляу, белляу, сакъ гюлюм,
Мени дугъумкёз гинжим,
Ол мен ёсген бешикде
Жукълатсым белляу инжим.

Белляу, белляу, жукълачы,
Мени бурху эгешчигим,
Белляу, белляу, бенлляу-ляу,
Алтынчыкъды кесчиги.

Белляу, белляу, жанчыгъым,
Боранлыды бу кече,
Санга суймеклигиме
Жокъду дуняда ёлче!

ЖАЙ АРАДА ТУУГЪАН КЮНЧЮГИОМ

Жай арада туугъан кюнчюгиом,
Жаным бек суйген гюлчюгиом,
Белляу, белляу, белляу, белляу, бёлейим,
Бурхума татлы тюшле жёрмелейим.

Кёзчюклерин жумуп, жукълайла
Арбазда чакъгъан баппаханла,
Жукълайдыла чеплеу башла, бусакъла,
Бошалгъынчы бу кече, сен да жукъла.

Къанат тюпде жукълай жюжекле,
Тюшлери уа – татлы жилекле.
Сен да жукълачы, алакёз жюжегим,
Толсун санга атагъан хар тилегим.

Зухурла эм лаллюле,
 Гъайранла эм кёлкёзле,
 Эм раузала, фатюшле.
 Солуйдула талада
 Узун боюн турнала,
 Бабуш юйюр, торгъайла,
 Бёденеле, жуужуула,
 Себгилиучла, каскала,
 Бал чибинле, оссала...
 Къарачай къулакъда уа
 Жукълайдыла бёрюле,
 Жубуранла, тюлкюле,

Таш макъала, къоянла,
 Кёзлебекле, суусарла,
 Тюрлюжанла, агъазла,
 Къасхалтала, кирпиле,
 Енкечле эм лобанла,
 Эмда кеселеккеле.
 Ай а, мамырлыкъ сакълай,
 Нюрюн себеди бизге.
 Белляу, белляу, балачыкъ.
 Сен эт татлы хур-хурчукъ.
 Кече сайын жукъласанг,
 Терк болурса уллучукъ!

ЖАШАРБЕГИМ

Белляу, белляу, белляу, белляу, белляу,
 Белляу айтайым къонакъ жашчыкъгъа.
 Белляу, белляу къаракъашсыкъгъа,
 Къанатла къатдырып бошаса, талпып,
 Бийикге учар ала къушчукъгъа.

Эмчек жашчыгъым, сен рахат болуп,
 Жукъунгу жокъла, уууздан тоюп.
 Ананг жетер, базарын къююп,
 Санг кёп тюрлю оюнчакъ келтирир,
 Тынчлыгъынгы кёрюп,
 кёл кенгдирир.

Жашарбегим, эшикни марамай,
 Къайгыларынг бла жүрек тарамай,
 Сен татлы жукъугъа бёленчи.
 Белляу, белляу, белляу
 бизни жашчыкъгъа,
 Белляу, белляу-ляу, къаракъашчыкъгъа.

Краснаречканы булут аскери
 Жангур къуяды – жукъла, - деп санга,
 Шоргъала шокъулдай:
 шоркъ-
 шоркъ-
 шоркъ...
 Кёзчюклени жабып, къаракёз Лепшокъ,
 Ананг келгинчи бар жукъла, шо!

ИСЛАМЧЫКЪ

Белляу, белляу, гитчечигим, -
Мени «Трудовик элчигим».
Белляу, ляу-ляу, кълыкъчыгъым,
Не узун эди жырчыгъын!
Сен эмип эмчегимден,
Жукълап чыкъ кечегиде.
Белляу, белляу,
Исламчыкъ,
Ёсюп, болугъ аламчы.

Белляу, белляу,
Боташчыгъым,
Ляу, ляу, эмчек жашчыгъым.
Келбет сала элибизге,
Ай себеди суюмчюсюн, -
Ананг сау болуп къайтыр,
Белляу айтып къууаныр!
Белляу, белляу,
балачыкъ,
Ляу, ляу, алтын къалачыкъ.
Белляу, белляу,
гитчечигим,
Белляу, ляу-ляу, жылычыгъым.
Белляу, эмчек эмгенчигим,
Белляу, ляу, кефленгенчигим.
Сен болгъун эм намыслы,
Сен болгъун эм насыплы.
Белляу, белляу,
Исламчыкъ,
Рахат жукъла асламчыкъ.

- КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

АЙ-СОЛТАН

Таурух

Таулада арба жолла салынмагъан заманлада бир къатын жашчыгъы бла бир элден бирси элге бара болгъанды. Алайынлай, алларындан бёрю чыгъып къалгъанды. Къачсала бёрюню жетеригин билип, жашчыкъны анасы урчугъун къолуна къаты къысханды. Бёрю, аузун ачып, юсюне секиргенлей, ол толгъан урчукъну бёрюню аузуна сукъгъанды. Онг билеги бираз тырналгъандан башха хатасы болмай, урчукъдан къарылып ёлген бёрюню юсюне сюелип:

– Жашым, кезлигинги чыгъар да, терисин сыдыр, юйде керек болур, – дегенди.

Тауукъ бойнуна да кезлик салмагъан сабий жаш бёрюню терисин къалай сыдырып башларгъа билмей, арсарланып тургъанлай, алайгъа бир эр киши келип:

– Жашчыкъ, бёрюню ёлтюрюп, терисин сыдыралмаймы тураса? – деп соргъанды.

Жаш сёз айтмай, жияп къалыргъа хазырча, тынгылагъанды.

– Сенича заманымда, мен тюлкую окъуна ёлтормегенме. Сен а, жигит, бёрю ёлтюргенсе. Аны ючюн нек мудах боласа? – деп бёрюню терисин къалай сыдырлыгъын юйретгенди.

– Жигит, мен ашыгъып барама, терисин сыдырып бошасанг, арт бутларындан сингирлерин кес да, мант чапыракъгъа чёргеп, биргенге ала кет. Ала сени бир загынга жарарла, – деп, жолоучу жолуна кетгенди.

Жаш, бёрюню терисин кесмегенлей, башындан бухчакъларына дери сыдырып, чулгъап, гырмык бла къысып, имбашына атып, кетип бара:

– Анам, мени уялтдынг, кесимден кёлюм чыкъды. Алыкъын мен санга бир болушлукъ эталмайма. Быллай ишге жолукъсам, не этеригими нек юйретмегенсе? – дегенди.

– Ашыкъма, жашым, хар затны да кеси кёзюнг бла кёре, къулагъынг бла эшите турсанг, акъылынг жютю, къолунг а уста болурла. Мени уа санга айтыргъа, юйретирге да заманым болмагъанды. Атанг сау болса юйретир эди. Алай санга жыл да болгъунчу ёлген эди ол.

Жашны кёлю кётюрюлгенди, анасыны таукеллигине къууаннганды.

– Анам, аллыбыздан айбу чыкъса уа не этерик эдик? – дегенди жаш, сагъышлы болуп.

– Эр кишини бек осал нёгери къоркъакълыкъды. Къоркъакъ бир угъай, жюз ёледи. Къоркъа турма бир затдан да, – деп, анасы жашыны башындан сылагъанды.

Жашы сора, анасы юйрете, ала терк акъгъан бир тауушлу суучукъ-

ну бойнуна чыгып квалгандыла да, бир бөрү, кьюуа келип, бир ариу кийик эчкини жар тубюне тыйып турганын кёргендиле. Анасы да айтхынчы, жаш, терини сыртындан атып, бичагыын чыгырып, бөрюню юсюне чапханды. Абызырагъан бөрү, кийикни да кьююп, куйругуун кысып, артына да къарамай, къачханды.

– Жигитсе, жашым, аперим! Адам алай юйренеди. Эр кишиге кюркъаклыкъ ушамайды. – дегенди анасы.

Алайлай, сакъ жауун жетип экисин да жибитгенди. Бир кесекден кёк ачылып, кюн тийгенди. Тау суучукъ а бютюн да жарыкъ зынгырдай акъганды. Алайда ана жашына былай дегенди:

– Кёремисе, жашым, кызыу кюн тийип турганлай, кёкню булут басып, жауун жауду. Энди уа, кёресе, кюн ачылып, чыпчыкыла къалай ариу жырлайдыла. Адам табийгъатны тюрлене турууундан акъыл табаргъа керекди.

Ала суудан ётюп, хапар-ушакъ эте, барлыкъ эллерине жетгендиле. Анда бөрюню терисин сыдырыргъа юйретген кишиге жолукъгандыла. Кече аны юйюнде къалып, эл жашау бла да шагъырей болгандыла.

Экинчи кюн ныгышда:

– Аланла, кёремисиз бу жаш жигитни! Ол, кюркъмай, бөрү бла сермешгенди. Аны ёлтюрюп терисин сыдырып, бери келтиргенди, – дегенди кёнакъбай.

Аллай айыплыкъны андан ары кётюралмай:

– Аланла, бөрюню мен ёлтюрмегенме. Урчугъун бөрюню аузуна сугъуп, анам ёлтюргенди. Мен а терисин сыдырганма. Мен терисин да сыдыраллыкъ туююл эдим, жолда тубеп ма бу киши юйретмесе – деп, жаш кёнакъбайны кёргозтгенди.

Аны эшитгенле керти сёзлю жашха ыразы болгандыла, анасына махтау салгандыла, ыспас да этгендиле.

– Санга, сакъал-мыйыкъ урмагъан жашха, бөрюню терисин сыдырган да аман туююлдо, – деп кёнакъбай кёл этдиргенди анга.

Жашын, Ай-Солтанны, адамла бла жарашып, жашау этерге юйренмеге кьююп, анасы элине къайтханды.

Таулагъа ёрлерге юйренип, ишлей, ашай да билип, ёсюп къарыу да алып, Ай-Солтан да къайтханды элге. Элинде аны бек тансыкълагъандыла, къаялагъа агъазча ёрлегенине сейирсингендиле. Кийик ууда аны киши озмагъанды, адамлыкъ бла да аллына киши ётмегенди. Кийик ёлтюрсе, юйге жетгинчи, жолукъгъанлагъа, адетдеча, юлюш этип болганды.

Бир жол кийик ёлтюрюп келгенди да:

– Анам, бу кийикни башын ханнга элтирми эдим? – деп соргъанды.

– Къой, жашым, андан кенг турганынг игиди, артынг аманнга къалыр, – дегенди анасы.

Бир ауукъдан жаш анасына дагыда соргъанды:

– Сен аны бир сынамай къоярыкъ туююлсе. Элтмей болмай эсенг, кийикни бир жанын да къош, – дегенди анасы.

Кийик юлюшюн элтип, уучу ханнга баргъанды.

Хан Ай-Солтанны уста уучу болганын билип, кьатында тутар мурадга, анга башдан аякъ жангы кийим кийдирип бергенди. Аны да алып, Ай-Солтан юйюне келгенди. Аллаи чомарт сауугага анасы, кеси да бек кьууангандыла.

– Ыразы болдуму уучу? – деп хан кьуртха кьатыннга соргьанды.

– Болмагьанды ыразы. Ачыуланып кетгенди, – дегенди кьырс кьуртха уа.

– Алай эсе, энтда бир чакьыр, мен аны «ыразы» этейим! – дегенди хан.

– Хан кьонакьга чакьырады сени, – деп келгенди кьуртха кьатын Ай-Солтаннга.

Биягьы кийик ёлтюрюп, жартысын да алып баргьанды жаш ханнга. Хан анга алгьынча жарыкъ болмагьанды, уучулукьну юсюнден хапар да сормагьанды.

– Жерде деп да тьойюлдо, кёкде деп да тьойюлдо, тенгизде деп да тьойюлдо, бир ариу кьыз жашайды да, аны манга табып кел! – деп бургьанды хан. – Тапмасанг, этерими билесе!

Жаш анасына мудах болуп кьайтханды.

– Ханла бла жууукьлашма деп мен санга айтхан эдим. Айтханыма тынгыламадынг. Жашым, энди былай эт. Атынгы, кесинги да жолгьа кьура. Бёрю сингирлени да юч юлюш этип, хуржунунга сал. Аллынгы тьыйгьан жаныуар болса, сингир юлюшледен бирин бер, – дегенди анасы.

Хан Ай-Солтанны Барса-Келмезге жибереди деген хапар элгекьыралгьа жайылгьанды. Аны эшитип, Ай-Солтанны таугьа ёрлерге юйретген устазы келгенди да:

– Ай-Солтан, ишинги Аллах кьуарар, жалан да кьоркьакьлыкь этме! – деп, жашха кёл этгенди.

Ай-Солтан атына минип, жолгьа атланнганды. Бир уллу ёзенде аны аллын аслан тьыйгьанды. Ай-Солтан анга бёрю сингир кьапдыргьанды да:

– Жигит улан, бар энди, бу жерледе сени тыярыкъ жокьду! – деп ашырады аны аслан

Азмы-кёпмю баргьанды Ай-Солтан, ким билсин, кюнлени биринде, ол, жер тауусулуп, бир уллу тенгиз жагьага жетип атдан тьюшгенди.

Ол тенгиз жагьасында бир уллу балыкьны кёрюп, анга бёрю сингиринден кьапдыргьанды да:

– Мени тенгизни кьыйырына элт, – деп тилегенди.

Талай кюн жюзгенден сора балыкъ аны тенгиз кьыйырына жетдиргенди.

Ай-Солтан тенгиз тауусулуп, кёк башланнган жерде бир уллу кьушну кёргенди. Аны чакьыргьанды да, анга да сингир юлюш кьапдыргьанды. Кьуш Ай-Солтанны сыртына алып, булутланы жыра, шууулдап учханды. Кюн бирде аны аллындан, бирде уа ызындан кьарагьанды. Ай да кечелени жарыкъ этгенди. Бирде уа ай да, кюн да кёрюнмей, кьабыр ичиндеча, кьарангы болуп да кьала эди. Алай Ай-Солтан кьоркьмагьан-

ды. Кёкню кыйыры тауусулган жерде, акь булутну юсюнде Ай-Солтан бир ариу кызны кёргенди.

– Жол болсун, жигит, – деп кыуанганды кыз: – Кыйры ахшы жолгъаса?

– Сау бол, ариу кыз. Мени нек келгеними сорма. Сорсанг да кыуанмазса, – дегенди Ай-Солтан.

– Не болса да айт. Сен келтирген хапар аман боллукъ тыйюлдо, ахшы улан, – дегенди кыз.

– Кыулакъ эшитген кыйын кёрюнсе да, керти сёз жүрек аурутмайды. Мен сени элтирге келгенме, дегенди Ай-Солтан.

– Сени бери жиберген Ундукгу хан энтда саумуду? – деп кыз мудахсыннганды, кыалтырагъанды, ууакъ-ууакъ жилягъанды.

– Ах, аман жерде жоюлуп, къара кыанын къара кыуртла эмериг, а, душманым баш чырчасын аякъ этип, гум кыанын сырача ичериг а!

– Ундукгу хан сау болмаса мен бери келеми эдим? – дегенди Ай-Солтан. – Алай энди келгениме сокъуранмайма.

– Кыйры деген эсе да, ары элт мени. Алай эсингде болсун, Ундукгу хан не санга, не манга тынчлыкъ бермес, – деп, кыз да кыушну сыртына кыоннганды.

– Ундукгу хан атам Саурусханны тамата кыарындашыды. Мени сатып антлыкъга берирге дегенде, атам кылыч суууруп тохтагъан эди. Атамы алайда ёлтюрюп, мени уа жер да, суу да, кёк да тауусулган узакълага жиберип, кеси сыйгенича жашайды. Мен мында жан-жаныуар кёрмей тургъанлы он жыл болады. Жыл сайын бир-эки жигит жашны жибереди хан. Ала да бери жеталмай, жолда жоюладыла.

– Ариу кыз, атынгы билирге сые эдим, – дегенди жаш артха учуп бара.

– Атым а Зайнафды, хангоша Зайнаф.

– Энди кыалай кыуар сени жашауунгу Ундукгу хан? – деп сагышланнганды Ай-Солтан.

Алай иши чырмаусуз баргъанына Ай-Солтан кыууана эди, кыатында ариу кызгъа уа – бютюнда.

– Кыуанма, Ай-Солтан, кыуанма. Хан сенича жигитлени кёбюн жойгъанды, сен да аладан биресе, – дегенди Зайнаф.

– Нек кыуанмайма? Хандан да нек кыоркыурга кыалганма! Бир да кыйырылмасын энди. Кыйырылса, менден ахшылыкъ кёрмес ол. Жаным ичимде болуп, бир да аямасын кыююн. Инжилген тиширыуну башына бош этгенден уллу насып бармыды жигитге? Дуня ариу, сен, ин минчакъча, адам кёзден букъдурулуп тургъанса. Энди ариулугъунгу сау дуня кёрсюн. Мен жарыкъ жулдузну къара булутдан сыйыралды эсем, ёзге махтау керек тыйюлдо манга! – дегенди Ай-Солтан.

Тенгиз тауусулуп, ала къара жерге чыкъгъандыла да, Ай-Солтан алайда кыюуп кетген атына минип, хангошаны кыойнуна алгъанды.

«Ай-Солтан хангошаны алып келеди», – деген хапар элге терк жайылгъанды. Аны аллына кыараргъа халкъ, тул-туман болуп келгенди.

– Ариу хангошаны кез кыйырыбыз бла окьуна бир керсек эди! – дей эди халкъ.

Ай-Солтан кызыны анасына элтип, хан кьалагъа барганды да:

– Сени тилегинг толгъанды, сыйлы хан! Къарындашынгдан туугъан ариу Зайнафны алып келдим. Энди айтыргъынг бармыды? – деп ханы кезюне къарагъанды.

– Къаллай чырмаулагъа жолукъдунг, не кердюнг жолунгда, кыйнамай кьайтдынгмы? – дерге кюрешгенди хан. Сау саламат кьайтхан Ай-Солтаннга артыкъ уллу кьууанмагъаны уа билине эди. – Келтирген эсенг Зайнафны, кьайдады? – деп соргъанды хан.

– Ундукгу хан! Энди сен Зайнафны унут! Мындан ары аны жанын кыйнатмам. Андан эсе кесими жанымы берирме. Алай мени жанымы алыргъа кюрешгеннге да бек кыйналыргъа тюшер! – дегенди жаш.

– Къарачы сен бу итден туугъаннга! Къыз бла сени ишинг болмасын! Мени къарындашымдан туугъанды ол. Кёп селешме да айтханымы эт. Уллу тейри бла ант этеме, Ундукгу ханны сени бла селеше туруп заманы жокъду! – деп, олтургъан тахындан секирип ёрге тургъанды: – Кыйырбекледен тертюсю бери келсин, – деп аскер башчысына.

– Аны атасын къалай ёлтюрнгениги, кесине да не хал сынатханынги мен билеме... Айтханма да: жаным сау Зайнафны менден киши аламаз! Сен а, Ундукгу хан, хан эсенг, эсли болургъа кюреш. Ханлагъа да келеди аман кюн! Ашыкьдырма аман кюнюнгу келирин, – дегенди Ай-Солтан арсарсыз.

Ай-Солтанны тутаргъа келген кыйырбекле аны юсюне секиргендиле. Алай Ай-Солтан кесин алагъа тутурмагъанды. Алгъа келген экисин эки кьолу бла кётюрюп ёрге алгъанды да, ханны аллына атханды. Артда келген экисин да тюз алай этгенди. Сора арбазда тагъылып тургъан хазыр атладан бирине секирип мингенди да, юйю таба жоргутуп кетгенди. Анда да мычымай, Зайнафны ат бойнуна алып:

– Анам, мен бир аздан келирме. Бизни ючюн кьайгъы этме. Кючге төре жокъду. Ким биледи, Жамауат бизни жанлы болур эсе уа! – деп, Уралан таулары таба айланганды.

– Ай-Солтан! Жанынга кьор болайым, жибер мени. Барайым ханга, мени ючюн кесинги жойдурма, – деп тиледи Зайнаф.

– Угъай, энди мен сенден айырыллыкъ тойюлме. Андан эсе манга ёлген тынчды. Ёлген а мен кьайсы кюн суйсем да эталлыкъма. Алай, ёлгюнчю, кьолумдан не келлигин бир керейим.

– Ханы кючю уллуду. Кёк, жер да, тау, суу да аныдыла. Къайры барлыкъбыз биз? Кьууулгъанлай жашау этерге боллукъмуду? – дегенди хангоша уа.

Боллукъду, жаным, боллукъду. Бир кюн болса да, жан азатлай кьалсын. Сени бугъоугъа салдырып, къарап турмазлыгъымы къалай билмейсе? Сени ючюн уруш эте ёлсем, манга жарсыгъан окьуна этме.

Экеуленни кётюрюп баргъан атны аякълары тала башласала, насыпха, тау бла аралары жууукъ эди. Алай кьуууп келген адамланы да бет сыфатлары танылырча эди.

Ахыр кючюн салып, ат тау тюбюне жетип тохтаганды. Ай-Солтан, эрлай атдан тюшгенди да, Зайнафны кюлундан тутуп, таугъа ёрлеп тебирегенди. Ала бара кетип, кыбыдыннга киргендиле. Андан ары адам кюлу, аягъы илинир бир танкачыкъ да жокъ. Ай-Солтанны адыргысын кёрюп, кыйырбекле тирилгендиле. Энди къачханланы бла кюугъанланы аралары бир таш атым эди.

– Сен къая ташха кысылганлай тур, мен артха къайтып, аланы чыкыгъан-чыкыгъанын къаядан атайым ансы, ёзге амал жокъду, – деп, кыбылычын сууруп Ай-Солтан артха айланнганды.

– Ай-Солтан, хайт де! – деп тюбюнден биреу кычыргъанды. Кычыргъанны кесин юйретген мараучу болганын билип, Ай-Солтан арсарсыз кыйырбекле бла сермешип башлагъанды. Бир ургъанлай эки кыйырбекни да къаядан энишге салындыргъанды да, сыртын таш жаргъагъа тиреп, къалгъанлары бла уруша киргенди. Ай-Солтан аланы кырып тауусуругъун сезип, кыйырбекле артха ыхдырылгъандыла.

– Саутларыгъызын атып, барыгъыз да артха кетмей эсегиз, биргизни кюймай, кырып кюяма! – деп кыжырагъанды Ай-Солтан.

Ала кылычларын да ыраннга атып, бирем-бирем, къабыдындан чыкыгъандыла. Ай-Солтан къаядан салынып тургъан эки жашны да тартып ёрге чыгъаргъанды да, Зайнафны къатына баргъанды. Ай-Солтаннга асыры кюркыгъандан бети кетип тургъан кызын кюйнуна алып, жаш, кийикча секире, къаядан тюшюп тебирегенди.

«Жыгылмай, агъазча, къалай тап тюшеди. Эр жюрекли, батыр адам кёреме. Чериу жыйыннга кесин тутдурмады. Аллай жигит къайда да юлюшюн аллыкъды!» – дей эдиле кёргенле.

– Ай-Солтан! Аперим батырлыгъынга! Сау аскерден кюркъмадын. Ма алайды жигитлик! Харип кызын намысын сакъладынг. Аны ючюн кесинги душман аллына атдын. Сюймеклик санга хорларгъа болушду! – дегенди мараучу. – Керти сюймеклик ма алай болады!

Арлакъда кетерге да кюркъуп, адамлыкъ даражадан да чыгъып тургъан кыйырбекле бла Ай-Солтаннга, Зайнафха эм мараучугъа кезиу-кезиу къарагъанды халкъ.

– Барыгъыз, Ундукгу ханнга кёргенигизни айтыгъыз. Адам туююлсюз сиз. Ханнга кюллукъ этгенликге адам кеси кибикни азапахамы сугъады? Бюгюн Ай-Солтан кёрген кюнню тамбла кесигиз кёрлюгюгюзню унутмагъыз! – деп, мараучу ханны чериу жыйынын алайдан кыстагъанды. – Уо, халкъ! Биз а бу ингирде былайда кюуанч этейик, Ай-Солтанны таугъа ёрлегенине къарайыкъ, – деп, кюшханды дагъыда. – Ай-Солтан, кюуула барып, тохтап къалгъан жеринге бир къарачы. Сагъыш эталмагъанса ансы, кызын белине жип кысып, он атлам чакълы ётгенингей, ичинде да суу болгъан кенг дорбуннга кютуллукъ эдинг. Ары уа юйренмеген адам чыгъаллыкъ туююл эди. Алайтын тау артына, тау башына да чыгъар онг барды. Бар да алайны бир кёрчю, – дегенди мараучу.

– Ахшы, – деп Ай-Солтан кыыл аркъанны да алып, чабып кетгенди.

– Жашла, къарагъыз! Къаягъа ёрлей билиу сизге да керек болур.

Юйренирге кюрешигиз. Тау жигитни бек сюеди.

Ай-Солтан ёрлей барып, кыбыдынны кыйырына жетгенди. Сол жанында мараучу кёргюзтген кезден кьолу бла тутуп, сыгынып атлагъанды.

– Энишге къарама. Баш жанында къая бокъурчукъ барды. Тартылып, анга жетерге кюреш, – деп юйретгенди мараучу.

Ай-Солтан ёрге жанында къая бокъурчукъну эсегенди да, андан тутуп, тартылып, сол кьолу тутхан кезчикге аягъын илиндирип, андан да ёрге жыйырылгъанды.

Ай-Солтан, тешике кьутулуп, бауурланганлай иги кесек тургъанды. Къысыр къабыргъа тауусулуп, суулу дорбунга кьутулгъанына ийнанмай эди. Жаш тешике суу да ичип, дорбун тешик бла тау тёппесине чыкыгъанды.

– Кёрдогюзмю жигитликни! Быллай адам суугъа батмайды, отда кюймейди, къаядан кетмейди. Хар къайда, хар кимге да хайырын тийдире айланады. Аны аты унутулмайды.

– Тау башында бир сейирлик кёрдюм, – дегенди Ай-Солтан ызына къайтып. – Бир уллу жиян жугъутурну мюйюзлерине дери жутуп, не чыгъарып аталмай, не жутуп кьоялмай тура эди да, жиянны ёлтюрюп, жугъутурну ычхындырдым. Андан сора кийик аякъларына сюелип пырхылдады, силкинди. Сора бир къарыусуз сызгырды. Алайынлай тегерегим кийикден толуп кьалды. Кийик эчкиле, улакъчыкълары бла келип, жугъутурну ийнакълап башладыла да, аланы этгенлерине тёзалмай, кёлум толду, – дегенди Ай-Солтан.

– Балам, тюз этгенсе. Адамны, малны да кыйынлыкъдан кьолундан келген кьутхарады. Бар энди. Бир къауум жылны башха жерде кечинип кел, ансы Ундукгу санга тынчлыкъ бермес, – деп тилегенди Ай-Солтанны анасы.

– Угъай! – дегенди Ай-Солтан. – Къанич Ундукгуну тайдырып, тахха Саурусхан ханны кызын Зайнафны олтуртмай бирибизге да тынчлыкъ боллукъ тюйюлдо.

– Тюз айтады Ай-Солтан! – деп жамауат, кьолуна тийгенни алып, хан сарайгъа чапханды.

Сау эл-кырал бирден кьобуп, къанлы ханы тайдыргъандыла да, Зайнафны ханша этгенди. Тюзлюкню сюйген Зайнаф бла Ай-Солтан халкыгъа ачы сынатмай, ёмюрлерин насыплы ашыргъандыла.

Бу таурухну Огъары Малкърда Атабийланы Матгерийден жазылгъанды. Ол кёп жыр, таурух, жомакъ билген адам эди. Матгерий жюз жыллыгына кёп кьалмай, Мухолда ёлгенди.

АППОЙЛАНЫ Лариса.

АКЪ КЕШЕНЕ

Таурух

- Хапар айт, хапар айт деп къадалгъанса да, къоймайса. Адам санга не этсин? Къарайма да, айырылып акъылынг жокъду. Баям, айтханынгы этгинчи, манга тынчлыкъ боллукъ туйюлдо. Айтчы, не зат эшитирге сюесе? Кёз кёргенними, огъесе къулакъ эшитгенними? Сайла кесинг.

- Эй, акъсакъл шуёхум, узун сакъалынг къырмакъ кибик агъаргъанды. Узакъ ёмюр жашагъанса. Жашауунгда, бир болсада, сейир затха тубемей къалмагъанса. Мен излеген олду, аны айт, - къулакъ эшитген ариу жомакъды. Ол сабийленикиди.

- Жа, алай эсе, тынгыла, - деп, къарт башын узакъда кёрюне тургъан таула таба бурду. Сора, кёзлерин къысып, терен сагъышха кетди. Бираздан а кёзлерин жангъдан ачды, биревуден эркинлик алгъанча, хапарын башлады.

- Кёремисе, ол таула шынжырын, - деп, акъсакъл онг къолун кюн батыш таба бурду. - Бийикле, деменгилيلة, къурч къалалары кибик ёхтемле. Дунияны къайсы заманларындан бери тура болурла жер тарыхыны эспертмелери. Оргадагъы чукуй барысындан да бийикди. Аны аты Къашха тауду. Жайда аны тегерегинде таулада жашил кырдык ёссе да, аны бек чукуонда къар эримей турады. Кёремисе, къашхачыкъ кибик жылтырайды. Жаланаякъ заманымда, чыбыкъ атыма да минип, орамланы букъусун кётюрюп айлангъанымда да тюз алай эди. Бюгюнлюкде да тюрленмей турады. Кашха тау деп да андан аталгъанды. Бурун заманладан бери халкъда аны юсюнден кёп хапарла, таурухла жюрюйдюле.

Алай да айтадыла: аны бир дорбуну барды да, жети атлы эркин сыйынады деп. Ичи уа алай теренди. Кече-кюн тохтаусуз барсанг, къыйыры тенгизге чыгъады деп. Андан да сейири уа – тауну ары жанында ариу ёзен барды. Сау жыл анда жашил кырдык ёсгенлей турады. Къыш болмайды. Акъ жугъутурланы жериди. Жаланда ала отлайдыла анда. Ол Апсатыны журтуду деген таурухланы бек гитчелигимден эшите тургъанма. Аланы кёзюм бла кёрюрге бек сюе эдим. Бютюн да Апсатыны журтун. Ол къаллай къалада жашай болур?

Бир жол, ма сени кибик жаш заманымда, муратымы толтурургъа болама. Кесиме бек базаынама. Къарыуум асыры кёпден, къол аязларым окъуна атылып, менден кючлю жан болурму деген заманымды.

Кюнлени биринде жол азыкъ хазырлайма. Артмагъыма нартнох къалачла, къош бишлакъла салама. Гыбыт бла бир гыпы айран да алама. Аланы барысын да артмакъгъа салып, атымы къанжыгъасына байлап, кюнню биринчи таягъы бла тенг, жолгъа тебирейме. Атамдан къалгъан къара къамам, мужурам да биргемедиле.

Элден чыкъгъанлай окъуна черек бойну бла таула таба жол салдым. Аны къысхартыр муратда: «Къараторгъа базынып мен узакъ жолгъа чыкъгъанма», - дей, жырлагъан да эте, къая къызын уятхан черек тауушуна да тынгылай, тегерек-башха да кёз жетдире барама. Алтынчач кюн, бу жа-

нында борчун толтуруп, энди уа таулань ары жанына барьргъа керекме дегенча, кёкню бир жартысын кызыл бояугъа алдырып, кысха заманнга кёк сырладан аууп, кьалын агъачха тирелип тохтады. Алайда мен да кече кьалыр акьыл этип, жер изледим. Сора гола ташны кёрдюм да, аны кьатында тохтадым. Отунла жыйып, уллу от да тиргиздим. Ушхууур ашадым. Атны кишенлеп арлакь жибердим, иерин жастыкь, жамычымы уа тёшек этип таяндым. Кёкдеги жулдузлагъа кьарай, аланы жылтырагъанларына сейир эте, кьалай жукьлагъанымы биялмадым.

Танг аласына ат кишенген тауушха уяндым. Кьараторум, кьатыма келип, агъач таба кьарай, тынгысыз эди. Жанлы эсеген болур эди. Аллай заманым эди, бойнакь айьу чыкьса да аллыма, бир атлам этмез эдим артха. Кырдык юсюнден чыкь бла бетими жуудум. Айрандан эки-юч уртлам этип, жолума тебиредим.

Кьалын агъач, тереклени бийикликлерине кьарасанг, башынгдан бёр-кюнг тюшеди. Сейирлик, кийик жерле. Баям, манга дери бу жанына адам аягъы басмагъанды. Жаныууарла жюрюген жолчукьну табып, атымы анга буруп, аны бла барам.

Ол тийрелени кьалауурларыча, терек бутакъла бетиме, кёкюрегиме ура, мени ары жибермезге кюрешедиле. Чапыракълары уа: «Эй, адам улусу, ызынга кьайт»- дегенча, тауладан келген желден кьалтырай, шыбырдайдыла. Алай эте кюн ортагъа агъачдан чыкьдым. Алайда атымы да солутдум, кесим да ауузландым.

Эндиги жолум а тау ёзени бла эди. Ариу жашил кырдыкны жырып, кьаратор алгъа барады. Мен а, сейир эте, жангы жерлеге кьарайма. Тау ёзени, не болур сенден ариу? Хар хансынг гюл ийис эте, ариу хауангдан а кёкюрегинг тоймай. Кьаяларынгы кьарлы чукуйлары, булутланы жырып, кёкге тиреуле болуп, жылны жайы, кьышы да бир жерде болуп. Ат туягъы тау тюбюнде кызыл гюлню басады, аны башында уа кьарлы боран.

Таула таба тебиресенг, ала сенден кьачып баргъанча кёрюнедиле. Жууукь жанлай келсенг уллудан-уллу, бийикден-бийик бола барадыла. Ахырында уа кьучакъларына кысарла, кьайры кьарасанг да, тегерегинг тау, кьая болур, узакь, жолоучулукьдан кёп жолла кыдырып, кесинги ата журтунга кьайтхан сунарса. Алай жууукь кёрюнюрле ала санга.

Алайдан ары барлыкь жерим тик ёр эди. Атым чыгъаллыкь тюйол эди да, аны алайда кьюоп, мужурама таяна, Къашха тау таба ёрлеп тебирейме. Кюн батхынчы башына чыгъар акьыл этдим. Алай болалмадым. Таныгъан жеринг тюйюл, жол жокь. Тауда уа хар атламынгы сагъыш эте сакь барьргъа керекди. Алайсыз, бир жерде тапсыз басханлай окьуна, тюбюне ташайып кетерге кьоркьуу барды.

Мен да башына иги жетгинчи, кюн таула артына аууп, терк окьуна кьарангы бола башлады. Кече кьалырны кьайгъысын эте, дорбун магаллы бир жерчик табып, алайда тохтадым. Жамычым тёшеклик, жууургъанлыкь да этип, танг аласына дери тепмей жукьладым.

Таулу жамычы, - борандан, желден, жауундан, кьардан да сакьлагъан! Узакь жоллагъа чыкьгъан жолоучула, жылла бла таулада мал кютген адамла кьаллай бир алгъыш сёз айтхан болурла сени этген тиширыу кьоллагъа.

Кимге төшек болдунг, кимге жастык, кимни уа ата юйюн алышындырдынг. Ай кёпно кёрген, таулу жамычы!

Жарык бетиме тийип уяндым. Сен кёргенмисе таулада танг аласын? Угъаймы? Да сора ариулукьну не болгъанын билмейсе. Айтып да эшитгенсе, аны адам кеси кёрюрге керекди. Алгъа кюн чыгъады. Тёп-тёгерек кызыл кюн. Тёгерекни-башны жарыта. Анга къаяла, ташла да къууанадыла. Ала, аны сыфатын алып, алтын бетли болуп жылтырайдыла. Хар гюл, хар ханс башларын кёлтюрюп, анга тартыладыла. Терек чапыракъла уа, эрттен аязчыкъдан кёлтырай: «Кюн тийди, кюн тийди», - деп, бир бирлерине шыбырдайдыла. Сен а кюннге – кёлларынгы узатып, аны чачын сыларыгъынг келеди.

Бираздан а, толкъун-толкъун болуп, акъ булутла жетедиле. Ала бир бирлерин къууа, жетгенлери кеслерин къаялагъа ура, ызларына къайтадыла. Чиммакъ мамукъ тенгизи. Ах, къалай ариуду ол такъыйкъа. Аны жаланда кеси кёрген ангълар.

Булутла да кёп турмадыла. Желден къача, узакълагъа кетдиле. Тёгерек-баш да ачылды. Мен да жолума тебиредим. Азмы, кёпмю бардым. Бираздан тауну башына чыкъдым. Андан къарап, ташны ташха ура, битеу ауузну тауушха алдыргъан уллу черегибиз гебен байлагъан чырмыкъча, иничге окъуна кёрюне эди.

Кюнбатыш жанына да къарадым. Хапарлада айтылгъан тенгизни кёрмедим. Тауну башы ёзен эди. Аны ары жанында уа, таракълача, тау чукуйла сюеле эдиле. Ала мындан кёрюнемедиле. Бу тауланы ары жанындадыла. Къара таудан да бийикледиле. Бир бирлерини башларында къарлары, бузлары эримей тура эдиле. Мындан къарап биз а Къара таудан бийик жокъ сунуп тура эдик. Тенгизни кёрмегенимде уа жашил тала бла акъ къаланы хапарлары да ётюрюк болур дедим.

Бери ёрлегенден ары тёгерек башха да бираз къарайым деп, кюнбатыш таба тебиредим. Къауум кыгчырым баргъандан сора узакъда бир чунгур жер эследим. Жуукъ жанлай барсам, уллудан-уллу бола барады. Жетдим мен анга. Къаяланы ичинде, теренде ариу, жап-жашил тала. Артык уллуду деп айтырча да туююлдо. Гитчеди деп айтыргъа да жарамаз. Былай бир эл сыйынырча аллай бир жер. Ортарагъында уа бир кёл да барды.

Тейри, мен излеген бу болур деп, ары тюшер акыл этеме. Жанлары тикдиле. Излей кетип бир чыгыш табама. Чыгыш деп да туююлдо. Кесиме базынып, былайдан тюшалырма деген жер. Мужурама да таяна, тынч-тынч алайтын энишге тебиредим. Къыйын эди жолум. Алайтын тюшерге жаныуарла, жугътурла окъуна базынмаз эдиле. Алай мен ары тюшмей болалмадым. Жетдим ары.

Гюл бахча сунар эдинг - ариу гокка ханслы жашил тала. Бир деп бир терек не юлко эсленмейди. Энишге, ёрге бардым. Жангы жерге сейир-тамаша этеме. Жомакълы жер. Хар хансын сыларыгъым окъуна келеди. Кёлге барып, сууундан ичдим. Асыры сууукъдан, хар уртламы тишлерими бузлата эди.

Я раббий энди уа не кёрлюкме деп, тёгерек-башха къарай кетип, таланы кюнлюм бетинде къаягъа тирелип, акъ ташладан къаланнган бир ариу журт

эследим да ары тебиредим. Жангы жаугъан кьарча алай жылтырай эди кеси уа. Не кьадар жууукъ жанлай барсанг, аллай бир кьаматады кёзлерими.

Мен анга жетдим. Жонулгъан акъ ташдан ишленген журт. Аллай ташланы мен бир жерде кёрмегенме. Кеслери да асыры тап кьаланнгандан, чёп сыйыныр тешиклери окьуна жокъ эди араларында. Тюз да кьаяны кесинден жонулуп ишленгеннге ушайды. Ким эсе да аны бир бек уста кьалагъанды. Аллында уа, экеулен эркин сыйынып ётерча, аркьа маталлы эшиги. Узакъдан кьарап мен аны кешенеге ушатдым. Андан кёзюмю алмай баргъандан болур эди бир жанлыракьада кюте тургъан жугьутур сюрюуню кьатларына жууукъ баргъынчы эслемедим. Тюз да акъ кьырпакъ басханча, барысы да бирча, чиммакьла. Ала отлагъанларын кьоюп, эки аякьлы уа ким болур дегенча, эслерин манга бурдула. Баям, была бир заманда да адам кёрген болмаз эдиле, алай сабыр эдиле. Менден бир да юркмедиле, кьоркьмадыла.

Арпакьада уа, уллу ташны башында, узун сакьалын да аязгьа тарата, ныгъышда олтургъан таулу кьартха ушаш, кёзлерин кьакьмай, мени таба кьарап тура эди бир кийик. Ол да нёгерлерича, юсюнде бир кьара тогю болмагъан, чиммакъ акъ. Бу тийрелени иесича: «Менден эркинликсиз кьайры бараса», - деп, соруу бергенча, кёзлерин менден алмай кьарайды. Жеринден а тепмеди. Баям, была бир заманда да адам кёрмегендиле. Алай сабырдыла. Мен кете баргъаным сайын, ызымдан бираз кьарап турдула да сора отлап башладыла. Таурухлада айтылгъанны кёзюм бла кёре барама деп, эсиме алай келди.

Кешенени аллына жетип, ёрге кьарагъанымда, аны бийиклиги тюплю-башлы юй тенгли бир болур эди. Сора босагъадан ичине атладым. . .

Кёргениме ийнаналмай, бираз сюелдим. Ортада бир кьошагьы болмай акъ состар ташдан узун стол. Юсюнде тышлары кьара кюмюш, ичлери уа алтын болгъан адырла: табакьла, кьашыкьла, чёмючле. Аланы юслеринде букьу не ау кёрюмеди. Таза эдиле. Шапа адырланы сыйпап-сылап, олсагъатда алайгьа тизип кетген окьуна сунар эдинг. Столну эки жанында аллай ташладан жетишер шинтик. Ала да акъ состар ташдан.

Столну баш жанында уа бир шинтик. Ол да алагьа ушаш. Алай ол шинтик, бирсиледен эсе бираз бийигиракь эди. Былай бир кенгешге жыйыллыкьланы сакьлагъан жерге ушай эди. Башында шинтикни аллында уа жугьутурну тогьай мюйюзлеринден эки сабы бла уллу гоппан. Ол да бирси адырлача тышы кюмюш, ичи уа алтын. Аны тышында суратла ишленип эдиле. Кьолума алып кьарадым. Тёгерегинде жаныуар суратла. Бир жанында, мен бери келе кёрген акъ жугьутур. Аны кьатында уа – аткьуш. Булутла бла тенгликте учуп келеди. Биз сыртына миниучю атны бу суратда кьанатлары да бардыла. Анга кьарай, сейирге кьала, гоппаны буруп, бирси жанына кьарасам, анда да бир сейирлик жаныуарны суратын кёрдюм. Кьуш кьанатлы арслан, таш башындан, кьанатларын да кенге жайып, учаргьа хазырланып турады. Жаныуарланы пагчахларыны бу сураты жюрекке кьоркьуу салады, санланы кьалтыратады.

Былагьа кьарай, акьсакьалла: «Бурун заманлада кьанатлы жаныуарла болгъандыла», - деп ныгъышда айтыучу хапарлары эсиме тюшдюле. Аланы суратларын кёзлери бла кёргенле ишлегендиле. Алайсыз арсланнга

неда атха кванатла ёсдюрюп, суратларын ишлерге кимни акъылына нек келлик эди. Ишленгенлери да бир аламат. Тюз да ол сагъат жан кирип, аллынга атлап келлик сунарса.

Аламат суратла. Ала хар адырны юсюнде бардыла. Алагъа къарай уллу зауукълукъ да алдым, сейир-тамаша да болдум. Заманны къалай ётгенин окъуна эслеялмадым. Болсада, ызыма къайтыргъа керек эдим. Адырлагъа кёзюм къарады. Аллыгъым келди. Алай атамы: «Асыралгъан хазнагъа тие турма. Аны жин бийлейди. Зараны жетер», - деген сёзлери эсиме тюшдюле. Экили болдум. Бир жанындан алыргъа ыразыма, экинчиден а атамы сёзлери тыядыла. Барысындан да бек гоппаннга кёзюм къарагъан эди. Арсарлы бола кетдим да, башхаларына тиймей, гоппанны алып чыкъдым.

Кешенени босагъасындан атлам этгенимлей, бир сууукъ аязчыкъ уруп, санларымы къалтыратды. Анга да артыкъ эс бурмадым. Дагъыда эки-юч атлам этгенлей, биреу аягъын салгъанча, абындым. Аягъым ташха илинип жыгъылгъан сунуп, тегерегиме къарадым. Бир зат да эслемедим, ариу къыртиш.

Гоппанны да къолтукъгъа уруп, дагъыда кетип тебиредим. Бир-эки атлам этгенлей, экинчи кере да жыгъылдым. Кешенеден кенгиракъ кетип башласам, жынгылып къалама. Бу тийреледе мен ёрлемеген къая чукую, тау башы къалмагъанды. Чыгъа турупму, огъесе тюшген кезиудеми, кесими жыгъылып бир да билмейме. Не аламат, не сейир! Былайда уа алай болуп къалама.

Алай эте къауум кере жыгъылгъандан сора, атамы сёзлери жангыдан эсиме келдиле. Кертиси бла да муну иеси болур деп, акъыл этдим. Сора кешене таба тебиредим. Жыгъылгъанны къой, абынган окъуна этмедим. Ол угъай да, асыры женгил атлагъандан, жел кётюрюп элтгенча бара эдим. Кирдим кешенеге. Гоппанны сыйпап, сылап, жерине тап салдым. Сора жолума тебиредим.

Баргъан жолум бла артха да келдим. Къараторум да къойгъан жеримден узакъ кетмей тура эди. Эки кюнден юйюме къайтдым. Сорганла болдула: «Къара тауну башында не кёрдюнг?», - деп. «Къара тауну башы къара гера. Анда кырдык ёсмейди. Жан жокъду – Жел ёгюз бораны, бёрю жыйыны улугъанлай, сызгырып жетип, булутланы чачханлай турады. Андан башха бир зат кёрмедим. Къара тауу, Акъ къаясы да элиме къор болсунла», - дедим.

Кертисин а санга айтама. Жашау жолумда кёрген бек сейир затым олду.

Акъсакъал хапарын бошап, онг къолун жыягъына тиреп, таула таба къарап, озгъан жылларын эсине тюшюрюп, терен сагъышха кирди. Мен да, аны сагъышын бёлмез акъылда, алайдан тынч атлай кетдим.

**ОСМАНЛАНЫ Хыйса,
жазыучу.**

Битимлени тауча атлары эм дарманлыкълары

Балханий (Медуница)

Бийиклиги 10-30 сантиметрге жетген, сабагы тюз ёрге ёсген кырдык маталлы битимди. Тамырлары жан-жанына жайыладыла. Алагъа жууукъ ёсген чапыракълары жумуртха формалыдыла. Гюллери сабакъны чукуюнда бирге жокку боладыла. Битимни гюллери алгъа кызгылдым, ызы бла уа шакъы бетли, агъар заманларында уа кёк бетли боладыла. Урлугъу ууакъ, сыйдам, жылтырауукъ тёптёгерекди.

Балханий апрель-май айлада чагъады. Кеси да нарат-назы эм уллу чапыракълы агъачлада ёседи.

Битим минерал веществола бла – марганец, темир, жез, ванадий, калий, кальций – байды. Анда дубиль веществола – каротин, рутин, органика кислотала, бал туз, алколоидле, полифинолла да тюбейдиле.

Халкъ медицинада битимни къайнатылып, къайнатылмай да этилген сууну бронхитден, фарингитден, бронхиальный астмадан, ёпкелери туберкулёздан, ангинадан, фурункулёздан эм терилери ауругъанлагъа ичиредиле. Туберкулёздан ауругъан сабийге ол артыкъда иги болушады.

Балханийни кырдыгындан, кючюк чапыракъдан (подорожникден), сапран чапыракъдан (шалфейден), эрмен чапыракъдан (полынь) бирча тенг юлюшле алып эм аланы бирге къатышдыргъандан сора аны столова къашыкъ бла бирин эм 1 столова къашыкъ балны 1 стакан къайнар суугъа къуядыла эм сел отда 5-6 минут къайнатадыла. Сууугъандан сора сюездеиле. Ёпкелери, къууугъу ауругъанлагъа, геморройдан къыйналгъанлагъа аш ашардан 15-20 минут алгъа аны столова къашыкъ бла бирерин кюннге юч кере ичиредиле.

Чурко (Топинамбур)

Оруслула анга «земляная груша» да дейдиле. Кёпжыллыкъ битимлени санына киреди. Чёплеу маталлыды, бийиклиги 2-3 метрге жетеди. Тёбенни чапыракълары уллуладыла, жүрек формалыладыла, къыйырлары быхчыны аузуна ушайдыла-хырезледиле. Битимни баш жанында чапыракълары узунла, жумурт-

ха формалыдыла, зыбырладыла. Тамырлары картоф формалы тирлик бередице.

Чурко август-сентябрь айлада чагъады. Гюллери чёплеунюкюлеге ушаш сарыладыла. Битимни «картофун» адамла, къабугъун артып, чийлей ашайдыла. Аны кийик тонгузла бек жаратадыла.

Медицинада чуркону, «картофларынча», чапыракъларын да хайырланадыла. Артыгъыракъда сахар диабет ауруугъа къажану кюрешиде. Нек дегенде ол битимде полисахаридле (инулин, пекин, фруктоза), клетчатка, витаминле, минерал элементле, артыгъыракъда темир, кремний, калий, фосфор, цинк кёпдюле.

Сахар диабетден ауругъан адам чуркону тюрлю-тюрлю формада хайырланса, аны чархында углеводла, липидле тап халгъа келтириледиле. Битимни «картофларындан», чапыракъларындан салат этип, аны ауузыланырдан 30-40 минут алгъа ашагъан адамны къанында 1-2 сагъатдан глюкоза иги кесекге азаяды. Аны себепли сахар диабетден къыйналгъанлагъа ол битим бек хайырлыды.

Чуркону чапыракъларындан этилген жангы сокну (азыкъ ашардан алгъа 1 столова къашыгъын кюннге 3 кере) къаныны басымы мардадан уллу болгъанлагъа, къан тамырлары иги ишлеменгенлеге, энтеритден къыйналгъанлагъа ичиредиле. Ол ичлери ётгенлеге да хайырлыды. Адамны бир заты сынды эсе, чуркону сабагъын эм чапыракъларын ууакъ туурап, аны сынган жерге салып байлайдыла.

Жерк (Ольха)

Терекни къабугъу жарыкъ кюл бетли болады, бийиклиги 20 метрге дери жетеди. Гюллери, сыргъалача, къысха бутакъчыкълада энишге тагъылып боладыла, эркек эм тиши гюллеге юлешинедиле. Эркек сыргъала узунла, кеслери да терекни огъаргъы бутакъларында боладыла. Тиши гюлле (сыргъала) къысхаладыла, зугулладыла. Урлукълары жаймакъладыла.

Жерк чапыракъ этип башлагъынчы окъуна чагъады, аны урлукълары август-октябрь айлада бишедиле. Терек асламысында череклени, кёллени жагъаларында ёседиле. Къабарты-Малкъарда жеркни юч тюрлюсю тюбейдиле: кёксюлдюм жерк, къара жерк, сыргъалы жерк. Жерк терек кёплюгю бла агъачлада бешинчи жерни тутады. Аны мебель промышленностьда да хайырланадыла. Таулула, жерк терекни къабугъундан бояу этип, аны бла жюнню, жюнден эшилген затланы бояп тургъандыла.

Медицинада жерк терекни къабугъун бла гагуларын (шишкарарын) хайырланадыла. Алада дубиль вещества, органика

кислотала, гликозидле эм алкалоидле аслам тубейдиле. Гагуладан эм къабукъдан (къайнатып) этилген суу ичден къан баргъан ауругъа, хронический энтероколитге къажар кюрешде хайырланылады, чегилери колитден ауругъанлагъа, ичлери ётгенлеге, жел, жик ауруулагъа жарайды. Тиш кириулери къанаргъа ёч болгъанла жерк терекни къабугъу къайнатылып этилген суу бла ауузларын чайкъай-чайкъай туругъа керекдиле. Терекни гагулары къайнатылып этилген сууну ичи ётгенлеге, аш оруну ауругъанлагъа ичиредиле, жаш чапыракълары бла уа ирин этген жараны байлайдыла.

Жилек (Земляника лесная)

Кёпжыллыкъ кырдык битимди. Бий-иклиги 15-20 сантиметрди, тамырлары къысхаладыла, кёпдюле, сабакълары сюркелип ёседиле, узунладыла, хар чапырагъы юнге бёлюнюдю, жумуртха формалыды, къыйырлары хырезлидиле. Гюллери уллуладыла, акъдыла. Жемишлери уллула туююдюле, къып-къызылладыла, ариу ий-исиледиле.

Битим май-июнь айлада чагъады, гагулары июль-август айлада бишедиле. Жилек жукъа агъачлада, тереклери кесилип кетерилген жерледе, агъач талалада, юлкюле араларында, къургъакъ тау бетледе да ёседи. Жилекни гагуларында аскорбин кислота, каротин, бал туз, тюрлю-тюрлю тузла, калий, тамырларында уа дубиль вещества аслам тубегенлери тохташдырылганды.

Жилекни чапыракъларыны, гагуларыны, тамырларыны да дарманлыкълары бардыла. Медицина илмуну рекомендациясына кёре, диетический эм С витамини кёп болгъан затныча, бауурлары, буйреклери, жюреклери ауругъанла жилекни аслам ашаргъа керекдиле. Адамны чархын кючлеуде, аш орун-чеги ауруулагъа къажар кюрешде да аны хайыры уллуду.

Халкъ медицинагъа кёре уа, битимни гагулары эм чапыракълары къайнатылып этилген сууну кече терлеп онгсуз болгъанлагъа, аш орунда жаралагъа, талакъгъа (селезёнка), тамагъы сапрандан ауругъаннга берирге керекди дейдиле. Аны ючюн, битимни къургъакъсыгъылгъан 3 чапырагъын 400 грамм исси сууда къайнатадыла эм ол чайны бир кюнню ичинде уртлап-уртлап ичедиле. Къайнатылып, чапыракъладан этилген сууну ангинадан, астмадан, ичинден къан келип (дизентерия) ауругъанлагъа ичиредиле.

Артиш (Можжевельник)

Жерде сюркелип ёсген юлкюдю. Къабарты-Малкъарда аны юч тюрлюсю тюбейди: къазакъ артиш (можжевельник казацкий) терекле тюплеринде, жерде сюркелип ёседи; сюркелип ёсген артиш (можжевельник стелящийся) таулары мылылыкъ аз болуучу кюнлюм бетлеринде болады, бутакълары тауну кенделенине жайыладыла, кеслерини да чапыракълары-ийнелери бирсиленикиледен эсе иничкедиле эм жютюдюле; узун чапыракълы-ийнели артиш (можжевельник длиннохвостый) кюнлюм бетледе битеди.

Юлкюню бутакъларыны къабукълары къаралдым-кюл бетлиледиле, чапыракълары жалпакъладыла, шинжи маталлыладыла, урлукълары ууакъладыла эм тегерек-зугулчукъладыла. Битим къургъакъ, юзмежерледе, къысыр къаялада да ёседи.

Артишни биржыллыкъ жаш бутакъларыны эм аланы чапыракъларыны дарманлыкълары бардыла. Аладан этилген сууну адамны жел болгъан жерине сюртедиле. Ол безгекге, къурушхан, тутхан ауруулары болгъанлагъа жарайды. Сууалчанлагъа, чачны тюшюуоне къажакюрешде да хайырланадыла аны. Юлкюню ууакъ тууралгъан чапыракъларын, сары жау бла къатышдырып, аны къотурла, кичигенлери тохтамагъан, темиреу болгъан жерлеге сюртедиле, гуммусланы кетериуде да хайырланадыла.

Эсде тутаргъа! Артиш кючлю ууу болгъан битимди. Андан этилген сууну ичерге тюше эсе, бек сакъ болургъа - врач бла тынгылы кенгеширге тийишлиди.

**Басмагъа АППАЙЛАНЫ Музафар
хазырлагъанды.**

ТЁШЕКЛЕ-МЁШЕКЛЕ...

Арталлы да хыйланы билмеген, таза ниетли, жууаш Ханбалий тур-базаны директоруду. Туристле келлик заманга хазырланыр мурат бла, турсоветни кьуллукъчусу Иван Ивановичден абериле тиледи.

– Ибан Ибанович, сиз билемисиз, манга бир кьауум зат керекди, - деди.

– Не зат?

– Бош-бош, бош хьртмыртла.

– Ханбалий, хьртмыртланы атлары бармыды?

– Ну да, болмай а, барды.

– Айт сора.

– Сёз ючюн, ундурукъла-мундурукъла, жастыкъла-мастыкъла, тёшекле-мёшекле, бояула – чаяула, кьашыкъла-машыкъла, тепшекле-меншекле, дагъыда башха ууакъ-тюекле.

– Ангыладым, жаз тилек кьагъытны. Сен айтхан затладан бир кьаууму барды да, жарымын берейим, - дейди Иван Иванович.

Ханбалий, иши кьуралгъанына кьууанып:

– Мен кьагъытха салырча, негиз барды? Сен да аланы атларын айтчы, - дейди.

– Ну, кьалай айтайым санга... сёз ючюн, ундурукъла жокъдула, мундурукъла бардыла, жастыкъла жокъдула, мастыкъла бардыла, бояула жокъдула, чаяула бардыла, кьалгъанлары да алай. Сен тилегенледен жарымы барды, жарымы жокъду.

Ханбалий, бираз тынгылай келеди да:

– Ибан Ибанович, оллахий да, билляхий, сен алапат хычыуун адамса! - деп, ышарады.

АЛАУДИН

Ингушлу Алаудин, инчебоюн, гырхы кишичик, бизни кьоншубузду. Ол атам бла таурух этерге сьойюучюдю. Келсе уа, арлакьдан окьуна таууш эте келир, итибизден кьоркьгъандан. Ол а, Алаудиннге болмаса, башха адамгъа чапмайды, юрмейди, жууаш затды. Нек эсе да Алаудинни жаратмайды. Болады алай. Адам ангыламагъанны ит сезеди.

Кьалай да болсун, кьоркьгъанынга жолукьгъун дегенча, бир кюн парийибиз сынжырдан ычхынып, харип Алаудинни жанын алыргъа жетдирип, кьоркьутду. Угъай, кьапахан а этмеген эди, аберисин ачытмагъан эди. Бош, андан, жашыртын кёнчегини бучхагъындан тутуп, абызыратды. Баям, жазыкь Алаудин бек кьоркьгъан болур эди ансы, андан бери

бизни арбазгъа жантау бла тартсанг да, кирирге унамайды. Къабакъ эшикни таягъы бла къагъып, атамы тышына, орамгъа, чыгъарады.

Бир жол экиси да, алайда олтуруп, таурух эте тургъанлай, аланы къатлары бла Алаудинни къатыны озады, сыртында да ауур жююгъу бла. Ол тынч адамды, тийредегиле бла бошуна жаншамаз, не мадар да этип, тапханчыгъын юйюне ташыгъанлай турады. Аны аллай хунерин жаратып, эшта, шуёхуну кёлюн алайым деген акъылда айтхан болур эди, баям, атам, быллай деди:

– Алаудин, сени юй бийченг аламат мадарымлы, тынч да, ахшы да адамды, – деди. Алаудин а, бираз тынгылап, таякчыгъы бла жерни тырнай:

– Тенгизни теренлигин чабакъ биледи, кёкню бийиклигин къанатлы биледи, къатынны ахшы, аман болгъанын эри биледи, – деди да, къатынны ызындан кёзлерин жумуп; – Валлах, Виллях, Шохайып, твой собак мой жена – один характер! – деп, бошады сёзюн.

«КЪАХМЕ»

Эки къатын, къоншула, бир кюн сёз бола кетип, ахырында аямай тойюшедиле. Бир бирге кёп торлю былхымсыз сёзле айта келедиле да, аладан бери, оздуруп, мардадан чыгъып:

– Кет, жаншама! Башымы аурутма, гяур аман къахме! – деди.

Тойюш нёгери уа эсин жыйып, ауазын тынчыракъ, мамыр халда тошюрюп:

– Да, не этейим да, харип, женгдиреме. Мен аллайма, кёплени «къууандыргъанма», – деди да къоншусуну кёзлери тегерек, ауузу да ачылып къалгъаны бла кёлленип, айтханымы игирек жутсун деген акъыл бла, ашыкъмай бираз тохтап, къайры эсе да бир жанына къарап, орусачыгъын да ачып: – Клянусь отца-матри, сени эринги да эркелетгенме, – деди.

Ол заманда тойюшно алгъа башлагъанны эри къабакъ эшикден бери чыгъып:

– Эй-хей маржа, мени къоюгъуз! Мени къошмагъыз! – деп чамланыулу сёлешди.

Аны къатыны уа, бурун сюеклерин тургъузуп, къысха-къысха солуй, бирде эрине, бирде уа къоншусуна къарай, абери айталмай, арбазына суху кирип кетди.

– Санга уа не керекди? Тамырдан тойгъан гырайтча, манга не къынгыр къарайса? – деди тиширюу эр кишиге. – Къуру быллайдан!

Ол а, кёлегини этеклерин тюзете, бир аягъындан бир аягъына таяна:

– Да юйюнге, Кезибан, болмагъан затланы жарашдырып, мен харипни сёзге нек къошдунг? – деп, жалыныулу къарады анга.

– Сен а, къатынынг мени юсюмден болмагъан затланы юргенде, нек тынгылап тура эдинг? – деп юйю таба бурулду.

Эр киши, желкесин къашый: «Быламы туугъандыла Ибилисден, огъесе, Ибилис быладанмы?» – деп, къарады тегерегине.

ЗАРАНЛЫ ЗАТ

Бишген кезиулери жетген эки тиширыу, омакъ сахтияндан бохчаларын да имбашларына тагыып, жукъа къумачдан тигилген жыйрыкъларыны тюбюнде шатык санларын ойната, созукку чалып селешгенлерине кере, малкъарлыла, тюкеннге киргенлеринде, битеу мында болгъанла, сатыу ишлерин кююп, сир сюелип алагъа къарап къалдыла. Саулукълу жашлыкъ, къошакъсыз ариулукъ алайды.

Бек алгъа быллай тамашала, суусуратла, тауушлукъла бирге къалай тюбедиле дейсе, ызы бла уа, абызырагъанынг аязгъандан сора, кез тиймесин деген ниет бла: «Туфу, машаллах!» - демей къоймайса. Кесинлей жюрюген ариу тиширыуларыбыз кепдюле, экиси бирге уа аз тюбедиле. Была уа, кергта да сейирлик затла, бири биринден озгурла, бири бирине зарлыкъ этмей, негерини ариулугъун сыйлагъанла. Сирнек тартсанг жанарча, аллай ингиликли жаякълары, чамгъа, лакъырдагъа, ууакъ хилиге хазыр, къара кезлери, дибилдирик къанатлы кирпичкери, учаргъа ушашлы бедене атлашлары тегерекге къууатлы берекет тегедиле.

Баям, ала кеслерине энчи эс бурулгъанына эртте юйренгендиле да, ариулукъларын жашырмайдыла, аны къой: «Керемисиз бизни!» дегенча, ёхтем, базыныулу айланадыла. Сатыу ишлерин тындырып, тюкендегилени сейирлерин къандырып, энди чыгъайыкъ деп, эшик аллына жетгенлей, бири, негерини билегине тийип:

– Папуш, тохтацы, тохта, Аллахцу, мен бир затны унутуп барама, - деди.

Ол жумушу болгъан эр кишиле кийиучю ич кенчекчиклеге къарады. Кеп тюрлюосюн кенчеклени ары-бери аудура келеди да, бирин сайлап, бир жанына салды. Ол заманда негери, ол сайланган кенчекни хыликка халда силкиндире:

– Алма муну! - деп тохтады.

– Нек? - деп, сейирсинди тенги.

Ол унамагъан а, кенчекни жерине ыспассыз атып, ызындан кез къыйыры бла къарай:

– Бу вискозады, - деди.

– Да, сора уа, сора не? - деп, арсарлы бет алады бирси.

Ол а бедиш этген ауаз бла:

– Ууртай, сени зашаугъа юйрете, къарт болдум. Эндиге дери аны къалай билмейсе?! – деди да, камсык кезлерин сюзе, ёнюн энишгерек этип, жашырын тасханы ачханча, – эр кишиге бу заранлы затды, - деди.

– Оу кюнюм! Нецик? Къалай?

Ол заманда негери, кюллогюн эрин къыйырчыкъларында букъдура, адамгъа эшитдирмейме деп, къулагъына бир затла шыбырдады. Бир такъыйкъагъа шош болуп, тынгылап, андан сора уа, экиси да бирден эс жыйып, сиркиу сабийлеча, боюнларын имбашларына тартып, уууртчукъларын кепдюрюп, кезлерин жумуп, аямай, кюледиле. Тюкенни ичи оюндан, кюлкюден толду.

Эшикге чыгъа бара уа, ол кенчек аллыкъ:

– Къой, арууунг, алайсыз да аллай уллу зауукълу зашамайбыз, – деди.

ГОНАЙ

Гонай кьоян эринли болуп туугъанды да, ол чурумну хатасындан, ийменсинип, жашау жылларыны асламысын тауда кьойла кютюп ётдюргенди. Иги жыл саннга жетгенде уа юйленеме, манга да юйюр кьуараргъа керекди деген муратдан тюнголе башлагъан эди. Алай, Аллахны кючю уллуду, ююшсюз бир адам да кьалмайды. Аны юсюнден Гонай кеси хапар айтды.

– Бир кюн кьарасам, – деди, – мени кьошум таба тамата кьарындашым келе турады. Таягъын белине кенделен салып, кьолларын да аны юсюне атып, ашыкьмай атлай. Танг атмай, былай эртте, бу бери келирге нек кьалды, юйде хата-палахмы болгъанды деп, оюмлап, алыкьа ол узакь болгъанлыкьгъа:

– Нек келесе?! Не болгъанды?! - деп кьычырама.

Ол а, абери айтмай, шош атлай, тюз аллымда сюелгенден сора:

– Сен юйге бар, кьошда мен турурма... санга кьатын келтиргендиле, – деди да, ийнанамысыз, ол алай деген кезиучюкде кьулакьларым чуу-улдап, сылхыр болургъа жетишдим.

* * *

Бурун заманланы кьой да, шендю да тюбейбиз тапсыз хунерге – таулулада келинни биринчи кечесинде тынгылагъан адет болгъанды. Кьартая башлагъан, жашауун кьошда ётдюрген, кьоян эринли Гонайгъа тынгыламай кьоямы эдиле!

Гонай, юйдегиси бла танышып, жуушдургъандан сора, мамыр таурухха, мындан ары жашауларын кьалай кьуарарыкьларыны юсюнден айта келедиле да, кьаллай эсе да бир сёзге жууап бере, хумха ауазлы Гонай:

– Ничеуо-о! – деп иеди.

Ол заманда юйдегисин не жаны бла да жаратып бошагъан чынтты таулу кьатынчыкь:

– Ах кюном! Бу орусча да биле кёреме! - деди.

* * *

Чотай кишиге хатасы-хилиси жетмеген огурулу телиди. Бир-бирде жашла аны жумушакь кьозутуп, гюняхсыз терилтип, алай ойнап болгъандыла.

Бир кюн Чотай, юй аллында олтуруп, буштосун ашай тургъанлай, алайгъа эки жаш келедиле да, былай башлайдыла:

– Алан, Чотай, сен сейир затса! Ай юйюнге, нек этесе былай? Нек кьыйнайса ол харип Зубайны? Этме, маржа, алай, гюняхды, – дейдиле.

Ол а:

– Да мен а анга не этейим? – деп, чайнайды буштосун.

– Ай юйюнге, кялай ангыламайса: «Чотайгъа болмаса, башха адамгъа барлыкъ тюйюлме!» – деп тохтагъанды да, жилип ёледи. Сен а, тынгылауну басып...

Зубай битеу Бахсан ауузунда аты айтылгъан, аллай тауушлукъ, ариу кызды. Аны тилерге базынмагъанла сансыздыла.

Чотай, ашагъанын тохтатып, къашыгъын гоппанны кябыргъасына кягъа:

– Бекми жилийды? – деп сорады.

– Асыры жилигъандан, тауусулады, – деп, кючден тыядыла жашла кеслерин.

Чотай а, къашыгъын буштосуна суху, жашланы кюлкюден бууула тургъанларын ангыламай:

– Да сора, алайым! – деп, ёрге турады. – Сизни да, аны да мудах этмейим. Зубай мени таба башхаланы башынамы урлукъду.

«ЭТО НИ Я БАРАН...»

Бажиганда бызынгылыланы кюшлары орус элден узакъ тюйюл эди да, бир-бирледе кюйлары будай сабанлагъа ычхына болгъандыла. Аны юсюнден тырман эшите келедиле да, бир кюн а казакладан юч атлы будайгъа кирген сюрюуден 40-50 кюйну айырып, эллери таба сюрююп тебирейдиле, тазираге алдыкъ деп. Ол кюн кюйланы кютген Адил, къарт адам, кюйланы сыйыртмайма деп, аяусуз кюрешди. Алай юч атлыгъа не эталлыкъ эди? Хорладыла. Арып, талып, терлегенлери сууча агъа, ауур солуй, амалсыз чекге жетип, ачыуу башына уруп, кюйланы сюргенлени ызларындан таягъын да атып, жюрексинип кычырды:

– Хей, орус! Забрай, пажалыста! Мина ушто?! Это ни я баран! Эта Сталин баран! Эта Барашилып баран! - деди.

Анымы эшитедиле казакла, кюйланы да кююп, ючюсю да, бери бурулуп:

– Что-что, старик? А ну-ка повтори еще раз, что ты сказал?! - деди.

Адил а, айтхан сёзлерини магъанасын ангыламай, жашла бла жарашыргъа боллугъун сезип, энди уа сабыр халда, кюлларын эки жанына жая, жиги-жиги бла:

– Это ни я баран! Эта Сталин баран! Эта Барашилып баран! – деди.

Бу сёзлени бир ненча кере кяйттарып айтдырып, казакла, артларына аууп, киндиклери тюйюлгюнчю кюлюп бошап, кёзлерин сыйпай:

– Знаешь что, старик, забирай своих баранов! Только, пожалуйста, не пускай их больше в пшеницу, – деп, кетедиле.

Биреуню ишге узалгъанын жаратмай, колхоз бригадир:

– Тейри, жашы, къарайма да, кюнлени биринде биз санга: «Слушай!» – деп да айтыргъа боллукъбуз! - деп, кюркютду.

« Г А К К Ы Б А Ш »

Ашхам къарангысында кѣп фатарлы юйню арбазында бир гитче жашчыкъ, юзmez тѣбеге олтуруп, жилий эди. «Ярабий, бу сабийни кеси аллына былай къалай атып къойгъандыла?!» – деп, ишден келе, Къаншау анга жарсыйды, къатына барып:

– Сен кимникисе? Къайсы фатарданса? Нек жилийса? – деп, энишге ийилип, сорду.

Ол а гыз-гызын тохтатмады, сѣлешмеди.

«Энди уа мынга не мадар, не оноу? Быллай кезиуде бу харипни къалай къоюп кетейим?» – деп, тѣгерекге-башха къарап, бираз сагъышланьп:

– Бу кимникиди? Муну атасы-анасы бармыды? – деп, бир ненча кере къычырды тѣгерегине кезиу-кезиу къарап.

Бир да «ынгырдагъан», къайгъыргъан болмады да, жарыкъ жанган терезелеге жумдуругъун кѣргюзтюп, ата-ана, тукъум-жукъ къоймай, аузуна келген аманны аяусуз тѣгеди – шофѣрла, къозулсала, къатыракъ сѣзлю болуучудула.

Дагъыда бир кесек сакълап, Къаншау: «Мен муну былайда къоймам. Къарангыда сабий аз тюрлю затдан элгенmez», – деп, къолундан тутуп, фатарына элтеди. Эшик аллындан окъуна:

– Хей, эшитемисе, сиркебаш, – дейди къатынына, – ким эсе да бу жаланбыдырчыкъны арбазда унутуп кетгенди да, не кѣп къычырып кюрешдим эсем да, иесин табалмадым. Гяуур аман эшекле, сабийлени жайып, къараргъа уа унамай! Авери болмасын деп, бери алып келеме, иеси чыкъгъынчы. Онюч сабий болгъан жерде мынга да бир мюйюш табылыр эсе уа!

– Ой, сылхыр, – деп, ышарады къатыны, сууукъ суудан къаз аякъларыча къызаргъан къолларын алботасына сыйпай. – Не заманда да эсли уа болмаучу эдинг, энди уа бютюнда шаша тебирегенсе. Уо, гаккы баш, бу бизни Ахматды, гитчебиз...

Т А У К Ъ А Н

Классда ненча сабий бар эсе да, анча къылыкъ, хунер, хал болады. Бирле, китапда айтылгъан дерсни билселе, аны тамамгъа санап къоюдыла. Бир-бирле уа, тинге, къозгъай, сора, нени да фугу-чыгы бла билирге асыры суйгенден, къадалып, устазны юсюне асылып, башын хайран этедиле. Аллаиладан бири Таукъанды. Ангыламагъанын, билирге суйгенин, ким да болсун, къайсы устазгъа да арсарсыз сорады. Тынгылы жауап тапмаса уа, ыразы болмагъынын, бюсюремегенин бети, кѣзлери, битеу саны бла кѣргюзтгенлей турады. Бирде, тынгылай кетип, эсдебусда болмагъан затны айтып ийсе уа, битеу классны къюдюреди, неда сагъышха къалдырады.

Бир жол Таукъан устагъа:

– Мен Сизни адамла маймулдан жаратыладыла дегенигизге ийнанмайма, – деп тохтайды.

– Бош ийнанмайса, ол затны белгили англизлим алим Дарвин ишексиз тохташдырганды, – дейди зоологиядан устаз.

– Чиммакъ акъланы, къап-къараланы, сарыланы, къызгъылдымланы, дагъыда башха тюрлю къумалыланы – анча миллион адамны, бир бирлерин ангыламазча тилледе селешген миллетлени маймулла къалай тапхандыла? – деп, тохтайды Таукъан.

Устаз а, илмуну теренине кирип, Дарвинни теориясын ангылатырга кюрешеди:

– Дуня тарыхында адам улуну айныу жолун мингле бла угъай, миллион жылла бла санаргъа керекди. Адам шендюю даражагъа, жаныуардан айырмалы, билимге, эсге, культурагъа, ангылаугъа, аз-аздан атлай, жангъдан туугъанланы телюсюн, къумалысын айыра, айныта, юйрете келгенди. Андан бери ненча миллион жыл озгъанды?! Бек алгъа бизни бурунгу ата-бабаларыбыз, терекден тюшюп, дорбуннга кирирге, ызы бла уа эки аягъына сюелирге, атларгъа, сора от этерге, этни биширип ашаргъа, жер къазаргъа, мирзеу ёсдюрюрге, къууаныргъа, жарсыргъа, селеширге керек эди. Къысхасы, бусагъатдагъы адам болур ючюн, кеп ёмюрлени озаргъа тюшгенди. Ангыладынгмы, Таукъан?

Ол а, солууун тья кетип, адыргы бола, бети, боюну, къулакълары окуна къызара:

– Угъай, ангыламадым, – деди, солууун жерине келтире.

– Къалай ангыламадынг?

– Была тереклеге да нек миндиле? Жерде бала тапхан тынч туююмюдю, терекден эсе? Сора, алгъын, къыйын заманлада, мынча миллетни маймулла, бирча табып, дунягъа жайып ийдиле эселе, бусагъатда да маймулла маймуллай турадыла, адам къылыккъгъа, адам жумушха, адам сёзге келишген, не аз да бир затха юйренген телюню энди нек тапмаидыла? Мени акъылыма кёре, ол Дарвин-царвин дегенигиз болгъанны къатышдырып кетгенди... Битеу жаныуарла дунягъа кеслерини энчи урлукъ къумалары бла жаратыла эселе, сёз ючюн, эшек – эшекден, къый – къыйдан, ат – атдан, ийнек – ийнекден, къуш – къушдан жаратылгъанларын билебиз. Алай адам маймулдан тууаргъа нек къалды? Андан эсе, итден жаратылгъанды десегиз а, ит эслиди, маймулланы уа алыкъа да темир чалдишледе тутадыла, сейир-тамаша. Итле уа адамлагъа нёгерлик этип айланадыла, мал кютедиле, юйню, арбазны, къырал чеклени сакълайдыла.

Бу сёзледен сора, устаз эс жыйгынчы, аны арсарлыгъын сезип, сабийле Таукъанны юсюне болдула, дуня дауургъа, даулашха бурулду.

– Болду энди! Жарамагъан хапарларынг бла эрикдирдинг, олтур жеринге! Тас бол, – деп, къычырдыла жан-жанындан.

Артыгъыракъ да аны аллында олтургъан Хуссинди Таукъанны жагъ-

асына окъуна жабышып кюрешген. Устаз аланы кючден-бутдан тыяды. Таукъан а, адам сёзю эшитилирча болгъандан сора, былай деди:

– Кёз аллымда бу Хусеин деген болмаса эди, адамла маймулладан жаратылгъандыла деген айтыугъа ишекли болуп турлукъ эдим. Къарай-ма да, кертда да, ол терекден кёп болмай тюшгенге ушайды.

* * *

Бир кюн Таукъан ана тилни устазына:

– Сиз: «Бизни халкыбыз алгъын къарангы болгъанды, ариу кылылыкъга, адетге, хунерге, тёреге, ниет билимге энди юйрене башлагъанбыз», – деп, кёп кере къайтарып айтасыз. Кесигиз а бурунгулуланы акъылман сёзлерин дайым юлгюге келтиресиз. Алгъын аллай акъыллыларыбыз кёп болгъан эселе, биз къарангы болгъанбыз дерге жараймыды?

* * *

Ингирлени биринде школда комсомолгъа алыуну юсюнден жыйылыу къуралды. Ары чакъырылгъанланы арасында Таукъан да болады. Комсомол жыйылыуну район биригиюнден келген голлай жаш, мыгмыг эте, орус тилде, аны да толусунлай билмей, жаркъмалап эригиулю бардырады. Орус тил тау школлагъа энди келе тургъан заман эди. Соруула бары да бир кибик. «Ленинчи комсомол къачан, не мурат бла къуралгъанды?» «Атанг-ананг кимдиле?» «Жууукъларыгъызны арасында тутулгъан адам бармыды, жокъмуду?»... Кысхасы – безиреу.

Алай эте келе, кезиую Зухурачыкыгъа жетеди. Бир-эки соруудан сора, райкомну къуллукъчусу бла школну комсомол организациясыны таматасы шыбырдашып башлайдыла. Зухура уа сөөледиди. Шыбырдау кенгешни бошап, райкомну къуллукъчусу былай дейди:

– Кызчыкы, сени атанг лишонцады, башхача айтханда, эркинлиги кысхартылгъан. Айтдырмай къоймай эсенг, тенглиги сыйырылгъан адамды. Совет власть а алыкъа аллайлагъа ышанмайды. Ма аны себепли биз сени комсомолгъа алалмайбыз. Атанг сынау божадан ётсе, кёрюрбюз. Шёндю уа, ахшы кыыз, юйюнге бар.

Аллай жарсылу сёзю сакъламагъан, жарык бетли ариу нюрлю кызчыкы абызырады, талгъыр кёзчюклери толдула, чакъгъан гюлча эринчиклери къалтырадыла. Ол, былайда окъуна жилап къалама деп, къоркъуп, ёхтем башчыгъын энишге ийип, имбашчыкларын жыйырып, мычымай, чартлап чыкды эшикте.

Эндиге дери да былайда жюрек жылыулу хал жокъ эди да, жокъ эди, энди уа бютпон да сууукъ жел урду. Жыйылыуну сейири арталлы да ёчюлдю. Сабийле, жанлыдан юркген токълучукълача, жокку болуп, шумсуз кысылдыла. Ким не зат айтханын башларына алалмай, кеси сагъышларына кирдиле.

Таукъанны кезиую жетгенде уа, аны ишине къарайбыз дегенлеринде,

арбаны бир чархы сынып тууарылгъанча, жыйылыудан магына кълмады.

Таукъан:

– Мен алыкъа кесими комсомолгъа кирирча хазырлаялмагъанма. Заявлениямы артха алама, – деп тохтады.

Комсомолгъа алыргъа бла алмазгъа деген оноу аны кълунда болуп, энди уа ким эсе да – бир зыккыл арыкъбоюнчукъ ол эркинликни, ол тахтаны андан сыйыра тургъанын кърюп, комсомол къллукъчу бюсюремеди, бети кегерип, ачыуланды:

– Бу санга базармы болгъанды, хазырланмай, мында не айланаса?

– Къайдан билеим мен сизни быллай соруула сорлугъугъузну?

– Къллай соруула?

– Атангы, анангы юсюнден...

– Да сора уа, не эди да?

– Мени анам ёлюп, атам башха къатын алгъанды...

– Да, бизни аны бла не ишибиз барды?

– Сизни излемигизге кере, аллай «ананы» къатында тургъан, аллай ниетде ёсген комсомолгъа тийишли туйюлдо.

– Не ниетли адамды ол, айтчы, аны анга биз багъа бичейик.

– Угъай, мен андан сора сизге абери айталмайма, – деп, Таукъан, бир аягъындан бир аягъына кече, райкомну къллукъчусуна самаркъау халда къарады.

Ол а къозуй башлады.

– Андан сора айтыргъынг жокъ эсе, башымы аурутма да, чыкъ мындан ары! - деди хыны ауаз бла.

Иш быллай хал алса уа, Таукъанны тыйгъан да тынч болмаучуду.

– Кетерден алгъа бир зат сорургъа боллукъмуду? – деп, райком къллукъчуну кёзюне къарады.

– Не затды ол?

– Къл кетюргенде, сиз орусча: «Кто за? Кто против?» – дейсиз...

– Да сора уа, сора, не керекди санга?

– «За» дегенигиз не затды, мен аны ангыламайма, – деп, Таукъан кълларыни эки жанына жайып, бёлляй-бёлляй этди.

Эркек гогуш гогулдарны аллында кесин бир кепдюрюучюдо, райкомну къллукъчусу ма алай кепдо, аны бети кызыл тамгъалды болду, къаядан юзюлген ташча, кынгыр буруну сызгырып, мушудлады. Сабийле уа не бек мудах, мутхуз эселе да, жумушадыла, ышардыла, батырыракълары уа ачыкъ кюлген окъуна этдиле. Жыйылыу дауур-дууур ызгъа бурула, бошалды.

МЕН ПУШКИННГЕ УШАЙМА

Малкъар халкъ лирика сырлыды да эртте тау эллени биринде бешинчи классда окъугъан Дауутчукъну назмула жазгъанына бир уллу эс бурулмады. Ол а алгъа бир къауум назмучугъун школну къабыргъа газетинде чыгъарды, артда уа область газетден да жууап алды: «Кюреш, юйрен, табыракъ жарашдыр, биз да чыгъара турурбуз», - деп.

Сабий жашны назмулары, кьолдан кьолгъа жюрюп, махталмагъ-анлыкъгъа, охо да, кимге тиеди хатасы, жубансын дегенча, сёгюлген да этмедиле. Быллай сансызлыкъгъа кьайгьырмай, «поэтчик» жазмай бир кюнюн да оздурмады.

Жолугъадыла аллайла – ишекли усталыкъгъа, жалгъан фах-мугъал даннганла, кеси ишлерин кеслери жаратханла.

Бир жол Даутчукъ, кезиулю назмусун ышаннгылы тенги Исмайылгъа окъуйду да, кесин уллу поэтлени санына киргенине ийнандырып ючюн, хумха ауазчыгъын ариулай:

– Билемисе, Исмайыл, дейди. - Мени Пушкиннге ушагъан жерлерим бардыла, – дейди.

Исмайыл, сейирсинип:

– Къаллай жерлеринг бла ушайса? - деп сорады.

Ол а, гогуш жумуртхача, сепкил бетчигин кюннге тутуп, кёзчюклерин кьысып, ашыкъмай, тегерекге-башха тынгылай, жашыртын айтханча, ауазын энишге тюшюрюп:

– Пушкин да, манга ушаш, арифметиканы суймеучю эди, - дейди. Сермеялгъанмы эди Даутчукъ?!

Берди КЪУДАЙ

*Жоралайма
Гюллю аммагъа*

МЁЛЕКЛЕ ЮРКЕНДИЛЕ

(эки бёлүмлю пьеса)

Бардыргъанла:

Гюллю – туркменли тиширыу

Раим – узбекли къарт

БИРИНЧИ БЁЛЮМ

Ай жарыкъ кече. Эл къыйрында къабырла. Сууну тауушу узакъдан эшитиледи. Сыбызгъы согулады. Эл жанындан, таягъына таяна, бир къарт киши чыгъады. Неге эсе да абынып, тобукъларына тюшеди. Тегерегине къарайды.

Къарт: Я мени Аллахым, аякъларым къайры келтирдиле?.. Къайры тюшгенме? Мен къайдама? Къайда?.. Тюшюмдемеми? Алай болур... мен тюш кёре турама, тюнюмде бу затла болмагъандыла, угъай. Болур амалы жокъду. Бу шайтан тюшден мен жарлы къалай къутулайым? Къалай уянайым? Къалай? Мындан ары уа къалай жашагъын? *(Черекни тауушу.)* Къайдама да мен жазыкъ? Не жерлеге келгенме? Кече белинде къайры тентиреп кетгенме? *(Тегерегине къарайды.)* Эх, Раим, Раим... Къармалгъан кёзледен не умут этесе? Иги заманында кюндюз жулдуз кёрюючю Раим, аякъ басханын кёрмей тохтады да. Къум тёбелени биринден бирине чабып чыгъыучу аякълагъа не болгъанды?.. Былайда ушайдылада... *(Тобукъларын сылайды.)* Ёлмесенг да, къартдамы болмазса – деген кюннге жетгенме. *(Абынады. Къабырланы эслейди.)* Да была къабырла ушайдыла да... Сал бачхычымы адамлагъа кётюртүп къыйнамай, кесимми сюркелип келгенме?.. Алайды. Хау...

(Таягына таяна, кыйналып къобады.) Къабырла... Акъылданмы тайгъанма? Атангы башы мындамы къалгъанды, Раим акъсакъл? Мындады-мында. Кечени бу заманында уа нек келгенме? Къабырлагъа кюндюз барадыла! *(Узакъда кёк кюкюрейди.)* Ажал унутуп кьойгъанла кече бла келип кеслери кире болурла жерге. Манга да жетдими кезиу? Мен ол затны, къолумдан келип, кесим къалай мадарайым? Жерге къалай кирейим? *(Элия чагъады.)* Элия чакъды... Шукур, арталлы да къармалыб а къалмагъанма... О, Аллах, кёпмюдю гюнахым... *(Кёк кюкюрейди.)* Ашхаду ан ля Иляха Илляллаху, уо ашхаду анна Мухаммадан гъабдуху уо расулюху. Кёп болмай а, кёк окъуна чамланады манга. Ай кечеди дей эдиле, узакъда жауарыкъ болур. Кёп жашагъанны гюнахы да кёп болур. Я Аллахым, кючюнг уллуду, билмей этген гюнахларымы Сен кеч. Ийман бла ёлюрге насып эт. Боллукъду жашатханынг. Аллынга барыргъа хазыр къулунгма. Сен унутуп кьойгъан эсенг, кесимми кирейим жерни къарнына? Къарт этгенсе – къабырымы кесим къазалмам... *(Элия чагъады.)*

Не ишим къалгъанды мени бу дуняда? Нек кыйнайса, адамлагъа мени жюк нек этесе?.. *(Къолларын кёкге жаяды.)* Сени аллынга терслигим уллумуду? *(Пауза. Сыбызгы согъулады.)* О, Аллах, кеч гюнахлы къулунгу. Терс болгъанма, ташдан-агъачдан да терс. Аллахны чамландырыргъа жарамайды, Санга дау этерик динингден чыгъады. Отдан-суудан да сакълагъанса... жаудан-душмандан да сакълагъанса... кюнюш сакъалымы да сылатханса... Къор болайым Санга! Кыйынлыкъ кёп кёргенликге, къууанчым андан да кёп болгъанды. Терсле сёлешдим. Сер къартны Сен ангыламасаг ким ангыларыкъды? Суугъа кетген таш къармар дегенлей сандырайма. Бюгюн бир бек амалсыз кюнюмдю, айтмазымы айтдырады... Алай а, – минг кере Санга шукур, – тарыгъыргъа да, чамланыргъа да айыпды манга. Не къадар зауукълукъ бергенсе манга. Сабийледе сокъур-бокъур – жокъ, ажымлы ёлгенлери – жокъ. Аладан туугъанладан туугъанланы да кёрдюм. Тёгерекде мени юйюрюмден уллу юйюр жокъ кибикиди. Кеси аллыбызгъа сау бир колхоз болуп жашайбыз. Манга берген насыбынг кёп адамлагъа жетмегенди... Угъай, Сени чамландырырча ишим да, амалы да жокъду. Минг кере шукур болсун Санга. *(Пауза).* Бюгюннге дери бирлери жюрегими ачитмагъанды... *(Къол жаулукъ бла кёзлерин сылайды.)* Ёлгеним ахшы эди андан эсе, бу бедешликге жетгенден эсе. *(Аз-аз сабыр болады, эс жыяды, тёгерегине къарайды.)* Бу къабырлагъа мен нечик келгенме? Не ишим барды мында?.. Билмейме. Бу баш токъмакъны тышы агъарса, ичи да мугут этеди. Жолну да къалай тапханма. Кечегиде угъай, мадарып, кюндюз да кючден келиучюме. *(Элия чагъады. Тюрслеп къарайды.)* Ёседиле къабырла, эл да ёседи. Узакъ бармай, бирге къошулуп къаладыла. Алгъын узакъда эдиле къабыр-

ла. Элден кьарасанг кёрюнмей эдиле. Энди кьоншула болгъандыла... Сагъыш этсем – жюрегим титирейди... Не кьадар адам жатады былайда... Не кьадар алапат адам! Энди аллайла жокьдула... Огъурлу адамла эдиле, топуракъ болгъандыла. Тутхан ишлерине нечик устала эдиле: кьойчула, тойчула, кишиле – пелиуанла, тиширыула – суу суратла!.. Эндигиледе аллайланы кюндюз чыракъ бла излесенг да тапмазса. Къайдан табарыкъса. Къайдан? *(Элия чагъады.)* Заманны кючю алайды... желмаууз кибик, кимни жутмады бу жер. Бир тоялмайды... Келтирип тур ансы, гамайдым дерик туююлдо. Барысы да топуракъ болгъандыла, кьум жапханды. Бир заманда уа ала барысы да жер юсюнде жюрюгендиле, кьууаннгандыла, кюлгендиле, суюгендиле, тойлада тепсегендиле... энди уа жатадыла. Дуниягъа арталлы да жаратылмагъан кибик. Ала уа жашагъандыла. Энди уа жокьдула. Къайдады алары кюлген ауазлары, ынчхагъан тауушлары? *(Черекни уллуракъ тауушу.)* Бу сууну шорхаларындамы? *(Элия чагъады.)* Элия чакъгъандамы? *(Кёк кюкюрейди.)* Кёк кюкюрегендеми? Жашау а барады... Черек да барады... Сабий заманымдача саркъады. Къаллай бир суу кетди андан бери! Къаллай бир суу... Тенгизге да къалай сыйынады бу? Жерни башын толтурургъа керек эди... Дагъыда суу жетмейди дейдиле. Арал тенгиз кьуруй турады дейдиле. Ол сейир туююлмюдо?.. Сора бу кьадар суу къайры барады?... Кече да, кюндюз да барады, тохтаусуз. Арымай, талмай. *(Къулакъ салады.)* Бир уллу къайгъысы болуп, кьуугъуннга баргъанча ашыгъады. Кечеги тауушу кюндюзгю тауушуна чыртдан да ушамайды. Эндиге дери мен аны эслемей, сан этмей тургъанма. *(Жар юзюлген таууш эшитиледи.)* Жар юзюлгеннге ушайды. Жар да чыдамады заманны кючюне. Ёмюрлени сюелген жар да ауады. Адам а, адам... Ай жазыкъ адам. Кесин темир тиреу сунуп тургъан адам да ма былай кьуюлуп кетеди. Алайды... Тёшекдеги ынчхай тургъанлай, чабып айланган ауушуп да къалады. Гюллю-бай харип да замансыз кетгенди. Ол менден иги да кичи эди. Ёлген атамьанамы жанлары ючюн, анга этген бушуууму атама да, анама да этмегенме. Туугъан эгечлеримден эсе аны бек сюе эдим. Ол, жар оюлгъанча, куюлду да кетди, харип. Эсде болмай тургъанлай. Да не этгин Уллу Аллахны буйругъуна? Жаннетде жатсын, мен эталгъан – садакъасын берирге кюрешеме, къабыл садакъа болсун. Кеси да былайлада болур. Хау. Былайдады. Узакъ туююлдо. *(Тёгерегине къарай, акъыртын чакъырады.)* Гюллю... Эгечим... Былайдамыса?.. *(Пауза.)* Къайдаса?..

Быстыр журунла бла жасалгъан чырпыланы артындан, жыл ортасы келген, акъ кийимли тиширыу кёрюнеди.

Раим *(сагъайып)*: Гюллю, сенмисе?!

Гюллю: Менме, Раим ака, менме. Сау кел.

Раим: Сыйлы бол, Гюллю-эгечим, сыйлы бол. Мында да жокъ-ду менден санга тынчлыкъ.

Гюллю (*сѣзюн созуп айтады, къымылдауу хауада жюзгенчады*). Сен мени бу заманда жокълагъанынг сейирди.

Раим: Мен санга не заманда да бермегенме тынчлыкъ.

Гюллю: Кече белинде келмеучю эдинг.

Раим: Келмегенме... энди келдим.

Гюллю: Къалай келялдынг аллынгы кѣрюп?

Раим: Ийнан, Гюллю-бай, кесим да билмейме. Сылхыр къой кибик, сюрюне-сюрюше кетип, былайда аязгъанма. Кѣкде, жерде болгъанымы билмейин, кесим кесим бла сандырагъанма. Эс жыйып солуу алгъандан сора, сени тансыкълап чакъыргъанма. Эрттеден бери келмегенме санга.

Гюллю: Сыйлы бол.

Раим: Сен бизни сарнатып кетгенли не заман болады. Арбазында сени тапмай, бери келип, сени чакъырып, ушакъ этгениме, тансыгъымы алгъаныма кимни дауу барды?

Гюллю: Кишини да угъай.

Раим: Кесинг бир терге, мен ким бла хапарлашайым? Эндигиле мени ангыламайдыла, мен аланы ангыламайма. Мени тенглиле, – кимигиз эртте, кимигиз кечирек, – бери жыйылгъансыз. Ач болуп, адамны жюреги шор тарагъанча, сени ангыларыкъны да алай кюсейсе. Сен ол къыйынлыкъны ангылагъынчы ауушханса.

Гюллю: Бу жол халинги жаратмайма. Не эсе да бир шургунг барды. Санга не болгъанды?

Раим: Мангамы? Жукъ да угъай. Ташха талауму тиерикди?

Гюллю: Жашыраса.

Раим (*гузabalы*): Угъай, угъай, жукъ болмагъанды. Не боллукъду? Шукур Аллахха.

Гюллю: Сабийле уа къалайдыла?

Раим: Къошулгъанлай турадыла. Кѣпдюле. Боюнума тагъыладыла...

Гюллю: Бетинги уа нек букъдурдунг?

Раим: Менми?.. Букъдурмайма...

Гюллю: Жаным-кѣзюм, бюгюн бек тюрленипсе. Тарыгъыргъа базынмайса ансы, осал хапар келтиргенсе.

Раим: Тиширыулары жанлары-тинлери гурушхады.

Гюллю: Бизни Аллах алай жаратханды. Ана кѣлю балада, бала кѣлю талада деп бошму айтылгъанды?

Раим: Жарсыма, Гюллю-бай, не да тапды. Хата жокъду.

Гюллю: Сауланы алдасанг да, ългенлени алдагъан къыйынды.

Раим: Ёлгенленими дейсе? Мен сени ългеннге санамайма, эсе да, санаялмайма. Биягъы сен бирлеге болушургъа кетген сунарыгъым келеди, ийнаналмайма ългенинге.

Гюллю: Мени уа темир терекми суна эдинг?

Раим: Алай кибик эдинг. Айып эди менден алгъа кетгенинг.

Гюллю: Ол оноу бизге жетмейди, Бир Аллахны кьолундады.

Раим: Айтыу алай болгъанлыкъгъа, сен асыры терк ашыкъдынг. Алыкъа туугъанланы-туудукъланы кьууандырып жашар заманынг эди.

Гюллю: Минг шукур Аллахха. Жашудан юлюш алгъанма, насыпсыз болмагъанма.

Раим: Айхай да, ол алайды. Буйрукъдан киши кьутулмайды. Жашаргъа уа керек эдинг, кьарыучугъунг бар эди. Кьобаргъа да айтханенг.

Гюллю: Хау, айтхан эдим... кьобалмадым.

Раим: Сени кёре баргъанымы унуталмайма. «Келип да бош кыйнала эдинг, жол узакъды. Ауруугъа хорлатырыкъ хомухму сунаса?» – деген эдинг.

Гюллю: Ёмюрюмде бир ётюрюк айтханма – кечерсе.

Раим: Кьууанч тыпырлы кьайтып, юйдегине суйюнчю айтама: ашы-суу да аламат, кеси да кийик сау бола турады – деп, арбазда моркку эте тургъанлай Байкабул келеди да: Раим ака... сен кёп жаша... – деп, баштёбен болады. Уллу эс бёлмей: Жашайма-жаша, сен да кёп жаша – деп кьояма. Ол а, кьазыкъ бла башыма ургъанча, атам ёлюп кьалгъанды дейди. Хау, тюз алай айтханды, атам дегенди. Бир бирле, мени сабийлерим санга «атам» деселе, ойнап, аланы кюлдюрюрге айтхан сунадыла.

Гюллю (*ышарады*): Да ала санга «атам» деселе, сен шайтанлы боласа.

Раим: Айтмасынла! Сенсе аланы аталары.

Гюллю: Ёмюрюнг барады бир магъанасыз зат ючюн азап чекгенлей.

Раим: Ол азап манга асыры да азды. Мени жашаргъа да жокъду эркинлигим. Бетсизден жашайма уялмайын. Бош бир магъанасыз адамма. Аллах да мени сан этмей унутуп андан тура болур.

Гюллю: Дунияда жашагъан адамны арсар кезиучюгю да болады. Кесинги былай талап турма. Энди сабийлеринге «аталыкыны» кесинге кьойгъанма.

Раим: Арсар кезиучюк туююл эди ол, Гюллю-бай. Мен ол кюн азирейли мынафык эдим. Кишилик деген магъанадан чыкъгъан – адам туююлдо, ата уа – бютюн да. Ол заманда менде болмагъан кишилик сенде эди. Чынты кишилик! Мен санга эгечим демей, кьарындашым дерге керекме. Эр кишилеге тенг этип, «Гюллю» деген атынга «бай» деген сёзню андан кьошама, Гюллю-бай

Гюллю: Сен, Раим-кьарындашым, мени уялтыргъа махтайса.

Раим: Уялtxаным жанынга тиймесин. Билеме, сиз, туркменлиле, кёзге кьарап махтагъанны суймейсиз. Бизде, узбеклиледе да онгсунмайдыла. Узбек, туркмен дегенликге, тилибиз – бир, динибиз – бир. Мен бизни бир бирден айырмайма. Жанынга тий-

месин. Сер къартны сандырагъанын ким сан этеди? Кеси кесиме мурулдай айланама. Хы, не айта тура эдим? Тюшдю эсиме. Байкабул: Атам ёлюп къалгъанды – дейди. Сирелип бир кесек турдум. Ийнанмадым. Борбайым тутмай, жерге чёкдюм. Байкабул матачиги бла сизге жетдиргенде уа – сарнау-сыйыт. Жилиялмадым. Ичимден кюйюп турдум. Ичим энгда да кюеди, тютюню тышына чыкъмайды ансы.

Гюллю: Мен ыразыма Аллахха, неден да юлюшсюз къалмагъанма.

Раим: Тюз тергейсе. Жашауну ачысын да, татлысын да сынадыкъ. Ачысы болур эди кёбюрек. Шайтан къаргъагъан тёлү болур эди бизни тёлүбюз. Мени тенглиле замансыз къырылгъандыла. Аман тюпде къалыр дегенлей, ушакъ нёгер тапмай. Кесим кесиме мурулдай кечинеме.

Гюллю: Аны да тюз айтаса. «Акъла» дедиле, «къызылла» дедиле, «басмач» деп да айтдыла. Ачлыкъ-жаланнгачлыкъ кирди, къарныбыз тойгъунчу Гитлер эсе да, Итлер эсе да от салды. Бирин айт да бирин къой...

Раим: Алайды, жаным, алайды. Эндигилеге биз сынагъанны айтсам, ийнанмайдыла. Ол заманда сабийле ач болгъанбыз деп жилия эдиле, бусагъатдагъыла ашамайбыз деп жилиядыла. Сора биз кёргеннге къалай ийнансынла? Илипинлени, арыкъланы тиширыула гетменле бла къазгъандыла. Мамукъ сабанлада эди жашауубуз – кюндюз да, кече да.

Гюллю: Алай эди, алай. Ташдан, темирден болур эдик – чыдадыкъ.

Раим: Темир юзгенле, ташдан сют чыгъаргъанла! Урушда, тутмакълада жоюлгъанланы тул къатынлары – сизни сыртыгъыздан сыдыра эдиле къайиш. Сабийле бла мени кибик сакъатла да кёргенбиз къамичини ойнагъанын. Колхозгъа, фронтха болушургъа тауукъ тюбюнде зайын къоймай эдиле. Сиз, тиширыула, ахырат азабын дуняда кёргенсиз. Къаллай тиширыула бар эдиле ол заманда!.. Ол заманда сизде тазалыкъ, намыс-адеп энди жокъду. Дуния бузулгъанды.

Гюллю: Не билейим... адам не заманда да адамды...

Раим: Угъай-угъай, алтын эгечим, бизни заманыбызда сиз башхаракъ эдигиз. Жаш келинлей тул къалгъанлыкъгъа, намысыгъызны тёппегизде жюрютгенсиз. Мёлекле эдигиз сиз, мёлекле.

Гюллю: Сен кеси адамлыгъынг бла алай айтаса ансы, башсыз тиширыугъа букъу бек къонады.

Раим: Сизге къонмагъанды. Не осал адам да базынмагъанды буруш сёзге. Бир бирибизге уа нечик сакъ эдик. Артыкъсыз да сиз – тиширыула. Узбекли, туркменли къызла, миллет айырмагъансыз, эгечим демей селешмегенсиз. Барыгъыз да бир анадан ту-

угъан кибик эдигиз. Ол кюйсюз жылла ахшыланы бла малгъунланы бетлерин да, ниетлерин да ачхан эдиле. Сен да танытхан эдинг кесинги – андан бери къорунг-къурманынг болгъанлай турама...

Гюллю: Ол магъанасыз затны сагъына, мени да жунчута...

Раим: Алайда жунчумагъан энди уа нек жунчуйса? Этген эдинг чынты кишилик. Сен не заманда да тюзлюкню суйген адам эдинг, батырлыгъынг да анданды. Манга кёпле айтхандыла: «Сабийлеринги аталары сен туююлсе, ол туркменли къатынды – Гюллю, атабыз деп да анга айтсынла.»

Гюллю: Мен жашырып тургъанлай, сен кесинг жайгъан эдинг да ол хапарны.

Раим: Сенича батыр болмагъанлыкъгъа, мен да кертини сюеме – тюзлюкню.

Кертини-тиюзно айтханда уа – кимме мен? Бош бир къарангы узбекли, жажил адамчыкъ. Топуракъ бла хайбуанладан сора не кёргенме? Кимме мен – бош бир кютю кьой. Хы деген адам къолуму тутаргъа да ыйлыгъыр.

Гюллю: Бир бирде бир къужур сёзле айтаса. (*Бишарады.*) Мен а сенден огъурлу, сенден сыйлы адамгъа кёз ачмагъанма.

Раим (*сейирсинин*). Мангамы айтаса, менми?!

Гюллю: Хау. Ма сен. Ёмюрюнгде бир бош чартлатхан сёзюнге окъуна табылмай къалмагъанса. Къозу ауузундан чёп алмагъанса.

Раим: Ол бош сёз туююл эди, Гюллю-бай.

Гюллю: Къалай-алай эсе да, сени сёзюнгдо: мен сабийлерими аталары туююлме. Ол сёзню къартлыгъында да бузмадынг. Охо, сабийлерингден «ёнгелединг». Аладан туугъанла уа? Туугъанладан туугъанла уа??? Мёлекчикле кибик, боюнунга тагъылып, аппа деселе – сизни аппагъыз Гюллю-байды деучюсе.

Раим: Манга алай керек эди да – айтама! Сабийлериме керекли сагъатда мен темир тиреу болалмадым. Сен эдинг, жанынга къоркъмай къутхаргъан. Тиширыу башынг бла сен этгенни мен эталмадым, бёрк кийген киши.

Гюллю: Мени сартын, алайда сен суннган къоркъуу болмаз эди. Болсада, не этерик эдиле манга – тиширыугъа?

Раим: Болмай а?! Отуз жетинчи жылда НКВД тиши-киши депми айыргъанды? Ол къаратабанла къутургъан жылланы унутаракъ болгъанбыз. Тангны тешегинде атдырлыгъына бир адам ийнанмагъанды.

Гюллю: Сабийлени тутмакъгъа атмай, окъургъа жиберебиз дей эдиле да.

Раим: Хау. ФЗО деп бир зат къурагъан эдиле. Ары да жибере эдиле. Ары жиберебиз деп, НКВД-ны «планын» толтурургъа да арсар болмагъандыла. Сабийлени «враг народ» этип да жойгъандыла. Эслилени къурутхандан сора, къарангы адамланы,

сабий-сюбюйлени чёплегендиле. Ала да ФЗО деп, биз жахилле да алагъа ышанып.

Гюллю: Тобады, мени уа эсимдеди жашчыкъла окъуп-юйренип келип уста темирчиле, агъач устала болгъанлары.

Раим: Алай бола да тургъанды, хау. Кёпмю эдиле? Бармакъларынг бла сана да къой. Жоюлгъанла уа? Кёнчеклерин энди кийген жашчыкъла «враг народ» къалай болдула?

Гюллю: Адамны таза бетине жагъаргъа азмыды балчыкъ...

Раим: Артыкъсыз да бир къоншу жашчыкъ кетмейди эсимден... Унуталмайма. Ол жазыкъ кеси да, юйдегилери да къууандыла. Къолайсыз жашагъанлыкъгъа, къурманлыкъ этдиле – къой сойдула: кирши эте тургъан ахшамда райондан келген эки атлыны танга дери сыйладыла. Аладан къалгъан-къулгъан этни къуууруп, жашчыкъны артмагъына салдыла. Танг атар-атмаз шахарда окъурга къууанчлы жиямсырап ашырдыла. Жиямсырап ашыргъанлары бюгюн-бюгече да жияулары болуп турады. Думп этдиле – аты-чууту эшитилмейди.

Гюллю: Сени сабийлеринги НКВД жыйгъанын а къайдан билесе? Сен аланы кёрмеген ушай эдинг да.

Раим: Нечик кёрмегенме?.. Биринчи мен кёргенме. Район жанындан юч атлы кёпюрге чыкъгъанлай окъуна къарным бургъанды.

Гюллю: Къалай таныгъанса? Адамыча кийинип эдиле дей эдинг.

Раим: Шайтанла да адамча кийинип кёрюнедиле. Атларындан таныгъанма: багъылгъанла, семизден жылтырагъанла, терилерине сыйынмагъанла. Аллай атла ол заманда НКВД-дан башхалада болмагъандыла. Бизгеми келе болурла, огъесе къоншу колхозгъа мы озарла дей, ичими сууукъ алып, аланы кёзлерине урунмай, юйюме жёбеледим. Юйюме жаны бла контор таба озгъанларын кёрдюм терезеден.

Гюллю: Ол затланы кёбюсю эсимде къалмагъанды. Не заман озгъанды.

Раим: Мени уа кёз аллымда турадыла.

Гюллю: Контор аллына уа къайдан чыкъдын?

Раим: Кесим баргъанма. Иги кесекни юйден чыгъаргъа базынмай турдум. Энди уа кимни эшигин жабадыла дей, кимлеге къара кюн келди дей. Кесим ючюн хазна къоркъмагъанма. Кимге керекди бир акъсакъ къарангы узбек? Алай къуралып болсун мени кибик «враг народ» да, басмач да. Дыркъ деп жашла эсеме тюшдюле. Сакъал-мыйыкъ энди ура башлагъанлыкъгъа, ёсюмлери абадан адамгъа ушатады.

Гюллю: Сора сескендинг?

Раим: Контор тийресинде ашыкъ ойнаучулары эсеме тюшюп, юйден чартлап чыгъама. Къыйынлыкъ келликни адамны жүреги

нечик сезеди! Аягъым басханны кёзюм кермей жетгенде – контор аллында ёхтем сюелген председательден сора, бир жан-жаныууар жокъ.

Гюллю: Ол а не деди?

Раим: Жапсаргъанмы этерик эди? «Сени сибилчи сабийлери-нге сюрюучю тюйюлме» – деди да, чорт кесди. Баям, аны манга уллу сёлешгенин эшитген болур эди, контордан Нюркабул сынсыды. «Атам, биз мындабыз, районнга элтирикдиле» деп кычырды. Байкабул да анга кёшулуп жилияды. Сабийлени сыйытларын эшитгенимде, мени амалсызлыгъымы Бир Аллахдан сора киши билмез эди. Не амал да, не мадар? Не жалынып кетдим мен алайда, не сюркелиу этдим ол мынафыкъны аллында. Ол а мени бла сёлеширгеми кюсей эди? Мен ким эдим аны къатында? Бош бир кьурт эдим? Ол а, мени эслемей, чуругъу бла басып, эзип кетерик Председатель!

Гюллю: Жууукъ да жете болур эдигиз дейме?

Раим: Бек къысха жууугъум эди. Ол тюйюлмюдю мени бютюн да ыйлыкъдыргъан, ичими кюйдюрген? «Жауунг жастыгъыннган чыгъар» – дегендиле бизден эсиле. Ушхууур артында айтылсын аллай ахлунгу аты.

Гюллю: Райондан келген атлыланы мен кёрмегенме.

Раим: Ол заманда ала председательни юйюнде сыйланнгандыла. Узакъ жолну кыдырып келген адамлагъа, кыралны планын толтургъанлагъа, солургъа да керекди.

Гюллю: Элде сёз тюрлю-тюрлю жюрюгенди. Адамла жыяргъа кьоншу колхозга кетгендиле деп да айтхандыла.

Раим: Хау, бирча айтхан эки адам жокъ эди. Ол кезиуде уа, председательни юйюнде, жингириклеринден пловну жауу саркъады. Жашчыкъланы сакъларгъа председательни кесин кьоюп, къарын къайгъыны тындыргъандыла. Мен да артда билгенме. Ай, мен алайда не жалыныу этдим, не учузлукъ сынадым ол гатчадан туугъанны аллында. (*Кёлю такъыр болады.*) Сени алайгъа, ол кезиуде, мен жарлыны жашларын Ибилисни кьулларындан сыйырыгъа, Бир Аллах Кеси жибергенди.

Гюллю: Эсимдеди, колхоз малланы саууп бошاپ, солургъа чёкдюк: мен чай къайнатыргъа от тиргизе, Айгюл кьагъанакъгъа ёшон сала тургъаныкълдай, Айгюлню жашларын конторда бегитген хапар келди.

Раим: Аны манга артда юйдеги кеси атханды: «Къутуртхан къаным кёзлериме чабып, кьоюнумда сабийни бир жанына быргъагъанма, мен жанымы-къанымы аямай ёсдюрюп, кырал сыйырыпмы турлукъду?» – дей эди.

Гюллю: Ол кюн Айгюлню эсин кючден-бутдан жыйдыргъанма.

Раим: Мени да бюгюнча эсимдеди, сени узакъдан эслеген-

лей, председателни, тузлукъгъа тюшген къурт кибик, типискиге къалгъаны. Ол сенден не заманда да сыкъгъанды.

Гюллю: Хоу бирда-бирда, Раим-къарындашым. Кесинг айта тураса: ол кесин бизни Аллахыбыз суннганды.

Раим: Кесин ким сунса да, сенден а къоркъа эди.

Гюллю: Аны неден тергейсе?

Раим: Сен тюзлюкню сюесе. Къоркъмайса. Керти сёзню адамны кёзюне къарап айтаса. Къоркъакъ адамгъа керти сёз окъдан-топдан да кючлюдю. Председатель а мени кибиклеге батырчыкъды.

Гюллю: Мен да къоркъа эдим андан.

Раим: Сен андан къоркъгъанны эслемегенме, Гюллю-эгечим. Председателни дыгаласын а кёргенме. Бети окъуна кетип... Сен анга ауузунгу ачхынчы, узакъдан къычыргъан эди: Сени сабийлеринг мында жокъдула, деп. Сёзюн айыртмай, мурулдай эди дагъыда бир затла.

Гюллю: Ол заманда аны айтхан сёзлеринден бири да эсимде жокъдула.

Раим: Аны сёзюню кюсегенсе? Кёзюнде огъунг болса – председателни мангылайын тешер эди.

Гюллю: Сен семиртип айтаса, Раим-къарындашым. «Председательге балта бла чапханды сабийлерими атасы» – деп кюлдюргенсе халкъны. *(Ышарады.)*

Раим: Семиртмейме! Къошмайма-къоратмайма. Балта бла керилгенинде, уруп къоярыкъ суннганма.

Гюллю: Хоу бирда-бирда? Сабыр-сабыр соргъанма: Сабийлени конторгъа нек жыйгъанса? Конторгъа баш токъмагъынг кибик киритни нек такъгъанса? Конторда ненча жаш барды? Меникиле анда бармыдыла?..

Раим: Сен, Гюллю-эгечим, сабыр-сабыр сормагъанса. Сен балта бла юсюне сюелип соруу этгенсе.

Гюллю: Кертими айтаса? Айтхылыкъ балта къолума да къайдан тюшгенди? *(Ышарады.)*

Раим: Къыш эди. Контор аллында – отунла. Отунланы къатында – балта. Сен ол балта бла сермегенде, председатель бир жанына секиреди. Сен а, балтаны желкеси бла уруп, киритни чартлатаса.

Гюллю: Ол магъанасыз затчыкъ ючюн кесинге ёмюрлюк налат нек аласа?

Раим: Огъурлу Гюллю, огъурлу Гюллю! Сен алайда болгъан ишни саулай билмейсе... Билсенг – кесинг берир эдинг манга налат. *(Пауза.)* Жарым жюз жылдан аслам озгъанды андан бери... Игиле, осалла да жерлерин тапхандыла. Мен а жашайма... жашайма... Сыйлы Аллах онг кёзю бла къарап жашатмайды, билеме. Ол бедешликни, ол ауур жюкню сыртымдан тюшюрмез ючюн

жашатады. Аны санга сау заманында айталмагъанма, ёлгенинде айтыргъа да айланмайды тилим. *(Пауза.)*

Гюллю: Бети болгъан кеси кесинден да уялады. Айтма да къой.

Раим: Уялама. Ыйлыгъама. Аллах билген айыбымы сенден къалай жашырайым? Айтыргъа уа – тилим айланмайды. Дунияда хар зат да болады эски. Неден да чыдамлы – бедишди. Минг игиликни башын бир бедиш кеседи. Жалындым. Сюркелдим аллында.

Гюллю: Хау. «Сен кимсе да, мен кимме?!» – дегенледен эди.

Раим: Мен ол малгъуннга... мен ол мынафыкъгъа... эгечими келтирейим... сабийлени жибер... дегенме. Ма олду санга айталмай тургъан ёмюрлюк бедишим. *(Пауза.)* Тюкюр бетиме...

Гюллю: Ол кезиуге кёре, санга айып этген къыйынды. Иги этдинг манга айтханынгы, кёлюнг бир кесек бошайыр.

Раим: Эсингдемиди, къатыны да, тос къатыны да болуп тургъанлай, Гюлсарыны кюсегени? Жибер жашчыкъланы, дедим. Берейим Гюлсарыны, дедим. Ариу айтайым, амалымы ангыла-тайым, тюзюнлей тёшегинге келтирейим – дедим. Да нек этмейсе айып, Гюллю-эгечим?

Гюллю: Къысха жууукъбуз дединг, эгечин нечик унар эди?

Раим: Ол гяуур... *(Пауза.)* туугъан эгечинден да артха турмаз.

Гюллю: Быллай сёзню, бауурунгу кюйдюрген-биширген ич сёзню, кесинден эсе бек суйген адамгъа ышанадыла. Сау бол! *(Пауза.)*

Раим: Ёмюрюмде сенден букъдургъан ол сёз эди. Аны да айтдым. Сен ангыларыкъса. Бир кюннге эки жашны къапхан тынчмыды? Бютюн да мени кирик къарыусуз адамгъа. Энди аланы кёрюр умутум юзюле тура эди. Тал чыбыкъла кирик жашла, сакъалмайыкъ энди ура башлагъанла.

Гюллю: Къой, Раим-къарындашым, шургу эсгериулени къояйыкъ.

Раим: Башларгъа да керек болмаз эди, алай: ауругъан жерден къол кетмез дегенлей, сагъынмай да болмайма. Жашагъаным чакълы бир жашасам да, сени – тиширыу башынг бла – этген кишилигинги унуталмам. Конторну ачдынг, сабийлени чыгъардынг, желкелерине къол аязынг бла бирер жетдирдинг да – терк былайдан къуругъуз дединг да къыстадынг.

Гюллю: Сен а кетерге унамадынг.

Раим: Председательден къоркъуп. «Къаргъаны бир кёзю – окъда, бир кёзю – бокъда» – дегенлей, бир кёзю санга жалына, бир кёзю мени жаны эдиле. Сен къолларындан тутуп кетгинчи, жашла да симсиреп тургъандыла. Экиси эки жанында, кесинг орталарында, къолларындан тутуп. Мени жаным бла алай озуп кетдигиз. Мен а къалгъан эдим ызыгъыздан къарап, къуш ургъан

тауукъ кибик. Дунияда бийик таула бардыла дейле, мен алашала-рын да кѳрмегенме. Ол бек бийик тау санга ушай болурму? Огъесе, сенми ушайса анга?!

Гюллю: Сен мени бир жаннга да къошмай эркелетгенинги билеме. Юй бийченг бла да, Айгюл бла, жан бла тѳммек эдик. «Айгюл бла Гюллю туугъан эгечледиле, бири узбеклиди, бири уа туркменлиди ансы» – дегендиле элчиле. Мени угъай, сабийлерими да къол аязыгъызда жюрютгенсиз. Сабийлеринги уа айтма да къой: Гюллю атабыз деп – кеслери, Гюллю аппабыз деп – аладан туугъанла.

Раим: Андан не хайыр?..

Гюллю: Тоба, тоба! Алай айтма. Бир бирлеге игилик этген, итге чабыр этген кибикди. Сиз а жюрегиме бал жакъгъанча эркелетгенсиз...

Раим (сѳзюн бѳле): Махтама бизни, Гюллю-эгечим, махтама.

Гюллю: Нек?

Раим: Сен махтарча, биз санга бир игилик эталмагъанбыз. Ауур юйдегили болуп, жунчугъандан баш кѳтюралмай кечингенбиз. Эталмадыкъ санга адамыча игилик...

Гюллю: Сейирди... Къарын къарыннга да гъурулдайды, дейдиле. Сизден а, ёлюп кетгинчи, бир буруш сѳз эшитмегенме, шукур Аллахха!

Раим: Аны не айтырыгъы? «Гъурулдамадыкъ». Башынга таякъ бла урмадыкъ, догъура чыгъармадыкъ. Этген игилигибиз а къайда?

Гюллю: Къызынг эрге барса, жашынг келин келтирсе – бек биринчи мени атым айтылганды: «атасына» – намазлыкъ, акъ гыранча, къолан жыйрыкълыкъ, жатар жер, дагъыда, дагъыда... (*Кюледи.*) Жашла Аскерден къайтсала – алгъа мени бла саламлашхандыла; диплом алсала – алгъа манга кѳргюзтгендиле. Ары узалсам да – сизден келген саугъала, бери къарасам да – сизден келген саугъала...

Раим (сѳзюн бѳле): Саугъала, саугъала – де да тур. Къойчукъой, Гюллю-эгечим, кѳзню алдагъан саугъа хапарны. (*Бир жанлыракъ кетеди.*)

Гюллю: Ол саугъала кѳзню да, кѳлню да алдайдыла; адамны тѳппесин жулдузлагъа жетдиредиле. (*Пауза.*) Бюгюн, Раим-къарындаш, нек эсе да, сени мени бла демлеширигинг келип турады. Сиз саулукъда не кемчилик сынагъанма? Юй ишлеп башлагъанымлай – жетдиле да, къарап къарагъынчы ишледиле. Къой къыркъып башласам – къолума къыпты алдырмадыла. Сиз мени эркелетгеннге сукъланып, битеу эл да ариу кѳргенди.

Раим: Махтанма-махтан, Гюллю-бай.

Гюллю: Чырт махтанмайма, мен ёхтемленнген этеме, ёхтемленнген! Аз да жумуш чыкъгъанлай – арбазым жашдан-къыздан

толгъанды. Къалай хычыуун чалына эди къулагъыма: Туркменли Гюллю, гурт тауукъ кибик, узбекли балаланы жайгъанды! Кесимикиледен эсе сизникилени бегирек сие болурем. Сиз да меникилени бегирек эркелетгенсиз, кёрюп тургъанма. Адамланы асламысы: алай болмайды – дерикди. *(Пауза. Тёгерегинде къабырлагъа.)* Болады, жанларым. Болады, кёзлерим. Алай туюлюмдю, Раим-къарындашым? *(Къарангыда излейди.)* Къайдаса? *(Кёрюп.)* Раим-къарындашым, не болгъанды санга?

Раим: Бош-бош, бош алай.

Гюллю: Бери бурулуп, башынгы нек кётюрмейсе?

Раим: Бош-бош, бош алай... *(Пауза.)*

Гюллю: Бетинги менден нек букъдураса?

Раим: Ким букъдурасы? Букъдурмайма... *(Башын кётюрюп къарар-къарамаз, баштёбен болады.)*

Узун пауза. Элия чагъады, кёк кюкюрейди.

Гюллю: Не болгъанды, Раим-къарындашым?

Раим: Бош алай. Жукъ да болмагъанды.

Гюллю: Сора нек жияйса?

Раим: Мен?.. Мен жиямайма... *(Пауза.)*

Гюллю: Менден бир жашыргъанынг барды.

Раим: Жокъду. Мен сенден нени жашырлыкъма? Угъай. *(Пауза.)*

Гюллю: Бир тапсыз зат болгъан сунама. Жюрегинги кюйдюрюп барады. Аны айтыргъа келгенсе. Мени жарсытыргъа базынмайса.

Раим: Хоу бир да, бирда. Бош гурушха этесе...

Гюллю: Биз, тишируула, акъыл бла къолай болмасакъ да, жюрегибиз бла сезебиз. Сен былайгъа келип мени чакъыргъанлай да билгенме, бу къыяма айлана тургъан кече бош жюрюмейсе. Кесинг, эс жыйып бошап, айтырынгы сакълайма.

Раим: Санга айтырча хапарым жокъду мени, Гюллю-эгечим.

Гюллю: Барды, жаным-кёзюм, барды бир палах. Кесинги да, мени да къыйнамай айт.

Раим: Мен – айтмаздан, сен къоймаздан...

Гюллю *(къоркъуулу):* Не жашыраса, не къан жаугъанды???

Раим: Мен ауузуму ачхынчы къан жаудурдунг. Сен алай къоркъур зат болмагъанды.

Гюллю: Раим-къарындашым!..

Раим: Сабыр бол, сабыр бол... Уллу къоркъуу жокъду. Бир кесек...

Гюллю: Не кесекди ол «Бир кесек»?

Раим: Бусагъат, бусагъат айтайым, эс къыяйым да – айтайым, сабыр бол, ашыкъдырма.

Гюллю: Мындан ары чыдаялмайма. Не болгъанды? Созма.

Раим: Къоркъуу жокъду... Бусагъат, мен бусагъат... *(Бир жанына бурулады.)*

Гюллю: Бир жанлы нек бурулдунг? Бери нек къарамайса?

Раим *(терк бурулуп):* Къалай къараргъа керекме мен, Гюллю-эгечим? *(Жашыртын жилийды.)* Къаллай кёзле бла? Къаллай кёзле бла къарайым мен санга... *(Сабыр болургъа кюрешеди.)* Терслигим барды сени аллында. Акъ сакъалым къазан къарагъа боялгъанды. Ол бедиди бла мен сени кёзюнге къалай къарайым?!

Гюллю: Да не болгъанды?

Раим: Эмина болгъанды... эмина... *(Энтда да жилийды, бир кесекден тохтаргъа кюрешеди.)* Сен кёлсюз болма... Иш алайды, Гюллю-эгечим... Тап болмагъанды... Тапсызыракъ болгъанды... Жашынгдан туугъан Тачмурат...

Гюллю: Тачмурат?!

Раим: Айтыугъа кёре... Ол...

Гюллю: Саумуду, шаумуду???

Раим: Хау, сауду... алай...

Гюллю: Сора уа, сора?

Раим: Алыкъа сауду. Къыйынды.

Гюллю: Алыкъа дегенинг? Не палах болгъанды?

Раим: Айтыугъа кёре... бичакъ бла...

Гюллю: Бичакъ бла?

Раим: Бичакъ бла. *(Кёзлерин къол жаулукъ бла жабады.)*

Гюллю: Кимди да аны этген?

Раим жууап къайтармайды. Узун пауза. Элия чагъады, кёк кюкюрейди.

Сахна къарангыракъ болады

ЭКИНЧИ БЁЛЮМ

Сууну тауушу

Гюллю: Ким этди алай?.. *(Гурушха этеди.)* Угъай, угъай. *(Ау-азын кётюрюп.)* Алай болургъа амал жокъду... Ийнанмайма.

Раим *(кёлю толуп):* Гюллю-эгечим...

Гюллю: Угъай, бизни сабийлерибиз къарындашла кибик ёсгендиле. Бир бирлери ючюн жан берирча юйретгенбиз.

Раим: Мен терсеме сени аллында. Ташдан-агъачдан да терсеме. Энди не этейим, мындан ары къалай жашайым? Бир аягъ-

ым кябырдан энишге салыныпды, экинчи аягъым бу бедешни кёргюзтгюнчю мычый болур эди. «Адам кёрлюгюн кёрмей кёрге кирмез», – дегендиле бизден эслиле. *(Музыка пауза.)*

Гюллю *(кеси аллына)*. Тачмурат, балачыгъым, не бола тураса? Мен санга не хадагъа этейим? Къарт аммангы жолу кесилгенди, чабып жетип къюнуна кысалмайды. Мен ары баралмайма... Сен да бери замансыз келгенден Аллах сакъласын!..

Раим: Гюллю-эгечим! *(Уллу, акъ къол жаулукъ бла кёзлерин сылайды.)*

Узун пауза.

Гюллю *(бир кесек эс жыйын)*: Не эте тура болурла? Къоркьюулу жара болмазмы?

Раим: Билмейме. Манга кертини ким айтады? *(Сабыр болургъа кюрешеди.)*

Адыргы билгеними да бек артда эшитеме, иш-жумуш битгенден сора. *(Къол жаулукъ бла бетин жабады.)*

Гюллю: Къой сытылгъанны, кесинги къолгъа ал!

Раим: Охо, бусагъат, бусагъат. *(Кеси кесин къолгъа алыргъа кюрешеди.)* Сен не заманда да уллу таукёллюгю болгъан адамса.

Гюллю: Жаш бусагъатда къайдады?

Раим: Районда, дохтурланы къолларында.

Гюллю: Дохтурланы къолларына жаны саулай жетген эсе, кёлюм басылды. Бир амал болуп, ала адамны алай бош ычхындырмайдыла. Мен дохтурлагъа бек ышанама.

Раим: Сен ышанаса, ма мен а ышанмайма.

Гюллю: Нек ышанмайса?

Раим: Анга операция эте тургъан сабий бурнун сюрте да билмейди.

Гюллю: Таныгъанмы этесе? Сеникиледенмиди?

Раим: Хау. Бедиш а, бедиш. Бир къарындаш бичакъ бла урады, экинчи къарындаш операция этеди, къалгъанлары уа къан бере турадыла.

Гюллю: Тачмуратда да болур эди терслик?

Раим: Билмейме. Манга киши жукъ айтмайды. Бу жол а, халкъ типискиге къалып, ёрге-энишге чапханларында – мен да алагъа тагъылдым.

Гюллю: Къалай болгъан эди?

Раим: Клуб къатында сёз болгъандыла, дейдиле.

Гюллю: Не зат юлешгендиле?

Раим: Айтама да, мени сёзге къошмайдыла. Жашдан туугъандан туугъан жармалагъаннга кёре билгенме, жети жыллыкъ тели сабий тюз айта эсе, адамла не гузаба этгенлерин. Билгенден сора, аладан артха мен да къалмадым. Районнга окъуна баргъанма, больницагъа. Андан а кеч къайтханбыз.

Гюллю: Сёз неден къозгъалгъан болур? Ийнанмайма, сеникиледен бири мени сабийиме бош затдан къол кётюрюр деп. Менми танымайма аланы? Уллу айтханны этгенле, барысы да сабырла, иш кёллюле. Ышармай бетиме къарамагъанла.

Раим: Тынгылагъан тын бузар, деп, биреу чыкыгъанды.

Гюллю: Сёз неден къозгъалгъанын айтмадың?

Раим: Шайтан табылмаса, ортагъа тиширыу киреди. Андан, мындан эшитгенлерими жалгъай келсем – иш былай болады: Байкабулну къызындан туугъан къызчыкъ бла Тачмуратны жүреклері бир бирге тартдыла. Тачмурат клуб аллында къызны къатына барады. Алайгъа ол элбуздукъ келеди. Халкъны туурасында эгечини къатына баргъан Тачмуратны кёреді, бичакъ бла урады.

Гюллю: Жашауда, Раим-къарындашым, кёп тюрлю зат болады. Сен кесинг да кёпню кёрген адамса. Мени аллымда сени терслигинг жокъду.

Раим: Эй-хей, Гюллю-бай, сенде болгъан кишилик кёп кишиледе жокъду! Сен кечгенликге, мен кесиме кечалмам. Мени туудугъум сени туудугъунга бичакъ чыгъарып. Угъай-угъай. Кечаллыкъ туююлме.

Гюллю: Алай да айтма. Адам пайгъамбарны окъуна бир жашы бир жашын ёлтюргенди. Былайда уа, Аллах жазыкъсынып, Тачмурат дохтурну къолуна тюшгенди.

Раим: Ышанмайма мен Байкабул улучукъгъа. Тюнене тобугъумдан секирип тюшген бюгюн дохтур къалай болду?! Ангыламайма, сакъал-мыйыкъ энди ура башлагъан сабийлеге адамны жанын къалай буюрадыла?

Гюллю: Окъугъан эсе, ишин биле болур.

Раим: Окъугъан а эшек да этеди... Аллай ишни эсли, абадан усталагъа буюругъа керекди. Ышаналмайма ол жаш адамгъа, ышаналмайма.

Гюллю: Бусгъатда уа къалай болур Тачмурат?

Раим: Бичакъ ёпкеге жууукъ ётгенди дейдиле. Къаны кёп кетгенди. Къан берликле да кёпдюле.

Гюллю: Сени уа артха къайтарып келтиргендиле?

Раим: Хау, мен анда туруп къошарыкъ жокъду дегендиле. Мени къайда турлугъуму, не этеригими менден эсе ала уста биледиле. Нюркабул арбазгъа келтирип: «Санга тынчайыргъа керекди, къалкъый тур. Жангы хапар болса – билдирибиз.» – деди да, артха къайтды. Кёзюме жукъу къалай кирсин? Ол аны сагъышын этгенмиди? Кечегиде машинадан къотарды да, артха, районнга, учду да кетди. Мен а, кёлүм барып, юйге да киралмадым. Баям, жеримде сюелип туралмай, аллым айланган жанына тепчий-сюрюше-абына кетдим. Ай кечеди дей эдиле – андан манга не хайыр – ай да мени кибиклеге жарытмайды. Къайры баргъанымы, нек баргъанымы билмейме. Ёмюрюнде сылхыр къой кёрме-

генмисе? Мен да тюз алай келгенме. Былайда абынып, төгерекни кьармаргъа кюрешсем – кьабырла. Аягъым басханны кёзюм кёрмегенликге, жүрегим санга келтиргенди, жарсыууму айтдыргъанды. Төгерекге бедишлик болдукъ, битеу халкъгъа айып салдыкъ.

Гюллю: Биз кьоркьгъанча хаталы тьююл эсе уа? Аллах жазыкъсынып, Тачмурат кийик сау болуп кьалса уа? Окъ тийгенле окъуна кьырылып барсала – урушдан киши кьайтмаз эди. Сабийлерибиз да бир бирге бютюн да сакъ болурла. Сютлюк-жоллукъ боллукъ тьююлдюле да, тьююлдюле.

Раим: Аллаи затны бири да унамайды. «Айып кесибибизниди, ортабызда кьалсын – хуна башына чыгъып кьанкьылдарыкъ тьююлбюз», – дейдиле.

Тачмуратны таматасы уа – Джума – арбазында тургъан итни бёрю таламайды дегенди.

Гюллю: Аны да ангылайма. Клуб аллында, элни туурасында кьызны кьатына Тачмурат да нек барады? Кьызны кесине да, аны кьарындашларына да букъу кьондургъанын билмеймиди? Тобады, бушто төкмез заманы уа болгъанды! Сюймекликни, элни ауузуна атып кьоймай, кёз гинжинича аяргъа керекди.

Раим: Огъурлу эгечим, сюймекликни кьалай аяргъа кереклисин мен унутаракъ да болгъанма, алай а, мен Тачмурат жанлыма, аны жаратама.

Гюллю: Несин жаратаса?

Раим: Кесин! Бизни эсибизге келмген затны ол жаш адам эслетгенди. Эндиге дери биз жууукъ ююш болмай нек турабыз? Ненча сабий ёсдюрдюк, ненча той этдик. Узакъдагъын излеген болмаса, жууукъдагъын кёрмедик. Ол сейир тьююлмюдю, Гюллю-эгечим?

Гюллю: Аллаи зат мени эсима да келмегенди.

Раим: Кёлюнг бла уа айта болурмуса?

Гюллю: Кёлюм бла айтмай а? Сен манга – Гюллю-эгечим, мен санга – Раим-кьарындашым, деп турабыз.

Раим: Эх, Гюллю-эгечим... (*Ахтынады.*) Кертисин айтханда, ол андан тьююлдю. Бизни жүреклерибизде бирер ёхтем шайтанчыкъ жашайды. Бири – мен туркменлиме – дейди, бирси уа – мен а узбеклиме – дейди. Ишни башы олду. Ол ёхтем шайтанлагъа алдатып жашайбыз.

Гюллю: Болмаз алай, Раим-кьарындашым, алай болмаз.

Раим: Алайды, Гюллю-эгечим, алайды. Мен санга бир таурух айтайым: Адам улу Жер Жюзюне жайыла башлагъанда, Добра деген бир батыр, жортуулда айлана келип, эки кьарындашха жолугъады. Сен – ким, мен – ким боладыла. Мен тюркмен, деди да бир кьарындаш, жумдуругъу бла кёкюрегин урду. Мен ёз бек, деди да бирси кьарындаш, жумдуругъу бла кёкюрегин урду. Ала-

дан бирер халкъ болдукъ, ол гынтты уа жүрегибизден кетмейди. Жумдуругъубуз кесин кёкюрегибизге тартдыргъанлай турады.

Гюллю: Ийнанмайма, Раим-къарындашым, кечгинлик, мени жүрегимде аллай ниет болмагъанды.

Раим: Сора биз нек жууукълашмадыкъ? Ненча кере сагъындым: Сабийле жетгендиле – жууукълашайыкъ, Гюллю-эгечим, деп. Ол юйдегини, жаннетли болсун, айтычусу да эсимдеди: «Туугъан эгечлеримден эсе сен татлыса манга – кызыладан жартаханынғы сайла.» Сен а оюннга-чамгъа буруп къоя эдинг.

Гюллю: Сиз да безиреп айта эдигиз алай, хар атымы айтханда, «эгечим» деп къоша.

Раим: Ёзге къалай айтайыкъ? Айып эди бизге тюзюнлей айтхан. Бизни кызыла юйде къала тургъан кибик. Не уа, биз дау этип бергенча. Адамла не сунар эдиле?

Гюллю: Мен алай сунарыкъ туююлем, Раим ака.

Раим: Сен да бирибизге: «къарындашым», бирибизге «эгечим» дейсе.

Гюллю: Бир ахлулукъгъа ол да аз туююлдо. Айхай да, сабийлерибиз, аладан туугъанла да бир бирге эгеч-къарындаш кибик къарайдыла.

Раим: Тачмурат а башха кёз бла къарагъанды, къартлыгъымда бютюн да къууандыргъанды!

Гюллю: Аллахдан къууан, мен да бек къууаннганма!

Раим: Насыплы жашауларында бирге къарт болсунла!

Гюллю: Амин Аллах, амин Аллах!! *(Пауза.)*

Раим: Бу жашауда мен ангыламагъан бир зат барды... *(Бир кесек сагъыш этип, кюлюп башлайды. Гюллю сейирсинип къарайды.)* Нюркабулну юч жыллыкъ туудукъчугъу айтханны эсима тюзюрюп кюлеме. Ол да алай айтханды: «Бу жашауда мен ангыламагъан эки зат барды: марожына ашасам – тамагъым ауруйду, лиманат ичсем – тубюме сиеме.» *(Экиси да кюледиле.)* Аллайын, бу жашауда мен ангыламагъан бир зат барды... Биз – узбеклиле, туркменлиле – бир бирден нек ёнгелейбиз? Тилибиз – бир, динибиз – бир, адетлерибиз – бир... Добра айтханнга кёре, эки къарындашдан жаратылгъанбыз. Дагъыда кёлюбюзде бир бирге гурушхалыкъ тутабыз.

Гюллю: Тюз алай а болмаз, Раим-къарындашым.

Раим: Алайды, Гюллю-эгечим, алайды. Тюбеген заманда: Сен ким? – Узбек; сен ким? – туркмен... Ол соруула къайдан чыгъадыла? Айтчы бир!

Гюллю: Охо, ол алай болсун. Биз кесибиз, туркменлиле, не къадар атауулгъа бёлюнебиз? Аны да терге. Сиз, узбеклиле, бир бирни иги тутасыз, биз а...

Раим: Нечик дединг, Гюллю-бай?

Гюллю: Биз дейме, туркменлиле...

Раим: Угъай, бизни юсюбюзден не дединг, узбеклилени?

Гюллю: Сиз, узбеклиле, къалай алай эсе да бир бирни иги тусасыз, биз а...

Раим: Эх, Гюллю-эгечим, Гюллю-эгечим... *(Терен ахтынады.)*

Гюллю: Не?

Раим: Бош, бош алай... *(Ариу умут бла.)*

Огъесе сен бал къапхын, Гюллю-бай. Сен суннганча болсакъ эди. *(Башын чайкъайды.)* Сен айтханча болса эди, Гюллю-эгечим.

Гюллю: Терс ишми айтдым?

Раим: Къарындаш къарындашха ушкок бла чапхан заманнга жетгенибизни билемисе?

Гюллю: Жашауда кёп тюрлю зат болады. Сен а халкъланы бир къучакъгъа къыргъа айтаса.

Раим: Бизни аталарыбызны жашаулары уа башхаракъ болгъанды. Бурун заманлада бар патчахла, ханла уруш этселе да, къара халкъ бек татлы жашагъанды. Бир бирге изеуге баргъан болмаса, нелерин юлеширик эдиле? Не заманда да бизни туркменли къоншуларыбыз болгъандыла – бек татлы жашагъанбыз. Энди уа къарындаш къарындашха ушкок алып чабады.

Гюллю: Заман тюрленгенди.

Раим: Заманны адамла тюрлендиредиле. Адамлада уа уят къалмагъанды. Бурунгу адамла уялчакъ болгъандыла. Эртте заманладан бир зат эсимден кетмейди, жүз жыл чакълы уа озгъанды – сабий эдим. Оразмуратны унутханмыса?

Гюллю: Унутмагъанма. Жыягъында узун тап да эсимдеди.

Раим: Жыягъында ол узун тапны мен салгъанма. Ашыкъ ойнай тургъанлай жагъалашып башлайбыз. Ол менден онглуракъ болур эди, хорлата башлагъанымлай – оракъ бла сермейме. Аны къычырыгъына мени къарт анам жетеди. Мен а, асыры къоркъгъандан, къачып барып аны анасыны жанына къысылгъан эдим. Оразмуратны анасы туурада гыржын бишире эди. Мени кесине къысды, жашыны къатына уа бармады – мени къарт анама бет этип. Къарт анам Оразмуратны бетин жууду, ариу айтды, не эсе да бир дарманла этди, байлады. Исси гыржынны жангы жаугъа бушто этип ашатды. Эсингдемиди Оразмуратны ол ариу анасы – Алтынай?

Гюллю: Эсимдеди.

Раим: Жашыны къатына барыргъа уялгъан Алтынай мени къучакълай эди, баууруна къысып.

Гюллю: Хау, алгъыннгы адамла башхаракъ болгъандыла.

Раим: Гюллю-бай, эндиги анала башыбыз бла секирип чабарыкъдыла сабийлерине. Оразмуратны анасындан бек сүйгенден угъай, асылсыздан.

Гюллю: Хау, бетлеринде мёлеклери болгъан адамла бар эдиле. Биз, туркменлиле алай айтабыз. Сизде да болур аллай айтыу?

Раим: Айтыу а барды, магъанасы къуруй барады ансы.

Гюллю: Нек?

Раим: Бетибизден мёлекле юркюп барадыла, Гюллю-бай. Уят – жокъ, намыс – жокъ, адеп – жокъ, адам адамны кёлю бла эрке-летген – жокъ. Юргген мёлеклени ызларындан учдула да кетдиле. Бир-бир бетлеге къарасанг элгеннген этесе – мёлеги болмагъан бетге къарасанг. Аллай бети болгъан не мурдарлыкъдан да артха турлукъ туююлдо. Аны аты адам болгъанлыкъгъа, адамлыкъдан хапары да жокъду. Ма бу жете келген сабийле ючюн кюеме мен неден да бек. Сёзюм Аллага ауур бармасын, мен бир бирде санга сукъланама.

Гюллю: Нек?

Раим: Дунияны былай бузулгъанын кёргюнчю жеринги тапханынга. Адамлада уят аздан аз бола баргъаны жүрегими бекден бек къыйнайды. Жангы келинни кийиннгенине къарасам – жерге кирлик болама, ол а уялмайды. Менден уялыргъа керекдиле, мен аланы аппаларыма, аппаларыны ёлюрге унамагъан аталарыма, бахчада сирелген бодуркъу туююлме.

Гюллю: Санга ачыгъа эте болмазла?

Раим: Ол а бютюн да осал. Игини бла аманны, ариуну бла эршини, ушагъыулу бла ушагъыусузну бир бирден айырмагъан тёлуден не умут этесе? Сабийлерибизни бетлеринден мёлекле юркдюле. Кёп халкъладан бизни не башхалыгъыбыз барды? Намысха сакълыкъ, бедишден ыйлыкъгъан! Къуллукъчула бла алимле ол затха эс нек бурмайдыла?! Сабийле тлевизорну салсала, сюркелип эшикке чыгъама. Кёзден тохтагъанлыкъгъа, не сокъур эсем да, тюз аллай бирге къармалмагъанма. Тенгизле къуруйдула дейдиле, хауа тюрленнгенди дейдиле, битимлени ёлюр от бла ёсдюредиле дейдиле... Ол жарсыу жарсыумуду, халкъны бетинден мёлекле юрггенге кёре? Мёлеклерибиз къайтыргъа керекдиле, Гюллю-эгечим.

Гюллю: Къалай къайтарлыкъса, Раим-къарындашым?

Раим: Билмейме. Мен билген: мёлексиз жашау – жашау туююлдо.

Биреу биреуню бичакъ бла уругъа жарамайды.

Гюллю: Ол ажымлы ишни да уяты болмагъан ючюннгеми тергейсе?

Раим: Айхай да, уяты болгъан алай этемиди? Уяты болгъан сагъыш этерикди: «Тамбла мен аны ахлулурыны кёзлерине къалай къарарыкъма, кесими жууукъларыма уа не айтырма.» Менден уялса уа. Сени хурметинги этсе уа. Арабызда татлылыкъны тергесе уа.

Гюллю: Харипни къаны башына чапханды.

Раим: Уят болмагъан жерде къууат болмайды. Башына къан чабар, кёзлери къарангы этерле. Дунияны тутуругъу намысды,

уятды. Намыс, уят, адамлыкъ болгъан жерге мёлекле басынадыла. Ала болмагъан жерде адам адамлыкъдан чыгъады, аманлыкъгъа сатылады. Жюрегине шайтан киреди. «Бар да ушкок ал – дейди, дейди – кел да къарындашынгы ёлтюр.» Мёлекле юркген бетге шайтанла къонадыла.

Гюллю: Асыры семиртип айта болурмуса?

Раим: Аз да семиртмейме. Уяла билмеген адам муслиманнга саналмайды.

Гюллю: Эр кишиге алай да жабыша болмаз, тиширыугъа уа: «уялмагъан» – деген сёз уллу бедишиди.

Раим: Уят болмагъан жерде къууат да жокъду, къууат болмагъан жерде ариулукъ да жокъду, ариулукъ болмагъан жерде тиширыу да жокъду. Бир бирлеге къарасанг – суу-сурат сунарса: саны – субай, юсю-башы – жылтырауукъ. Уялмай, буюкъмай, тохтамай – аллынг бла жолунгу кесип кетсе... Сени юйюнге алай киргенден Аллах сакъласын.

Гюллю: Кесинг айтханлай, акъыллы алимлирибиз ол затлагъа иги эс нек бурмайдыла?

Раим: Аздыла ансы, эс бургъанла да бардыла. Бир жол радио назмула окъугъаннга тынгылагъанма да – бирин артыкъ жаратханма.

Гюллю: Не айтыла эди ол назмуда?

Раим: Назмучу бир ариу къызны къубултады. Субай санлары, марал кёзлери, къашлары – къарылгъач къанатла кибики, къара чачы табанына жете... Неден да бек махтагъаны – къангъаз сууда баргъанча. Ол айбат къыз, бара барып, терек тюбюнде шинтикге олтурады. Не бла бошарыкъ болур деп, къулакъ салама. Олтургъанда – тобукъларын бир кесек кенгирек жайралтып олтурады. Ол кезиучюкде ол ариу къыздан назмучуну кёлю чыгъады.

Гюллю: Ангылаялмадым.

Раим: Къызны ариулугъу урходук кибики учду да кетди, Гюллю-бай. Назмучуну мен алай сеземе – къыз бир мыжыкъ кибики олтургъанды, жайралып, кеси кесинден уялмай.

Гюллю: Энди ангыладым.

Раим: Чынтды назмучу кёре эдим аны жазгъан. Аллай назмула кёбюрёк болсала – сабийле да асыллы ёсерикдиле. Асылсыз туркмен – туркмен тюйюлдю, узбек да – узбек тюйюлдю.

Узакъда, элде, ушкок атылгъан таууш эшитиледи. Бир кесекден, андан жууугъуракъда, ушкок экинчи кере атылады. Экиси да сагъайып, къарангыгъа, эл таба къарайдыла, къулакъ саладыла. Узун пауза. Ушкок атылады. Узакъдан эр киши ауаз эшитиледи.

Ауаз: Эхе-хе-хе-ей... Раим ака, къайдаса!.. (Ушкок атылады.)
Къайдаса, Раим ака?.. (Пауза.) Эхе-хе-хе-ей... (Ушкок атылады.)

Раим: Неди бу къаугъа?

Гюллю: Ким эсе да сени элде излей болурму?

Раим: Ким боллукъду ол?

Аууз: Эхе-хе-е-ей, Раим ака, къайдаса... *(Ушкок атылады.)*

Гюллю: Нюркабулну ауазына ушатама.

Раим: Нюркабул? Ол мени келтирип районнга кетгенди.

Гюллю: Къайтхан болурму?

Аууз: Эхе-хе-еей... Раим ака... *(Ушкок атылады.)*

Къайдаса? Суююнчю-суююнчю!! Тачмуратха къоркъуу жокъду! Тачмурат жашарыкъды! Эхе-хе-хей... Эшитемисе? Суююнчю – Тачмурат жашарыкъды! Жашарыкъды... жашарыкъды. *(Ушкок атылады.)* Эхе-хе-хей... *(Музыка.)*

Раим: Гюллю-эгечим, эшитдингми?

Гюллю: Эшитдим, Раим-къарындашым.

Раим: «Тачмурат жашарыкъды» деп къычырады.

Гюллю: Кёрдюнгомю иш тап болуп къалгъанын! Дохтурлагъа ышанама деген эдим да.

Раим *(къол жаулугъу бла кёзлерин сылай).* «Суююнчю-суююнчю» депми къычырды ол жаш, Гюллю-бай?

Гюллю: Тачмурат жашарыкъды.

Раим *(Гюллю айтханнга эс бурмай):* Ол итден туугъан «суююнчю» деп къычырады.

Гюллю: Шукур Аллаха!

Раим: Тачмурат сау боллукъду дейди ол итден туугъан... Уллу Аллах, шукур Санга! *(Къолларын кёкге кётюреди.)* Ол хурметинги мен Санга не бла къайтарайым? Не бла къайтарайым? *(Къол жаулугъу бла кёзлерин сылайды.)* Мени тукъумум Гюллю-эгечими тукъумуна болмады къанлы душман. Болмады. Эшитемисе, Гюллю-бай? Биз къанлы жаула болмадыкъ, бизден туугъанла да болмазла душман. Эшитемисе, Гюллю-бай?

Гюллю: Алай бла къалгъанына минг кере шукур.

Раим: Къалгъанынамы дейсе? Угъай, эгечим! Къалмагъанды. Керти ишле энди башланадыла! Энди башланадыла керти ишле! Энди боллукъ ишлени билемисе, Гюллю-эгечим?

Гюллю: Угъай, Раим-къарындашым.

Раим: Сагъыш эт, бир кесек сагъыш этсенг – билликсе... *(Пауза.)* Хы... билдингми?

Гюллю: Угъай, Раим-къарындашым.

Раим: Эх, Гюллю-Гюллю! Энди той боллукъду, той! Ма алай боллукъду. Бир бирге эгеч, къарындаш деп, сёзден айтып турмай, кертиси бла да жууукъ юлюшле болабыз. Туркменли юйюр бла узбекли юйюр – жууукъ юлюшлю болабыз. Тачмурат угъай демесе, *(Ахшы умутлу.)* ол ёраякъ сенгирчгени анга береме. Чапдырып берликме.. Сенляй жууукъдан артха турлукъну башына ат ургъанды. Бизни туудукъларыбызда бизни къаныбыз ойнарыкъды! Сен аллай оноугъа къалай къарайса?

Гюллю: Къууанып.

Раим: Алай эсе – къууан. Байкабулну жашындан туугъан-чыкъны Тачмурат жарата эсе – бир угъайым жокъду. Сабийлери-не аллыкъ, берлик жумушлары болса, манга сормай къоймагъандыла. Мен а: «Бар да атангдан сор» – деп, санга жибергенме. Бу жол оноуну кесим этерикме. Мени ёмюрюмде манга да бир оноу жетсин.

Ушкок атылады.

Ауаз: Эхе-хе-хей... Раим ака, къайдаса сен? Къайдаса сен, Раим ака?

Раим: Мени излейдиле. *(Кёлю такъыр бола.)* Ала мени излейдиле. Къоркъгъан а этгендиле. Сер болгъан къартлары думп болгъанды. Къууанчлы хапар айтыргъа излейдиле. О, Аллах, хайыр хапар айтыргъа излейдиле. *(Къарыусуз ауазы бла акъыртын къычырады.)* Мындама мен... Нюркабу-у-ул, мен мындама. Эшитибиз. Биз былайда сени атанг бла бирге къууанабыз. Бек къууанабыз! *(Жюрегинден тутады.)*

Гюллю: Не болду санга?

Раим: Мангамы? Бош-бош... бош алай... Бир кесек жүрек-синнген болурма. *(Тюзелирге жүрешгенликге, жерге чёгелей барды.)*

Гюллю *(кесин анга ата):* Раим-къарындашым!..

Раим: Э-э-э, Гюллю-эгечим, тохта, къайгъырмаз... *(Къобаргъа жүрешеди.)* Къоркъма, Гюллю-бай. *(Къыйын солуйду.)* Бир хатам жокъду. Бусагъат мен... *(Жыгъылады.)*

Гюллю: Раим-къарындашым...

Раим: Къоркъма, Гюллю-эгечим. Энди къоркъма. Бир кесек солуу алайым. Жерге таяннганымы зараны болмаз. Хайыры окъуна болур. Жер адамгъа къарыу береди. Мени ёмюрюм жерде, топуракъ бла жүрешгенлей озгъанды. Жерни манга не дерти боллукъду? Хау, жүрегим эртеден хиличикле эте турады. Юйренчек болгъанма, хау, ушкокга юйреннген бёрю кибикме. Къууаннганым ючюн а не боллукъду. Тойну оноун этер ючюн окъуна къопмай амалым жокъду. Къобарыкъма, жангыз бир сёз айтыр ючюн къобарыкъма.

Гюллю: Раим-къарындашым, не хадагъа этейим мен санга?

Раим: Не бла болушурукъса, Гюллю-эгечим? Бир зат бла да угъай. Эсим тайгъанлай сен да кетерсе, ёмюрде къайтмазча. Сен а кёлсюз болма, асыры терк тюнгюлдюнг. Къобарыкъма. Бу кезиучюкде тохтап къалыргъа къалай уялмаз жүрегим? Мен юйюме жетип бир сёз айтыргъа борчлума. Тойну оноуу боюнумдады. *(Шош ауаз бла чакъырады.)* Нюркабул, Нюркабул... *(Сандырайды.)* Келдингми? Иги болду келгенинг... Осуятым барды, тынгыла...

Гюллю: Раим-къарындашым...

Раим (*кеси кесине*): Нюркабул, сен Аллаха аманат, Тачмурат санга аманат. Эки суйгенни бир бирден айыргъаннга ыразы болмам. Мени бир айтыр сёзюм барды... Жангыз бир сёз...

Гюллю (*дыгалас этип*): Раим-къарындашым...

Раим: Бир сёз... бир сёз... Гюллю-эгечим, Гюллю-бай, къайдаса?

Гюллю (*абызырап*): Мындама. Мен мындама.

Раим: Мындаса... Ахшы... Аламат... Бир сёз... сёз...

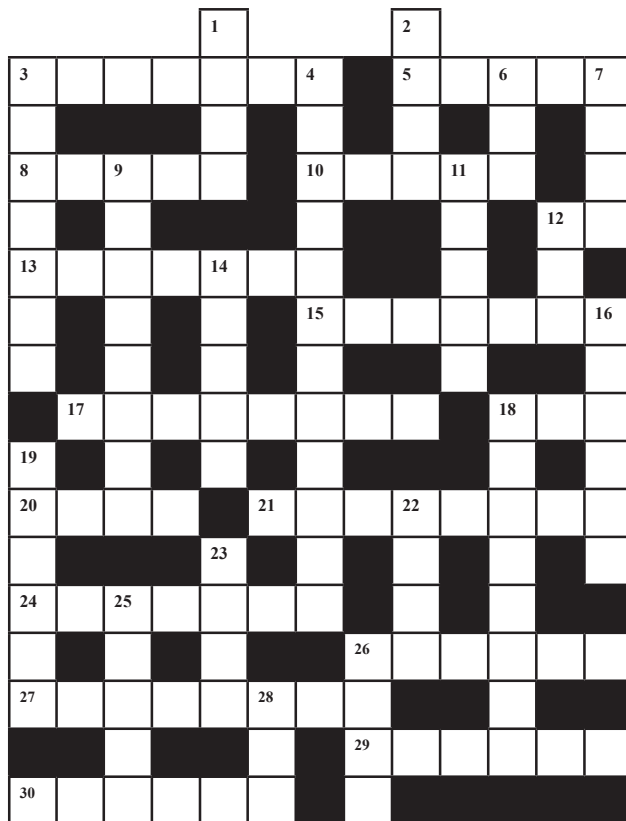
Жерге акъыртын бауурланады. Музыка. Гюллю, акъыртын-акъыртын сюзюле, артха бара, къарангыгъа батылады. Музыканы макъамы бла къутургъан сууну тауушу бекден бек эшитиледиле. Элия чагъады, кёк кюкюрейди.

ЖАБЫУ

***Басмагъа Магомет ГЕККИ
хазырлагъанды.***

С Ё З Б Е Р

Эпине: 3. Динни излемлерин, жорукъларын бузмагъан, сакълагъан адам. 5. Кюшлю. 8. Айыу баласы. 10. Къоранч, хага. 12. Ушкокну "тюкюрюгю" 13. Аллахны бла Мухаммат файгъамбарны араларында келечи. 15. Къайгъы, гузаба этиу. 17. Циркде ойнаучу артист. 18. "Урходук" юзmez. 20. Ишин бек иги билген. 21. Ол да гумулжукду. 24. Кесин отха атыучу къубаллек. 26. Ит иесине аны булгъайды. 27. Саугъа. 29. Тютюн ичиучу зат. 30. Тынч, ариу жашау.

Ёресине: 1. Россейни ёресине экиге бёлген таула. 2. Жюз жыл. 3. Кеси къыралындан башха къыралгъа кёчнуп кетген адам. 4. Узакъдан жууукъгъа келтирип кёргюзтюучю оптика прибор. 6. Къабыр таш. 7. Жауундан, желден баш сугъар жер. 9. Черек районда эл. 11. Эртте столгъа аш-суу ташыучу адыр. 14. Жыйырма капеклик темир ахча. 16. Ушкокну бармакъ бла тартып атдырыучу "ыргъагъы". 18. Малкъарда эрттегили элни аты. 19. Ол да кеселкеди. 22. Транспорт тауча. 23. Къарт ана. 25. Ахча "сумкачыкъ". 26. Аллай тюзде къалгъын деучюдоле ачыуланнганда. 28. Сиркени анасы.

Сёзберни ТОКУМАЛАНЫ Хусейин жарашдыргъанды.

АТЛАРЫ

ПОЭЗИЯ

СОЗАЙЛАНЫ АХМАТ. <i>Назмула</i>	2
---	---

ЖИГИТЛИК УНУТУЛМАЙДЫ

ЗАНКИШИЛАНЫ ХУСЕЙИН. Ёлюмсюзлюкге учхан улан. <i>Очерк</i> . ..	16
КЪУЛБАЙЛАНЫ АЛИЙ. Кавказлы. <i>Очерк</i>	30
АБАЙЛАНЫ САКИНАТ. Къарындашлары жигитликлери. <i>Статья</i> . ..	36

БЕГИЙЛАНЫ АБДУЛЛАХХА – 60 ЖЫЛ

ЁМЮР БАЯНЫ.	41
ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУН. Жангы толкъунну келечиси. <i>Статья</i>	46
АБДУЛЛАХ БЕГИЙ УЛУ. <i>Назмула</i>	55

ИЛМУ-ЖАШАУНУ ЖОЛ БАШЧЫСЫ

ШАУАЛАНЫ ХАСАН. Халкъыны эрке уланы. <i>Очерк</i>	72
КАМАЛ АБУКОВ. Керти адам эм фахмулу поэт. <i>Статья</i>	79
ГУРТУЛАНЫ САЛИХ. Абдулланы таулу шуёхларындан бир эки сёз.	81
АБДУЛЛА ДАГАНОВ. <i>Назмула</i>	82
ЭФЕНДИЛАНЫ ЭРМЕНБИЙ. Ёз халкъыны махтаулу жашы. <i>Очерк</i>	86
БОЛАТЛАНЫ ЮРУСЛАН. Хунерлик. <i>Статья</i>	97

КРИТИКА БЛА БИБЛИОГРАФИЯ

БИТТИРЛАНЫ ТАМАРА. Семенлары Исмаилни дин назмучулу- гуну энчилиги. <i>Статья</i>	100
--	-----

ПРОЗА

БЕРБЕРЛАНЫ БУРХАН. <i>Хапарла</i>	106
ГЕЛЯЛАНЫ ЛИЗА. Жесир. <i>Керти хапар</i>	147

«МИНГИ ТАУГЪА» КЕЛГЕН КЪАГЪЫТЛАДАН

АППАЙЛАНЫ МАГОМЕТ. Бизни атабыз.	153
ШАУАЛАНЫ ОЛИЙДЕН. <i>Эсгерю.</i>	154

БИЛЛЯЧА

ГУРТУЛАНЫ МАРИЯМ. Сабийликни ёкюлю. <i>Статья.</i>	156
КЕЧЕРУКЪЛАНЫ БАЙДЫМАТ. <i>Назмұла.</i>	167

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪНЫ АЛТЫН ХАЗНАСЫНДАН

АППОЙЛАНЫ ЛАРИСА. Ай-Солтан. <i>Таурух.</i>	171
ОСМАНЛАНЫ ХЫЙСА. Акъ кешене. <i>Таурух.</i>	178

АППАЙЛАНЫ МУЗАФАР. Битимлени тауча атлары эм дарманлыкълары.	183
--	-----

ЧАМХАНА

ЗОКАЛАНЫ ЗЕЙТУН. <i>Чам хапарла.</i>	187
--	-----

САХНА

БЕРДИ КЪУДАЙ. Мёлеклеюркгендиле. <i>Пьеса.</i>	197
ТОКЪУМАЛАНЫ ХУСЕЙИН. <i>Сёзбер.</i>	221

МИНГИ ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (154)

*Литературно-художественный
общественно-публицистический журнал*

На балкарском языке

Соучредители
Министерство по информационным коммуникациям,
работе с общественными объединениями и делам молодежи КБР,
Союз писателей КБР

Свидетельство о регистрации № 0037 от 16 декабря 1998 г.

Художник Баккуев Владимир

Технический редактор, компьютерная верстка *Л. М. Абаева*
Корректор *Р. А. Боттаева*

Подписано в печать 30.11.10. Формат 60x90¹/16. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14,00 Уч.-изд. л. 12,50. Тираж 2100 экз. Заказ № 177. Цена свободная. Адрес редакции: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5. Отпечатано ГП КБР «Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 года». КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 33.

Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюрютмейди. Къол жаз-малагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кез къарамы бирча болмазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башиха жерде басмалагъанда: «Была «Минги Таудан» алыннгандыла», – деп чертген борчду.